

Ф. ЕНГЕЛС

ПОЛОЖЕНИЕТО
НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА
В АНГЛИЯ

ПО СОБСТВЕНИ НАБЛЮДЕНИЯ
И ДОСТОВЕРНИ ИЗТОЧНИЦИ*

*Написамо от Ф. Енгелс
през септември 1844 — март 1845 г.
Напечатано в Лайпциг през 1845 г.
Подпис: Фридрих Енгелс*

*Печата се по текста на немското
издание от 1845 г., сверен с текста
на немското издание от 1892 г.
Превод от немски*

Die Lage
der
arbeitenden Klasse
in
England.

Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen
von
Friedrich Engels.

Leipzig.
Druck und Verlag von Otto Wigand.
1845.

*Заглавната страница на първо издание на книгата
„Положението на работническата класа в Англия“*

ДО РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА НА ВЕЛИКОБРИТАНИЯ⁹²

Работници!

На вас посвещавам този труд, в който съм се опитал да дам на своите германски сънародници вярна картина на вашето положение, на вашите страдания и борби, на вашите надежди и перспективи. Аз живях доста дълго между вас, за да се запозная с вашето положение; аз го изучавах с най-сериозно внимание, изследвах разните официални и неофициални документи, доколкото можех да се добера до тях, но не се задоволих само с това. Нужно ми бе нещо повече, отколкото само *абстрактно* познаване на моя обект, аз исках да ви видя във вашите домове, да ви наблюдавам във вашия всекидневен живот, да беседвам с вас за вашето положение и вашите болки, да бъда свидетел на вашите борби срещу обществената и политическата власт на вашите потисници. Аз направих това по следния начин: отказах се от обществото и банкетите, портвайна и шампанското на буржоазията и посветих свободните си часове почти изключително на общуване с прости работници; радвам се и се гордея, че постъпих така. Радвам се, защото по този начин имах възможност да прекарам много приятни часове в опознаване на действителния живот — много часове, които иначе щяха да бъдат прарехосани в салонни брътвежи и в спазване на отегчителния етикет; гордея се, защото с това имах възможност да отдам дължимото на една угнетена и оклеветена класа, която при всичките си грешки и при всичките несгоди на своето положение вдъхва уважение у всекиго освен у английския търгаш; гордея се също и затова, че по този начин ми се удаде възможност да запазя английския народ от нарастващото към него презрение, което на континента е било не-

избежен резултат от бруталната егоистична политика и от цялото поведение на вашата управляваща буржоазия.

Като имах в същото време широката възможност да наблюдавам вашия противник — буржоазията, аз много скоро дойдох до заключението, че вие сте прави, напълно прави, като не очаквате от нея каквато и да било подкрепа. Нейните интереси са диаметрално противоположни на вашите, макар че тя винаги ще се опитва да твърди обратното и да ви уверява в своето най-сърдечно съчувствие към вашата съдба. Делата ѝ опровергават нейните думи. Надявам се, че съм събрал повече доказателства, отколкото е нужно, за факта, че буржоазията — нека тя приказва, каквото обича — в действителност няма друга цел освен да се обогатява от вашия труд, докато може да продава неговия продукт и да ви остави да умираме от глад, щом не може да печели от тази скрита търговия с човешко месо. Какво е направила тя, за да докаже своето разположение спрямо вас? Обърнала ли е тя някога сериозно внимание на вашите страдания? Сторила ли е за вас нещо друго освен това, че е платила разносните за половин дузина анкетни комисии, обемистите доклади на които са осъдени вечно да дремят между купища непотребни книжа в архивите на Вътрешното министерство? Постарала ли се е поне да състави от тези разпадащи се сини книги една единствена книга, която да може да се чете, от която всеки да може лесно да почерпи някои сведения за положението на грамадното мнозинство „свободно родени британци“? Разбира се, не; това са неща, за които тя не обича да говори. Тя предостави на един чужденец да осведоми цивилизования свят за унижителното положение, в което вие трябва да живеете.

Надявам се — чужденец за нея, а не за вас. Макар моят английски език да не е тъй чист, все пак аз се надявам, че вие ще го намерите за *разбираем* английски език. Нито един работник в Англия — а впрочем и във Франция — никога не е гледал на мене като на чужденец. С най-голямо задоволство аз се убедих, че вие сте свободни от това пагубно проклетие — националните предрасъдъци и националното тщеславие, които в края на краищата не са нищо друго освен *егоизъм в голям мащаб* [*wholesale selfishness*]. Аз видях, че симпатизирате на всекиго — бил той англичанин или не, — който честно и сериозно отдава силите си за човешкия прогрес, че се възхищавате от всичко велико и добро, независимо от това, дали е възникнало на вашата родна земя, или не. Аз се убедих, че вие сте нещо повече, от само *англичани*, членове на една отделна, обособена нация; аз се убедих, че вие сте *хора*, членове на едно велико и световно човешко семейство, които знаят, че техните интереси съвпадат с интересите на цялото човечество. И като такива,

като членове на това семейство на „единното и неделимо“ човечество, като човешки същества в най-пълния смисъл на думата, като такива аз и много други на континента ви поздравяваме за вашия прогрес във всички посоки и ви желаем бърз успех.

Напред по пътя, по който сте вървели досега! Предстои ви още много да изтърпите; бъдете твърди, бъдете неустрашими — вашият успех е сигурен и нито една стъпка, направена напред по този път, няма да бъде загубена за нашето общо дело — делото на човечеството.

Бармен (Рейнска Прусия)
15 март 1845 г.

Фридрих Енгелс

ПРЕДГОВОР

В следващите страници се разглежда въпрос, който отначало исках да развия само като отделна глава на един по-обширен труд върху социалната история на Англия. Но неговата важност скоро ме принуди да го разработя в самостоятелна книга.

Положението на работническата класа е действителната основа и отправна точка на всички социални движения на съвременността, защото то е най-високият, най-неприкритият връх на нашата съвременна социална мизерия. Френският и немският работнически комунизъм са произлезли направо от него, а фуриеризмът и английският социализъм, както и комунизмът на немската образована буржоазия са произлезли косвено от него. Ето защо, за да се създаде здрава основа, от една страна, за социалистическите теории, а, от друга страна, за разсъжденията относно тяхното право на съществуване и за да се сложи край на всички мечтания и фантазърства *pro et contra**, изучаването на положението на пролетариата е неизбежна необходимост. Но пролетарските условия на живот съществуват в своята *класическа форма*, в своята завършеност само във Великобритания, а именно в същинска Англия; същевременно само в Англия нужният за това материал е събран достатъчно пълно и потвърден от официални проучвания, както е необходимо за що-годе изчерпателно изложение на въпроса.

От лично наблюдение и от лично общуване в продължение на двадесет и един месеца аз имах възможност отблизо да се запозная с английския пролетариат, с неговите стремежи, неговите болки и радости и едновременно да допълня моето наблюдение чрез изпъл-

* — за и против. *Ред.*

зуване на нужните достоверни източници. Онова, което видях, чух и прочетох, е изложено в настоящата книга. Аз съм подготвен за атаките, които ще се насочат от много страни не само срещу моето гледище, но и срещу изнесените факти, особено ако книгата ми попадне в ръцете на англичани. Зная също така добре, че могат да ми посочат тук-там по някоя незначителна неточност, която поради обширния предмет и неговите многобройни предпоставки не би могла да бъде избягната дори и от един англичанин, толкова повече че даже и в Англия не съществува още нито едно съчинение, в което да се разглежда както в моето положение на *всички* работници. Но аз нито за миг не се колебая да подканя английската буржоазия да ми посочи някоя неточност, макар и само за един единствен факт, който да е що-годе от значение за гледището изцяло — да ми я посочи с такива документални данни, каквито съм привел аз.

Изобразяването на класическата форма, която приеха условията на живот на пролетариата във Великобритания, има — особено за Германия и именно в настоящия момент — голямо значение. Немският социализъм и комунизъм повече от всеки друг е изхождал от теоретически предпоставки; ние, немските теоретици, още твърде малко познавахме действителния свят, за да могат действителните отношения непосредствено да ни подтикнат към реформи на тази „лоша действителност“. Дори и от откритите представители на такива реформи почти нито един не е дошъл до комунизъм по друг начин освен чрез Фойербаховото преодоляване на Хегеловата философия. Действителните жизнени условия на пролетариата са толкова малко известни между нас, че дори проникнатите от най-добри намерения „дружества за издигане на трудещите се класи“, в които днес нашата буржоазия тъй безпощадно изпачава социалния въпрос, непрестанно изхождат от най-смешните и най-блудкавите мнения за положението на работниците. По този въпрос на нас, немците, повече, отколкото на когото и да било е необходимо да познаваме фактите. И макар условията на живот на пролетариата в Германия да не са достигнали още до такова класическо развитие както в Англия, ние по същество все пак имаме същия този социален строй, който рано или късно непременно ще стигне до същата степен на развитие, до която той вече е достигнал отвъд Северно море — ако само прозорливостта на нацията не вземе навреме мерки, които да създадат нова основа за цялата социална система. Същите основни причини, които в Англия доведоха до мизерията и потискането на пролетариата, съществуват и в Германия и с време трябва да дадат същите резултати. Но засега констатираната *английска* мизерия ще ни даде повод да констатираме и нашата *германска* мизерия, ще ни послужи за мащаб, по който

можем да измерваме нейното разпространяване и силата на оная появила се с вълненията в Силезия и Бохемия⁹³ опасност, която от тази страна застрашава непосредствено спокойствието на Германия.

Накрая трябва да направя още две забележки. Първо, че непрекъснато съм употребявал думата *Mittelklasse* в смисъл на английската middle-class (или както почти винаги се казва: middle-classes), където подобно на френската дума bourgeoisie тя означава имотната класа и именно имотната класа, за разлика от така наречената аристокрация, класата, която във Франция и Англия направо, а в Германия косвено, като „обществено мнение“, притежава държавната власт*. Също така непрекъснато съм употребявал като равнозначни изразите: работници (working men) и пролетарии, работническа класа, безимотна класа и пролетариат. — Второ, привеждайки цитати, аз в повечето случаи съм посочил партията, към която принадлежат моите автори, защото либералите почти без изключение се мъчат да изтъкнат мизерията на земеделските райони и да я отричат във фабричните райони, а, обратно на това, консерваторите признават бедственото положение на фабричните райони, но не искат да го признаят в земеделските области. Поради същата причина там, където са ми липсвали официални документи, при описване на положението на индустриалните работници аз винаги съм предпочитал да се ползвам от свидетелствата на либерали, за да бия либералната буржоазия със собствените ѝ думи; а въобще на тори (консерватори) или чартисти съм се позовавал само тогава, когато или съм познавал правдивостта на нещата от собствено наблюдение, или съм могъл да бъда убеден в истинността на приведените свидетелства въз основа на личната или литературната репутация на моите автори.

Бармен, 15 март 1845 г.

Ф. Енгелс

* Съобразно с това разяснение на Енгелс изразът „Mittelklasse“ („средната класа“) се превежда навсякъде в текста с думата „буржоазия“. *Ред.*

TO THE WORKING CLASSES

OF

GREAT-BRITAIN.

Working Men!

To you I dedicate a work, in which I have tried to lay before my German Countrymen a faithful picture of your condition, of your sufferings and struggles, of your hopes and prospects. I have lived long enough amidst you to know something about your circumstances; I have devoted to their knowledge my most serious attention, I have studied the various official and non-official documents as far as I was able to get hold of them — I have not been satisfied with this, I wanted more than a mere *abstract* knowledge of my subject, I wanted to see you in your own homes, to observe you in your every-day life, to chat with you on your condition and grievances, to witness your struggles against the social and political power of your oppressors. I have done so: I forsook the company and the dinner-parties, the port-wine and champaign of the middle-classes, and devoted my leisure-hours almost exclusively to the intercourse with plain Working Men; I am both glad and proud of having done so. Glad, because thus I was induced to spend many a happy hour in obtaining a knowledge of the realities of life — many an hour,

*Първата страница на обръщението на Ф. Енгелс
„До работническата класа на Великобритания“*

УВОД

Историята на работническата класа в Англия започва от последната половина на миналия век с изнамирането на парната машина и машините за обработване на памука. Както е известно, тези изобретения дадоха тласък за индустриална революция — революция, която едновременно направи преврат в цялото буржоазно общество и световноисторическото значение на която започва да се признава едва сега. Англия е класическата страна на този преврат толкова по-мощен, колкото по-безшумно той се извършвал, и затова Англия е и класическата страна за развитието на неговия главен резултат — на пролетариата. Само в Англия пролетариатът може да бъде изучаван във всичките му отношения и от всички страни.

Засега тук няма да се занимаваме нито с историята на тази революция, нито с нейното огромно значение за настоящето и бъдещето. Такова изложение трябва да бъде запазено за един бъдещ, по-обширен труд. За момента трябва да се ограничим върху малкото, което е необходимо за разбиране на следващите факти, за разбиране на сегашното положение на английските пролетарии.

Преди въвеждането на машините изпридането и изтъкването на суровите материали е ставало в дома на работника. Жената и дъщерите са изпридали преждата, която изтъкавал мъжът, или пък те са я продавали, когато бащата на семейството не я обработвал сам. Тези семейства-тъкачи живеели повече на село, близо до градовете, и със своята заплата могли да преживяват достатъчно добре, защото местният пазар все още е бил решаващ за търсенето на платове и дори — почти единствен пазар, а господството на конкуренцията, настъпило по-късно във връзка със завладяването на чужди пазари и разширяването на търговията, не е подбивало още тъй чув-

ствително работната заплата. Към това се прибавило и постоянното увеличаване на търсенето на местния пазар, което вървяло в крак с бавното увеличаване на населението и по такъв начин давало работа на всички работници. Освен това се прибавила още и невъзможността за силна конкуренция между работниците. Това се дължало на разхвърляността на техните жилища по селата. Така тъкачът в повечето случаи бил в състояние да сложи нещо настрана и да вземе под аренда малко парче земя, което обработвал през свободните си часове — а такива часове той е имал колкото си е искал, защото е могъл да тъче, когато и колкото е имал желание. Несъмнено той е бил лош земеделец, небрежно е водил своето земеделско стопанство и то не му давало голям реален добив; но при все това той поне не бил пролетарий, той е забил — както казват англичаните — кол в родната земя, бил оседнал човек и в обществото стоял на едно стъпало по-горе, отколкото сегашният английски работник.

По този начин работниците вегетирали в съвсем приятно съществуване и живеели честно и спокойно в благочестие и почит; тяхното материално положение било много по-добро от положението на потомците им; те не са били принудени да се преуморяват, работели колкото желаели и все пак припечелвали колкото им е било нужно; те имали свободно време за здравословен труд в своята градина или нива — труд, който сам вече за тях е бил отдых — и освен това те имали възможност да участвуват още и в забавленията и игрите на съседите си; а всички тези игри, кегли, игра на топка и т. н. са допринасяли за запазване на тяхното здраве и укрепване на тялото им. Те били обикновено силни, добре сложени хора и по своето телосложение малко се различавали или пък никак не се различавали от своите съседи — селяни. Децата им растели на чист полски въздух и ако помагали на своите родители в работата, то това е ставало само от време на време, а за осем-или дванадесет-часов работен ден — и дума не е ставало.

Какъв е бил моралният и интелектуалният облик на тази класа — може да се отгатне. Изолирани от градовете, в които никога не влизали, защото преждата и тъканта те продавали на пътуващи агенти срещу изплащане на работната заплата — дотолкова изолирани, че стари хора, които живеели съвсем близо до градове, никога не отивали там, докато най-после машините не ги лишили от техния поминък и ги принудили да търсят работа в градовете — те в морално и интелектуално отношение стояли на равнището на ония селяни, с които и без това в повечето случаи още били непосредствено обвързани чрез своята незначителна аренда. Те смятали своя *сквайр* (Squire) — най-значителния земевладелец в местността — за свой „естествен началник“, обръщали се към него за съвети, поднасяли

му за разрешение своите дребни спорове и му отдавали всичката почит, която е свързана с такива патриархални отношения. Те били „почтени“ хора и добри бащи на семейството, живеели морално, защото не са имали никакъв повод да бъдат неморални, тъй като близо до тях не е имало кръчми и публични домове и защото кръчмарят, при когото от време на време уталожвали жаждата си, бил също така почтен човек и обикновено крупен арендатор, който търгувал с хубава бира, обичал добър ред и рано затварял заведението си. Децата им били през целия ден около тях в къщи; те ги възпитавали в послушание и страх от бога. Патриархалните семейни отношения оставали ненарушени, докато децата им не се оженвали; до своята женитба младите израствали сред идилична простота и в близост с другарите си по игри и макар половото общуване преди брака да било почти обикновено явление, все пак то ставало само когато и двете страни признавали моралното задължение за брак, а последвалата женитба наново изглаждала всичко. Накратко, тогавашните английски индустриални работници живеели и мислели по същия начин, който все още се среща тук-там в Германия — в затвореност и уединеност, без духовна дейност и без силни колебания в условията на своя живот. Те рядко можели да четат и още по-рядко — да пишат, ходели редовно на черква, не се занимавали с политика, не конспирирали, не разсъждавали, увеличали се във физически упражнения, с внедрена набожност слушали четенето на библията и с непретенциозната си кротост превъзходно живеели с по-видните класи на обществото. Затова пък те били мъртви в духовно отношение, живеели само за дребнавите си частни интереси, за своя тъкачен стан и за своята градинка и не знаели нищо за онова мощно движение, което зад пределите на тяхното село обхващало човечеството. Те се чувствували уютно в своя тих растителен живот и без индустриалната революция те никога не биха изоставили тоя начин на живот, наистина много романтичен и приятен, но все пак недостоеен за човека. Те не били хора, а само работещи машини в услуга на малцината аристократи, които дотогава направлявали историята. Индустриалната революция само провела последицата от това, като напълно превърнала работниците в обикновени машини и им отнела последния остатък от самостоятелна дейност, но тя тъкмо с това ги подтикнала да мислят и да искат достойно за човека положение. Както във Франция политиката, така в Англия индустрията и движението на буржоазното общество въобще въвлекли във водовъртежа на историята последните все още равнодушни към общочовешките интереси класи.

Първото изобретение, което предизвикало коренно изменение в положението на английските работници, била предачната машина

джени на тъкача Джеймс Харгривс от Станхил при Блякбърн в Северен Ланкашайр (1764 г.). Тази машина била грубото начало на по-късната мюл-машина и се привеждала в движение с ръка, но вместо едно вретено, както обикновеният ръчен чекрък, тя имала шестнадесет до осемнадесет вретена, които се движели от един единствен работник. С това станало възможно да се произвежда значително повече прежда, отколкото по-рано; докато по-рано, когато един тъкач е ангажирвал винаги три предачки, никога не е имало достатъчно прежда и тъкачът често е трябвало да чака за прежда, сега имало повече прежда, отколкото е могла да бъде изтъкана от наличните работници. Търсенето на тъкани, което и без това нараствало, се увеличило още повече поради по-ниската им цена, която била последица от предизвиканото от новата машина намаление на производствените разходи на преждата. Нужни били повече тъкачи, и работната заплата на тъкачите се повишила. Тъй като тъкачът сега можел да печели от своя стан повече, той изоставял постепенно своето занимание със земеделие и изцяло се заел с тъкане. По това време семейство от четирма възрастни и две деца, които използвали за намотаване на шули, при десетчасова работа на ден можело да печели седмично четири лири стерлинги (двадесет и осем пруски талера), а често — когато търговията вървяла добре и работата напирала — още повече; доста често се случвало един тъкач сам да печели от своя стан две лири седмично. По този начин полека-лека съвсем изчезнала класата на тъкачите-земеделци и се превърнала в нова класа на ония тъкачи, които живеели само от работната си заплата, нямали никакъв имот, дори и привиден имот във вид на парче арендувана земя, и станали по тоя начин *пролетарии* (*working men*). При това се изменило още и старото отношение на предача към тъкача. Досега преждата се изпридала и изтъкавала—доколкото това било възможно — под един и същ покрив. Сега, когато за предачната машина джени, както и за тъкачния стан, се изисквали силни ръце, започнали да предат и мъжете и цели семейства заживели само от машината, докато пък други трябвало да изоставят остарелия и неужен вече чекрък и ако им липсвали средства за купуване на една машина джени, да живеят само от стана на бащата на семейството. Така от тъкането и пряденето започнало толкова безкрайно развитото се в по-късната индустрия разделение на труда.

По тоя начин с първата все още твърде несъвършена машина се развил не само *индустриалният пролетариат*, но тя дала тласък за възникването и на *земеделския пролетариат*. Дотогава имало маса дребни земевладелци, наречени йомени, които вегетирали сред същата тишина и без всякакви умствени интереси, както техните съседни — тъкачите-земеделци. Те обработвали своя малък къс земя

напълно по стария, несъвършен начин на своите бащи и се противопоставяли срещу всяко нововъведение с упоритостта, свойствена на такива хора на навика, които оставали непроменени през редица поколения. Между тях имало и много дребни арендатори, но не арендатори в съвременния смисъл на думата, а хора, които или чрез договорна наследствена аренда, или по стар обичай наследявали от бащите и дедите си своите малки парцели земя и са заседнали на нея така здраво, като че ли тя е тяхна собственост. Сега, след като индустриалните работници се оттеглили от земеделието, освободили се множество земи и върху тях свила гнездо новата класа на *едрите арендатори*, които вземали под аренда петдесет, сто, двеста и повече акра земя, т. н. *tenants-at-will* (т. е. арендатори, на които арендата можело да бъде отказана всяка година), и които умеели да увеличават дохода от земята чрез по-добро обработване и по-едро стопанство. Те можели да продават своите продукти по-евтино, отколкото дребният йомен, а и на последния, тъй като неговият парцел земя не го изхранвал вече, не оставало нищо друго, освен да го продаде и да си купи или джени, или тъкачен стан, или да се наеме при едрия арендатор като надничар — земеделски пролетарий. Неговата вродена неподвижност и немарливият начин, по който той обработвал своето парче земя — който той онаследил от своите прадеди и над който не можел да се издигне, — не му оставяли никаква друга възможност, тъй като е бил принуден да конкурира с хора, които експлоатирали своята взета под аренда земя съгласно по-разумни принципи и с всички преимущества, които едрото стопанство и влагането на капитали дават за подобряване на почвата.

Между това развитието на индустрията не спряло дотук. Някои капиталисти започнали да монтират машините джени в големи сгради и да ги пушат в движение с *водна сила*; чрез това им била създадена възможността да намаляват броя на работниците и да продават своята прежда по-евтино, отколкото отделните предачи, които движели машината само с ръка. Машината джени непрекъснато се усъвършенствувала, така че тя всеки миг стареела и трябвало да бъде изменявана или съвсем изоставяна; ако капиталистът още е можел да съществува чрез прилагане на водната сила дори и с по-стари машини, за отделния предач това било вече невъзможно. И ако в това е лежало вече началото на фабричната система, то чрез *предачната машина* (*ватермашина*), която през 1767 г. е изнамерил *Ричард Аркрайт* — бръснар от *Престън* в Северен Ланкашайр, тя е получила ново разпространение. Тази машина, обикновено наричана на немски *Kettenstuhl**, наред с парната ма-

* — верижен стан. — Бълг. ред.

шина е най-важното изобретение на XVIII век в областта на механиката. Тя по начало е предназначена да се движи с *механическа двигателна сила* и е основана на съвършено нови принципи. Чрез комбиниране на особеностите на джени и на ватермашината *Самуел Кромптън* от *Фърууд* (Ланкашайр) изобретил през 1785 г. *мюлмашината*, а когато по същото време Аркрайт изнамерил *кардирилата* и *грубопредачната* машина, фабричната система станала единствено господстващата при предене на памука. С някои незначителни изменения тези машини постепенно започнали да се употребяват за предене на вълна, а по-късно (в първото десетилетие на XIX век) също и за предене на лен; с това и тук започнало изместването на ръчния труд. Но работата не спряла дотук: през последните години на XVIII век д-р *Картрайт*, селски свещеник, изнамерил *механическият тъкачен стан* и към 1804 г. го усъвършенствувал дотам, че той успешно можел да конкурира на ръчните тъкачи. Значението на всички тези машини е станало двойно по-голямо чрез *парната машина* на *Джеймс Уат*, която била изнамерена към 1764 г. и от 1785 г. приспособена да движи предачни машини.

С тези изобретения, които още оттогава били подобрявани всяка година, била решена и *победата на машинния труд над ръчния* в главните клонове на английската индустрия и цялата история на тази последната оттук нататък разказва само за това, как машините са изтласкали ръчния труд от една позиция след друга. Последните от това били, от една страна — бързо спадане на цените на всички манифактурни стоки, процъфтяване на търговията и индустрията, завладяване на почти всички незащитени с мита чужди пазари, бързо увеличаване на капиталите и на националното богатство, а от друга страна — още по-бързо увеличаване броя на пролетарната, изчезване на всякакво имущество у работническата класа и на всяка сигурност за препитанието ѝ, деморализация, политически вълнения и всички онези тъй противни на имотните англичани факти, които ще разглеждаме в следващите страници. След като погоре вече видяхме какъв преврат в обществените отношения на низшите класи предизвикала една дори толкова несъвършена машина като джени, не трябва повече да се учудваме на онова, което причинила една система от взаимно допълващи се сложни машини, която получава от нас суровия материал и ни връща готово изтъкан плат.

Но между това нека да проследим малко по-подробно развитието на английската индустрия* и да започнем с главния ѝ клон —

* Според книгата: Porter, „Progress of the Nation“. London 1836 — I vol., 1838 — II vol., 1843 — III vol. [Портер, „Прогресът на нациите“. Лондон.]

памучната индустрия. През 1771—1775 г. в Англия били внасяни годишно средно по-малко от 5 милиона фунта суров памук; през 1841 г. били внесени 528 милиона, а вносът от 1844 г. сигурно ще възлезе най-малко на 600 милиона фунта. През 1834 г. Англия изнесла 556 милиона ярда тъкани памучни платове, 76¹/₂ милиона фунта памучна прежда и за 1,200,000 лири стерлинги плетени памучни изделия. През същата година в памучната индустрия работили над 8 милиона вретена за мюл-машина, 110,000 механични и 250,000 ръчни тъкачни стана, без да се включват ватер-машините, а според изчислението на *Мак Кълък* тогава са живели направо или косвено от този индустриален клон в трите кралства (Англия, Шотландия и Ирландия — Великобритания) приблизително един и половина милиона души, от които само във фабриките работили 220,000; парната сила, употребявана от тези фабрики, била 33,000 конски сили и водната — 11,000 конски сили. Сега всички тези цифри далеч не са достатъчни и ние спокойно можем да приемем, че в 1845 г. мощта и броят на машините, както и броят на работниците, са сигурно един и половина пъти повече, отколкото в 1834 г. Главен център на тази индустрия е *Ланкашайр*, откъдето тя е и произлязла; тя революционизирала напълно това графство, превърнала го от глух, зле обработен блатист край в оживена, кипяща от дейност местност, удесеторила населението му в течение на осемдесет години и като с магическа пръчка предизвикала да израснат из земята гигантски градове като *Ливерпул* и *Манчестер* с общо 700,000 жители и предградията им *Болтън* (60,000 ж.), *Рочдейл* (75,000 ж.), *Олдем* (50,000 ж.), *Престън* (60,000 ж.), *Аштън* и *Стейлибридж* (40,000 ж.) и маса други фабрични градове. Историята на Южен Ланкашайр може да разкаже за най-големите чудеса на новото време, и при все това никой не говори за нея, и всички тези чудеса са създадени от памучната индустрия. Освен това *Глазгоу* съставлява втори център на памучната област на Шотландия, обхващаща *Ланаркшайр* и *Ренфрушайр*, и тук след въвеждането на тази индустрия населението на централния град се увеличило от 30,000 на 300,000. *Чорпанното производство от Нотингам* и *Дерби* получило също така нов тласък благодарение на понижените цени на преждата и втори тласък — чрез подобрене на чорапоплетачната машина, посредством което с една машина едновременно могли да бъдат изплитани

1836 г. — т. I, 1838 г. — т. II, 1843 г. — т. III] (от официални данни) и от други, повечето също така официални източници.

(1892 г.). Горната историческа скица на индустриалния преврат не е точна във подробностите, но през 1843—1844 г. нямаше по-добри източници.⁹⁴ (Добавки на *Енгелс към немското издание от 1892 г.*)

два чорапа. *Фабрикацията на дантели* станала също така значителен индустриален клон от 1777 г., през която била изначерена *машината за тюл*; скоро след това *Линдли* изначерил *машината за дантела*, а през 1809 г. *Хиткот* изначерил *бобинетната машина*, чрез които изработването на дантели безкрайно много се е опростило и поради ниските цени потреблението толкова се е увеличило, че сеганай-малко 200,000 души се прехранват от това производство. Неговите главни центрове са *Нотингам*, *Лестър* и Западна Англия (*Уилтшайр*, *Девоншайр* и др.). Същото разпространение получили зависимите от памучната индустрия отрасли на труда — избелването, боядисването и шамповането. Избелването — чрез прилагането в химическото *избелване* на *хлор* вместо кислород, *боядисването* и *шамповането* — чрез редица най-блестящи изобретения в областта на механиката получили такъв тласък, който, покрай причиненото от увеличението на памучното производство разширяване на тези промишлени отрасли, ги издигнал до непознат дотогава разцвет.

В *преработването на вълната* се развила същата усилена дейност. То досега е било главният клон на английската индустрия, но количеството на производството през миналите години е нищо спрямо това, което се фабрикува днес. През 1782 г. целият добив на вълна от предшествуващите три години стоял непреработен поради липса на работници и щял да остане така, ако не дошли на помощ новоизобретените машини, които го изпрели. Приспособяването на тези машини и към преденето на вълна било проведено с най-голям успех. Сега в районите на вълнената индустрия настъпило същото бързо развитие, което видяхме в районите на памучната индустрия. През 1738 г. в *западния окръг* на *Йоркшайр* били изработени 75,000 къса вълнени тъкани, през 1817 г. — 490,000, и развитието на вълнената индустрия било толкова бързо, че вече през 1834 г. били изнесени 450,000 броя тъкани повече, отколкото през 1825 г. През 1801 г. били преработени 101 милиона фунта вълна (от които 7 милиона вносна), през 1835 г. — 180 милиона фунта (от които 42 милиона вносна). Главният район на тази индустрия е западният окръг на *Йоркшайр*, където особено в *Бредфорд* дългата английска вълна се преработва в преди за плетене и др., а в останалите градове: *Лидс*, *Халифакс*, *Хъдерсфилд* и др., късата вълна се преработва в здраво пресукани преди и в сукнени изделия; след това съседната част на *Ланкашайр*, околността на *Рочдейл*, където наред с преработването на памука се произвежда много фланела, и, най-после, *Западна Англия*, където се фабрикуват най-фините сукна. Нарастването на населението тук е също забележително:

	1801 г.	1831 г.
Бредфорд	имал 29,000	77,000 жители
Халифакс	„ 63,000	110,000 „
Хълдерсфилд	„ 15,000	34,000 „
Лидс	„ 53,000	123,000 „
и целият западен окръг на Йоркшайр	„ 564,000	980,000 „

След 1831 г. това население трябва да се е увеличило още с най-малко 20—25%. С предене на вълна били заети в съединеното кралство 1,313 фабрики със 71,300 работника, последните са впрочем само малка част от огромната маса хора, които пряко или косвено живеят от преработката на вълна, и от това число се изключват почти всички тъкачи.

Прогресът в *ленената индустрия* е настъпил по-късно, защото тук естествените свойства на суровия материал много са затруднили прилагането на предачната машина. Наистина подобни опити били правени в Шотландия още през последните години на XVIII век, но едва през 1810 г. на французина *Жирар* се удало практически да осъществи машинното *предене на лена*, дори и неговите машини добили подобаващото им се значение на британска почва едва чрез подобренията, които те претърпели в Англия, и чрез общото им приложение в *Лидс*, *Дънди* и *Белфаст*. Но от този момент английската ленена индустрия бързо се разширила. През 1814 г. били внесени в Дънди 3,000 тона* лен, през 1833 г. — около 19,000 тона лен и 3,400 тона коноп. Износът на ирландски ленени платна за Великобритания нараснал от 32 милиона ярда (1800 г.) на 53 милиона (1825 г.), голяма част от които отново била изнесена; износът на английски и шотландски ленени тъкани е нараснал от 24 милиона ярда (1820 г.) на 51 милиона (1833 г.). Броят на ленените предачници възлязъл през 1835 г. на 347 с 33,000 работници; от тях половината били в Южна Шотландия, над 60 в западния окръг на Йоркшайр (Лидс и околността), 25 в Белфаст (в Ирландия) и останалите в Дорсетшайр и Ланкашайр. Ленът се тъче в Южна Шотландия и тук-таме в Англия, но особено много в Ирландия.

Със същия успех англичаните се заели с *обработването на коприната*. Тук те получавали готово изпредения материал от Южна Европа и Азия и главната работа била пресукването на няколко фини нишки заедно (*трамиране*). До 1824 г. високото мито върху суровата копринна (4 шилинга на фунт) много спъвало английската копринена индустрия и на нейно разположение бил само пазарът

* Английският тон е равен на 2,240 английски фунта, почти 1,000 кг.

на Англия и на нейните колонии поради покровителствените мита. Сега вносното мито било намалено на едно пени и броят на фабриките веднага се увеличил значително; броят на вретената за пресукване нараснал за една година от 780,000 на 1,180,000 и макар търговската криза от 1825 г. да парализирала за известно време този клон на индустрията, все пак вече през 1827 г. производството се усилило повече от когато и да било, защото сръчността на англичаните в областта на механиката и тяхната опитност осигурявали предимство на трамирните им машини (машини за пресукване) пред примитивните съоръжения на техните конкуренти. През 1835 г. Великобритания притежавала 263 фабрики за пресукване с 30,000 работници. В по-голямата си част те били инсталирани в *Чешайр* (*Маклесфилд*, *Конглитън* и околността), *Манчестер* и *Съмърсетшайр*. Освен това има още много фабрики за обработване на копринените стпадьци от пашкулите, от които се приготвява специален артикул (*spunsilk*), с който англичаните снабдяват дори парижките и лионските тъкачни фабрики. Така пресуканата и изпедена коприна се тъче предимно в Шотландия (*Пейсли* и др.) и Лондон (*Спиталфилдс*), но също и в *Манчестер* и другаде.

Но този гигантски подем на английската индустрия след 1760 г. не се ограничава само с фабрикацията на платове за облекло. Тласъкът, който бил даден вече веднаж, се разпространил над всичките клонове на индустриалната дейност и маса изобретения, които не били в никаква връзка с досега споменатите, добили двойно по-голямо значение поради тяхната едновременност с общото движение. Но заедно с това, след като практически било вече доказано огромното значение на механическата сила в индустрията, били взети всички мерки, за да бъде тази сила използвана във всички направления и да се извлече полза за отделния изобретател и фабрикант; освен това търсенето на машини, гориво и материал за преработване вече дало двойна работа на маса работници и отрасли на промишлеността. Едва с парната машина обширните *каменовъглени залежи* на Англия придобили значение; едва сега възникнало *производството на машини*, а с това възникнал нов интерес към *железните мини*, които доставяли суровия материал за машините. Увеличеното потребление на вълна повдигнало английското овцевъдство, а нарастващият внос на вълна, лен и коприна предизвикал увеличаване на английската търговска флота. Преди всичко се повишило *производството на желязо*. Богатите с желязо рудници на Англия били досега слабо експлоатирани; желязната руда винаги разтопявали с дървени въглища, които с по-доброто обработване на почвата и с изкореняването на горите ставали все по-скъпи и по-редки; едва през миналото (XVIII) столетие за тази цел започнала употребата на

смесени със сярка каменни въглища (кокс), а след 1780 г. бил открит нов метод за превръщане на разтопеното с кокс желязо — употребявано досега само като чугун — в годно ковко желязо. Този метод, състоящ се в извличането на въглерода, който при разтопяването се смесва с желязото, англичаните наричат пудлинг (puddling). С него било открито съвсем ново поле за английското производство на желязо. Високите пещи били строени петдесет пъти по-големи, отколкото по-рано; разтопяването на рудата било опростено чрез вдухване на горещ въздух и с това желязото можело да бъде произведено толкова евтино, че много неща, които по-рано били правени от дърво или камък, сега се правели от желязо. През 1788 г. известният демократ *Томас Пейн* построил в Йоркшайр първия железен мост, който бил последван от множество други, така че сега почти всички мостове, особено по железопътните линии, се правят от чугун, дори в Лондон един мост над Темза (мостът „Саутуърк“) бил построен от този материал; железни стълбове, подставки на машини и др. станали обикновени явления, а след въвеждането на газовото осветление и на железниците за английското железодобиване били открити нови области за снабдяване. Производството на гвоздеи и винтове постепенно започнало да се извършва с машини; *Хънтсман* от Шефилд открил през 1760 г. метод за добиване на стомана, чрез който значителна част от труда станала излишна и била създадена възможност за производството на съвсем нови, евтини стоки; едва сега фабрикацията на метални стоки в Англия достигнала значителни размери чрез по-високото качество на материала, стоящ на нейно разположение, и чрез по-усъвършенствувани инструменти, нови машини и по-детайлно разделение на труда. Населението на *Бирмингам* нараснало от 73,000 (1801 г.) на 200,000 (1844 г.), населението на *Шефилд* от 46,000 (1801 г.) на 110,000 (1844 г.), а консумацията на въглища само в последния град достигнала през 1836 г. до 515,000 тона. През 1805 г. били изнесени 4,300 тона железни стоки и 4,600 тона необработено желязо, през 1834 г. — 16,200 тона железни стоки, 107,000 тона необработено желязо, а целият добив на желязо, който в 1740 г. възлизал само на 17,000 тона, нараснал в 1834 г. приблизително на 700,000 тона. Само разтопяването на желязната руда консумира всяка година над 3 милиона тона въглища, а какво значение изобщо добили *каменовъглените мини* в течение на последните шестдесет години — това човек не може и да си представи. Сега се експлоатират всички английски и шотландски каменовъглени залежи и само мините на *Нортумберленд* и *Дърхем* доставят всяка година над 5 милиона тона за износ с кораби и дават работа на 40—50 хиляди работници. Според „*Durham Chronicle*“⁹⁵ в двете поменати графства били в експлоатация:

през 1753 г.	14	каменовъглени мини
„ 1800 г.	40	„ „
„ 1836 г.	76	„ „
и „ 1843 г.	130	„ „

При това всички мини сега се експлоатират много по-усилено, отколкото по-рано. *Калаените, медните и оловните мини* се експлоатират също така по-дейно и успоредно с разширяването на *производството на стъкло* възникнал нов индустриален клон — *производство на грънчарски стоки*, което добило значение към 1763 г. благодарение на *Джозайя Уеджууд*. Той устроил цялото производство на фаянс върху научни принципи, внесъл по-добър вкус и основал *грънчарниците* (potteries) на *Северен Стафордшайр* — област от осем английски квадратни мили, която по-рано била неплодна пустиня, но сега е осеяна с фабрики и жилища и изхранва над 60,000 души.

В този всеобщ водовъртеж било въвлечено всичко. *Земеделieto* също претърпяло преврат. И както видяхме по-горе, не само че собствеността върху земята преминала в ръцете на други владетци и на други хора, които я обработвали, но земеделието било засегнато още и по друг начин. Едрите арендатори употребявали капитал за подобряване на почвата, събаряли ненужни прегради, пресушавали блата, наторявали почвата, употребявали по-добри оръдия и въвеждали систематическо сменяване на културите (cropping by rotation). Прогресът на науката помагал и на тях: *сър Х. Дейви* с успех приложил химията в земеделието, а и развитието на механиката дало множество предимства. Освен това вследствие на увеличилото се население търсенето на земеделски продукти се засилило толкова много, че от 1760 г. до 1834 г. била превърната в обработваема 6,840,540 акра запустяла земя и въпреки това Англия от страна, която изнася зърнени храни, се превърнала в страна, която внася зърнени храни.

Такава дейност била развита и при създаването на *съобщенията*. От 1818 г. до 1829 г. в Англия и Уелс били прокарани 1,000 английски мили шосета със законната ширина от 60 фута и почти всички стари шосета били подновени според принципа на *Мак Адам*. В *Шотландия* управлението на обществения строежи прокарало от 1803 г. насам деветстотин мили шосета и над хиляда моста, с което народът от планините изведнаж бил приобщен към цивилизацията. Дотогава планинците били повече браконieri и контрабандисти; сега те станали трудолюбиви земеделци и занаятчии и макар да били открити галски училища за запазване на езика, галско-келтските нрави и език бързо изчезват пред настъплението на английската цивилизация. Същото става и в *Ирландия*. Между графствата *Корк, Лимерик и Кери* досега имало пуста местност без всякакъв

пътища, проходими за коли; поради своята недостъпност тя била прибежище на всички престъпници и главна защита на келтско-ирландската националност в Южна Ирландия; тя била пресечена с пътища и с това бил открит достъп за цивилизацията и в тази дива местност. Цяла Великобритания, а особено Англия, която преди шестдесет години имала също такива лоши пътища, както тогава Германия и Франция, сега е покрита с мрежа от най-хубави шосета и те всички, както почти всичко в Англия, са дело на частната индустрия, тъй като държавата не е направила за това нищо или почти нищо.

Преди 1755 г. Англия нямала почти никакви канали. През 1755 г. бил прокаран в Ланкашайр каналът от *Санки Брук* към *Сент Еленс*, а през 1759 г. *Джеймс Бриндли* построил първия значителен канал — каналът на *херцог Бриджуотър*, — който от *Манчестер* и от каменовъглените мини в околността му отива към устието на *Мърси*, а при *Бартън* е прокаран с акведук през реката *Бруел*. От това време датира строежът на канали в Англия, на което едва Бриндли придал значение. Сега се прокарвали канали във всички посоки и много реки били направени плавателни. Само в *Англия* има 2,200 мили канали и 1,800 мили плавателни реки; в *Шотландия* бил прокаран *Каледонският канал*, който пресича страната напреки; също и в *Ирландия* били прокарани различни канали. И почти всички тези строежи, както железниците и шосетата, са дело на частни лица и компании.

Железопътните линии са прокарани едва в най-ново време. Първата по-голяма железопътна линия била прокарана от *Ливерпул* за *Манчестер* (открита през 1830 г.); след това всички големи градове били свързани помежду си с релсови пътища. Лондон със *Саутхемптън*, *Брайтън*, *Довър*, *Колчестер*, *Кембридж*, *Екзетер* (през *Бристол*) и *Бирмингам*; *Бирмингам* с *Глостър*, *Ливерпул*, *Ланкастър* (през *Нютон* и *Уиган* и през *Манчестер* и *Болтън*), по-нататък с *Лидс* (през *Манчестер* и *Халифакс* и през *Лестър*, *Дерби* и *Шефилд*), а *Лидс* с *Хъл* и *Нюкясъл* (през *Йорк*). При това множество по-малки линии, които се намират в строеж или са в проект, скоро ще направят възможно пътуването от *Единбург* до *Лондон* за един ден.

Както *парата* революционизирала сухопътното съобщение, също така тя придала ново значение на водното съобщение. Първият параход бил пуснат в движение през 1807 г. по *Худзон* в *Северна Америка*, а първият във *Великобритания* — през 1811 г. по *Клайд*. Оттогава в *Англия* били построени над 600 парахода, а през 1836 г. в британските пристанища работели повече от 500 парахода.

Това е накратко историята на английската индустрия през последните шестдесет години — история, която няма равна на себе си

в летописите на човечеството. Преди шестдесет-осемдесет години Англия е била страна като всички други, с малки градове, незначителна и проста индустрия и рядко, предимно земеделско население; а сега тя е страна, която няма равна на себе си, със столица от два и половина милиона жители, с колосални фабрични градове, с индустрия, която снабдява целия свят и която с най-сложните машини произвежда почти всичко; с трудолюбиво, интелигентно, гъсто население, две трети от което е заето в индустрията* и в сравнение с тогава се състои от съвсем други класи, дори образува съвсем друга нация с други нрави и други потребности. Индустриалната революция има за Англия същото значение, каквото има политическата революция за Франция и философската за Германия, и разликата между Англия от 1760 г. и Англия от 1844 г. е поне толкова голяма, колкото разликата между Франция при ancien regime** и Франция след юлската революция. Но най-важният плод на тази индустриална революция е английският пролетариат.

Ние видяхме по-горе как въвеждането на машините създадо пролетариата. Бързото разширяване на индустрията изисквало работни ръце; работната заплата се повишавала и вследствие на това тълпи от работници се преселвали от земеделските области в градовете. Населението се увеличавало много бързо и почти целият прираст се падал на пролетарската класа. Освен това в Ирландия настъпил мир и ред едва от началото на XVIII век; и тук населението, което намаляло с повече от една десета част поради английското варварство по време на по-раншните безредици, се увеличило бързо, особено след като подемот на индустрията започнал да привлича много ирландци в Англия. По такъв начин възникнали големите фабрични и търговски градове на Великобритания, в които най-малко три четвърти от населението принадлежат на работническата класа, а дребната буржоазия се състои само от бакали и твърде, твърде малко занаятчии. Защото както съвременната индустрия придобила значение едва с това, че превърнала инструментите в машини, работилниците във фабрики, а заедно с това и трудещите се елементи на средната класа в трудещи се пролетарни, досегашните търговци на едро във фабриканти, значи, както дребната буржоазия била тук вече изместена и населението разделено на два противоположни лагера — на работници и капиталисти, също така станало и извън областта на индустрията в тесен смисъл на думата — и в занаятите и дори в търговията. На мястото на някогашните майстори и калфи дошли едри капиталисти и работници, които никога нямали изгледи

* В английските издания от 1887 и 1892 г. след думата „индустрията“ стоят думите „и търговията“. *Ред.*

** — стария режим. *Ред.*

да се издигнат над своята класа; занаятите се превърнали във фабрично производство, разделението на труда се провеждало строго и дребните майстори, които не могли да конкурират на големите работилници, били изтласквани в класата на пролетариата. Но в същото време с премахването на дотогавашното занаятчийско производство, с изчезването на дребната буржоазия била отнета на работника всяка възможност сам той да стане буржоа. Досега той винаги имал изгледи да се установи някъде като оседнал майстор и да може по-късно да си вземе дори калфи; но сега, когато фабрикантите изтиквали самите майстори, когато за самостоятелното упражняване на една работа били нужни големи капитали, пролетариатът станал напълно определена, устойчива класа от населението, докато по-рано той често бил само един преход към буржоазията. Онзи, който се раждал сега като работник, нямал други изгледи освен да остане пролетарий за цял живот. Значи едва сега пролетариатът бил в състояние да си създаде свое самостоятелно движение.

По този начин възникнала тази граматна маса работници, която сега изпълва цяла Великобритания и чието социално положение с всеки нов ден все повече и повече привлича вниманието на цивилизования свят.

Въпросът за положението на работническата класа, т. е. положението на граматното болшинство от английския народ — въпросът, какво ще стане от тези безимотни милиони, които днес изконсумирват онова, що са спечелили вчера, които със своите изобретения и своя труд създадоха величието на Англия, които всеки ден все повече и повече съзнават своята сила и всеки ден все по-настоятелно искат своя дял в облагите от обществените институции — този въпрос след законопроекта за реформата⁹⁶ е станал национален. Към него могат да се сведат всички що-годе важни парламентарни дебати; и макар английската буржоазия да не иска да си признае това досега, макар тя да се опитва да избегне този голям въпрос и да представи своите собствени интереси като истински национални интереси, това все пак съвсем не ѝ помага. С всяка парламентарна сесия работническата класа печели почва, интересите на буржоазията губят от значението си и макар буржоазията да е главната, дори единствената сила на парламента, все пак последната сесия през 1844 г. беше непрекъснато разискване по работническия въпрос (законопроект за бедните, законопроект за фабриките, законопроект за отношението на господари и слуги)⁹⁷. Томас Дънкъмб, застъпникът на работническата класа в долната камара, беше най-значителната фигура на сесията, докато либералната буржоазия със своето предложение за премахване на житните закони и радикалната буржоазия с предложението си за отказ да се плащат данъци играха жалка

роля. Дори дебатите във връзка с Ирландия бяха в основата си само дебати за положението на ирландския пролетариат и за средствата да му се помогне. Но крайно време е вече английската буржоазия да направи концесии на работниците, които не молят, а заплашват и искат — защото може би скоро ще бъде вече много късно.

Но въпреки това английската буржоазия — и особено фабрикантите, — която се обогатява направо от неволята на работниците, не иска и да знае за тази неволя. Тя, която се смята за най-могъщата, представляваща нацията класа, се срамува да покаже пред очите на света язвата на Англия; тя не желае да си признае, че работниците са в мизерия, защото тя, имотиата, индустриалната класа, би трябвало да носи моралната отговорност за тази мизерия. На това се дължи подигравателният вид, който образованите англичани — а на континента са известни само те, т. е. буржоазията — имат обичай да си придават, когато човек започне да говори за положението на работниците; на това се дължи пълното невежество сред цялата буржоазия за всичко онова, което се отнася до работниците; на това се дължат смешните грешки, които тази класа прави в парламента и въвн от него, когато става дума за положението на пролетариата; на това се дължи веселата безгрижност, сред която тя живее върху почва, която е подкопана под краката ѝ и която може да рухне всеки ден, и това нейно скорошно рухване е тъй сигурно, както кой да е математически или механически закон; на това се дължи и поразителното обстоятелство, че англичаните още нямат нито една единствена изчерпателна книга за положението на своите работници, макар че те кой знае от колко години вече насам го „изследват“ и „подобряват“. Но на това се дължи и дълбоката ненавист на цялата работническа класа от Глазгоу до Лондон към богатите, които систематично я експлоатират и след това жестоко я предоставят на собствената ѝ съдба — ненавист, която след не съвсем дълго време — това може почти да се изчисли — трябва да избухне в революция, в сравнение с която първата френска революция и годината 1794 ще бъдат детска играчка.

ИНДУСТРИАЛНИЯТ ПРОЛЕТАРИАТ

Редът, по който трябва да разгледаме различните подразделения на пролетариата, от само себе си се определя от горензложената история на неговото възникване. Първите пролетарии принадлежали на индустрията и били създадени направо от нея; ето защо ние най-напред ще спрем нашето внимание върху *индустриалните работници*, т. е. ония, които се занимават с преработване на сурови материали. Производството на индустриалния материал — на самите суровини и горива — добило значение едва вследствие на индустриалния преврат и така то могло да предизвика появата на нов пролетариат: *работниците в каменовъглените и металните мичи*. На трето място индустрията повлияла на *земеделieto*, а на четвърто — на *Ирландия* и съобразно с това ние трябва да посочим мястото и на принадлежащите към тях категории от пролетариата. Ние ще установим също, че — може би с изключение на ирландците — степента на съзнателност на различните работници се намира в пряка зависимост от връзката им с индустрията, че следователно индустриалните работници са осъзнали своите интереси най-добре, минните — по-слабо, а земеделските още почти съвсем не ги съзнават. Същото степенуване ще намерим и между индустриалния пролетариат и ще видим, че фабричните работници — тия най-стари чедата на индустриалната революция — от самото начало досега са били ядката на работническото движение и че останалите са се приобщавали към него в степента, в която занаятът им се обхващал от индустриалния преврат. Така, по този пример на Англия, по това, че работническото движение е вървяло в крак с индустриалното движение, ние ще се научим да разбираме историческото значение на индустрията.

Но понеже почти целият индустриален пролетариат в тоя момент е обхванат от движението и в положението на отделните групи именно поради това, че те всички са индустриални, има нещо много общо, ние ще трябва по-напред да се занимаем с общото, за да можем след това още по-дълбоко да разгледаме всяка отделна група в нейната особеност.

Вече посочихме по-горе как индустрията централизира собствеността в ръцете на малцина. Тя изисква големи капитали, с които създава колосални предприятия, и с това разорява занаятчийската дребна буржоазия и като поставя природните сили в своя услуга, изтиква от пазара ръчния труд на отделния работник. Разделението на труда, използването на водната и особено на парната сила и прилагането на машинната система — това са трите големи лоста, с които индустрията от средата на XVIII век разклаща устоите на света. Дребната индустрия създаде буржоазията, едрата създаде работническата класа и качила на трона малцината избраници от буржоазията, но само за да ги събори още по-сигурно един ден. Все пак засега неотричан и лесно обясним факт е, че многобройната дребна буржоазия на „доброто старо време“ е разорена от индустрията и се е разпаднала, от една страна, на богати капиталисти, а от друга — на бедни работници.*

Но централизиращата тенденция на индустрията не спира до тук. Населението също така се централизира, както и капиталът, което е напълно естествено, защото в индустрията се гледа на човека, на работника само като на своеобразен капитал, на който фабрикантът, заради това, че го използва — плаща лихви под името работна заплата. Голямото индустриално предприятие изисква много работници, които работят заедно в едно здание; те трябва да живеят заедно и при една средно голяма фабрика те вече образуват цяло селище. Те имат потребности, за задоволяването на които са нужни други хора. Там се отправят занаятчи, шивачи, обушари, хлебари, зидари и дърводелци. Жителите на това селище, особено по-младото поколение, привикват към фабричния труд, усвояват го и когато първата фабрика вече не може — което е напълно естествено — да даде работа на всички, заплата пада и последицата от това е възникването на нови фабриканти. По тоя начин селището се превръща в малък град, а малкият град — в голям. Колкото

* Сравни моите „Очерци към критика на политическата икономия“ в „Deutsch-Französische Jahrbücher“⁹⁸. В тая статия аз изхождам от „свободната конкуренция“; но индустрията е само практика на свободната конкуренция, а последната — само принцип на индустрията.

градът е по-голям, толкова по-големи са преимуществата от заселването в него. Там има железници, канали и шосета; изборът между опитните работници става все по-голям; поради конкуренцията сред строителите и сред фабрикантите на машини, които веднага се намират подръка, могат да се инсталират нови предприятия по-евтино, отколкото в по-отдалечени местности, където тепърва трябва да се пренасят строителен дървен материал, машини, строителни и фабрични работници; там има пазар, борса, на която се струпват купувачите; има пряка връзка с пазарите, които доставят сурови материали или където се купува готовата стока. На това се дължи удивително бързото умножаване на големите фабрични градове. Наистина, срещу това пък селото има преимущество, че там работната заплата е обикновено по-ниска. По този начин селото и фабричният град си остават в постоянна конкуренция и ако днес преимуществото е на страната на града, то утре работната заплата в селото пак ще спадне толкова ниско, че по-изгодно ще стане новите фабрики да се строят във от градовете. Но при това централизиращата тенденция на индустрията все пак си остава в пълна сила и всяка нова фабрика, която се строи във от градовете, носи в себе си зародиша на фабричен град. Ако това бясно надпреварване на индустрията можеше да продължи така още сто години, всеки индустриален район на Англия щеше да стане един единствен фабричен град и Манчестер, и Ливерпул щяха да се срещнат при Уорингтън или Нютон. Тази централизация на населението се развива и в търговията съвсем по същия начин и затова няколко големи пристанища като Ливерпул, Бристол, Хъл и Лондон монополизират почти цялата морска търговия на Великобритания.

Тъй като в тези големи градове индустрията и търговията се развиват най-много — значи и тук най-ясно и най-открито изпъкват последиците от това развитие по отношение на пролетариата. Тук централизацията на богатствата е стигнала най-високата си точка; тук изоснови са унищожени нравите и отношенията на доброто старо време, тук се е отишло толкова далеч, че думите „Old peggy England“* не възбуждат вече никакви представи, защото не се знае вече нищо за „Old England“ дори и от спомени и разкази на деди и баби. Тук има само богата и бедна класа, защото дребната буржоазия все повече изчезва с всеки изминат ден. Тя, тази по-рано най-устойчива класа, сега е станала най-подвижната; тя се състои още само от малкото развалини на едно минало време и от известен брой хора, които охотно желаят да си създадат състояние, същински рицари на индустрията и спекуланти, от които един забогатява, ко-

* — „Добрата стара Англия“. Ред.

гато деветдесет и девет банкрутират, и от тия деветдесет и девет повече от половината живеят само от банкрутство.

Но грамадното болшинство в тия градове образуват пролетарните и ние сега ще изследваме как живеят те и какво влияние оказва върху тях големият град.

ГОЛЕМИТЕ ГРАДОВЕ

Такъв град като Лондон, където човек може да ходи с часове, без да стигне дори до началото на края, без да срещне и най-малкия признак, от който да може да заключи, че градът свършва някъде наблизко — е нещо особено. Тази колосална централизация, това натрупване на два и половина милиона души на едно място стократно е увеличило силата на тези два и половина милиона; то е издигнало Лондон до търговска столица на света, създадо е исполинските докове и е събрало хилядите кораби, които постоянно покриват Темза. Аз не познавам нищо по-внушително от изгледа, който представява Темза, когато човек пътува от морето нагоре към Лондонския мост. Множеството къщи, корабостроителниците от двете страни, особено нагоре от Уулунч, безбройните кораби покрай двата бряга, които все повече и повече се съгъстват и към края освобождават само един тесен път в средата на реката, път, по който непрекъснато се разминават стотици кораби — всичко това е толкова величествено, толкова грандиозно, че човек не може да се опомни и още преди да стъпи на английска земя, се смайва пред величието на Англия.*

Но какви жертви е струвало всичко това — човек открива едва по-късно. Когато посчита няколко дни по паважа на главните улици, когато с труд и мъка си пробие път през човешката тълпа, през безкрайните редици пътнически и товарни коли, когато посети „лошите квартали“ на световния град — чак тогава човек забелязва,

* (1892 г.) Това беше приблизително преди 50 години, по времето на живописните платноходи. Сега — доколкото някои от тях още идват в Лондон — те остават в доковете, а Темза е покрита с опушени грозни параходи. (*Бележка на Енгелс към немското издание от 1892 г.*)

че тези лондончани трябвало да пожертвуват най-добрия дял от своята човешка същност, за да създадат всички тези чудеса на цивилизацията, от които гъмжи техният град, че стотици сили, които са дремали в тях, са останали бездейни и били потиснати, за да могат само малко от тях да се развият по-пълно и като се съединят със силите на други — да се увеличат. В самата улична навалица вече има нещо противно, нещо, против което човешката природа се бунтува. Нима всички тези стотици хиляди хора от всички класи и от всички съсловия, които се тълпят там, не са хора със същите качества и способности и със същия стремеж да бъдат щастливи? И нима най-после те всички нямат едни и същи начини и средства за постигане на своето щастие? И при все това те бързо пробягват един край друг, сякаш нямат нищо общо помежду си, сякаш нямат никаква връзка едни с други и единствената мълчалива спогодба помежду им е всеки да върви по дясната страна на тротоара, за да не се задържат едно друго двете бързо разминаващи се течения на тълпата; и при това никому не идва на ум дори и с поглед да удостои другите. Това грубо и жестоко безразличие, това безчувствено съсредоточаване на всеки отделен човек в своите частни интереси се показват толкова по-противни и по-оскърбителни, колкото повече тези отделни хора са струпани в едно малко пространство; и макар да знаем, че тая обособеност на отделния човек, този ограничен егоизъм навсякъде е основен принцип на нашето съвременно общество, все пак той никъде не се проявява така безсрамно разголено, така надменно, както тъкмо тук сред навалищата на големия град. Разпадането на човечеството на монади, всяка от които има свой отделен жизнен принцип и отделна цел — този свят на атоми тук е достигнал своя апогей.

И ето защо тук открито е обявена социалната война, войната на всички против всички. Както нашият приятел Щирнер, така и хората гледат едни на други само като на субекти, които те могат да използват; всеки експлоатира другия и от това се получава в резултат, че по-силният тъпче под краката си по-слабия и че малцината силни, т. е. капиталистите, заграбват всичко за себе си, докато на множеството слаби, на бедните, едва им остава само колкото да преживеят.

И онова, което важи за Лондон, важи също и за Манчестер, Бирмингам и Лидс, то важи за всички големи градове. Навсякъде варварско безразличие, егоистична жестокост от едната страна и неописуема мизерия от другата страна, навсякъде социална война, домът на всеки отделен човек в обсадно положение, навсякъде взаимно ограбване под закрилата на закона и всичко това се върши с такава безсрамна откровеност, че човек се ужасява от последни-

ците на нашия обществен строй — както те неприкрито се явяват тук — и се чуди само на това, че цялото това бясно препускане все още продължава.

Тъй като оръжието, с което се води борбата в тази социална война, е капиталът — прякото или косвеното притежаване на средствата за живот и на средствата за производство, — ясно е, че всички несгоди от едно такова положение падат върху бедния. За него не се грижи никой; гласнат в този хаотичен водовъртеж, той трябва да си пробива път, както може. Ако има щастието да намери работа, т. е. ако буржоазията му окаже милост със съгласието си да се обогатява за негова сметка, очаква го такава заплата, която едва му стига, за да си задържи душата в тялото; ако не намери работа, той може да краде, в случай че не се бои от полицията, или да умре от глад и полицията ще се погрижи това да стане по такъв безшумен начин, който да не оскърби буржоазията. През време на моето пребиваване в Англия умряха направо от глад при най-възмутителни условия не по-малко от 20—30 души и при огледа на мъртвите рядко се намираше някое жури, което да имахе смелостта направо да каже това. Колкото и да бяха ясни, колкото и да бяха недвусмислени свидетелските показания — буржоазията, из чиято среда беше избирано журито, винаги намираше задна вратичка, през която можеше да избегне страшната присъда: „умрял от глад“. В тези случаи буржоазията *не може* да каже истината, иначе тя сама би произнесла собствената си присъда. Но и косвено мнозина са умрели от глад — и такива са много повече, отколкото ония, които направо са умрели от глад, — като постоянната липса на достатъчно хранителни продукти предизвиквала смъртоносни болести и по този начин отнасяла своите жертви; тя така ги омаломощавала, че известни обстоятелства, които иначе биха протекли напълно щастливо, неизбежно са водили към тежки заболявания и смърт. Английските работници наричат това „социално убийство“ и обвиняват цялото общество, че то непрекъснато върши това престъпление. Нима те не са прави?

Наистина, от глад умират винаги само отделни хора. Но каква гаранция има работникът, че утре не ще дойде и неговият ред? Кой му осигурява неговата работа? Кой му гарантира, че ако поради някакво основание или неоснование утре бъде уволнен от своя работодател, той заедно с близките си ще може да преживее дотогава, докогато намери друг работодател, който да му „даде хляб“? Кой гарантира на работника, че доброто му желание за работа е достатъчно, за да намери работа, че честността, трудолюбието, пестеливостта и всички други добродетели, които му са препоръчани от мъдрата буржоазия, са за него наистина пътят към щастието? Ни-

кой. Той знае, че днес той има нещо и че не зависи от самия него дали и утре още ще има нещо; той знае, че всеки каприз, всяко настрояние на работодателя, всяка лоша търговска конюнктура може да го тласне назад в страшния водовъртеж, от който временно се е спасил и в който е трудно, често невъзможно да се остане на повърхността. Той знае, че ако може да живее днес, съвсем не е сигурно дали и утре ще може да живее.

Нека да преминем впрочем към по-подробно изследване на онова положение, в което социалната война поставя безимотната класа. Нека да видим собствено какво възнаграждение обществото дава на работника за неговия труд във вид на жилище, облекло и храна, какво съществуване осигурява то на ония, от които най-много зависи съществуването на обществото; нека се занимаем най-напред с жилищата.

Всеки голям град има по един или по няколко „лоши квартали“, в които се струпва работническата класа. Разбира се, често нищетата се приютава в скрити улички, съвсем близо до дворците на богатите, но въобще на нея е определен отделен участък, където тя, далеч от очите на по-щастливите класи, трябва да преживява тъй, както може, само за себе си. Тези лоши квартали в Англия са почти еднакво устроени във всички градове, това са най-лошите къщи и най-лошото място на града; дълги редици повече двуетажни или едноетажни тухлени сгради по възможност с обитавани сутеренни помещения и почти навсякъде построени в безпорядък. Тези къщички от три до четири стаи и една кухня се наричат „котеджи“ и те са в цяла Англия — с изключение на някои части от Лондон — обикновените жилища на работническата класа. Самите улици обикновено са непавиращи, неравни, кални, пълни с растителни и животински отпадъци, без отводни канали или покрити канавки, но затова пък със застояли, вонящи локви. Освен това вентилацията им е затруднена от лошия, безреден начин на строеж на целия този градски квартал и тъй като тук живеят много хора върху малко пространство, човек лесно може да си представи какъв е въздухът в тези работнически райони. Свръх това, при хубаво време улиците служат за сушене на пране, от къща до къща направо през улицата се опъват въжета и на тях се простира мокрото пране.

Нека се занимаем с някои от тези лоши квартали. Да започнем с *Лондон**, а в Лондон е прочутото „Гарваново гнездо“ (rookery)

* След като бях написал следващото изложение, попадна ми една статия за работническите квартали в Лондон „Illuminated Magazine“ (октомври 1844 г.), която на много места почти дословно, а освен това и по същество, навсякъде напълно съвпада с моето описание. Тя е озаглавена: „Жилищата на бедните. Избележника на един лекар.“

Сент Джайлс, което сега, най-после, ще бъде прорязано от няколко широки улици и по този начин — унищожено. Сент Джайлс е разположен сред най-населената част на града, заобиколен от блестящи широки улици, по които безцелно скита елегантният свят [хайлайф] на Лондон — съвсем близо до Оксфорд стрийт и Риджент стрийт и от Трафалгер скуер и Странд. Това е една безредна маса от високи, три до четириетажни къщи, с тесни, криви и мръсни улици, по които има поне толкова много оживление, колкото по главните улици на града, с тая разлика, че в Сент Джайлс се виждат само хора от работническата класа. По улиците става пазар; те стават още по-непроходими от кошове със зеленчуци и овоци — всичко това, разбира се, лошо и почти негодно за консумация — и от тях, както и от месарските дюкяни, се носи отвратителна мръзизма. Жилищата се обитават от сутерена до самия покрив, те са мръсни отвън и отвътре и изглеждат така, че никой не би желал да живее в тях. Но всичко това е още нищо в сравнение с жилищата в тесните дворове и напречните улички, в които се влиза през покрити входи между къщите и в които мръсотията и рухналостта на къщите надминават всяка представа; тук почти не може да се види цяло стъкло на прозорец, стените са ронливи, рамките на вратите и на прозорците са стршени и едва се държат, вратите са сковани от старидъски или пък съвсем липсват — тук в този апашки квартал дори са ненужни всякакви врати, защото няма какво да се краде. Навсякъде наоколо купища от нечистотии и пепел и изливанията пред вратите помии се събират във вонящи локви. Тук живеят най-бедните от бедняците, най-зле платените работници, размесени с апашки, мшеници и жертви на проституцията. Повечето от тях са ирландци или потомци на ирландци и тези, които още сами не са пропаднали във водовъртежа на това морално безпътство, което ги заобикаля — всекидневно потъват все по-надълбоко, всекидневно загубват все повече и повече силата да противостоят на деморализиращите влияния на неволята, мръсотията и лошата среда.

Но Сент Джайлс не е единственият „лош квартал“ на Лондон. В грамадния лабиринт от улици има стотици и хиляди скрити улици и улички, които къщи са много лоши за всички ония, които имат възможност да живеят в по-човешко жилище — такива убежища на най-страшната нищета често се срещат съвсем близо до блестящите къщи на богатите. Така неотдавна, по случай някакъв оглед на мъртвец, една местност до самия Портман скуер — много приличен обществен площад — била охарактеризирана като местопребиваване на „маса ирландци, деморализирани от мръсотия и беднотия“. Така, в улици като Лонг-Ейкър и др., които наистина не са разкошни, но все пак са прилични, се срещат множество жилища —

сутерени, от които излизат на дневна светлина болнави детски фигури и полуизгладнели, облечени в дрипи жени. В непосредствена близост до театъра Дрюри-Лейн — втория театър на Лондон — се намират няколко от най-лошите улици на целия град — *Чарлс стрийт*, *Кинг стрийт* и *Паркър стрийт*, чиито къщи също така са обитавани от сутерените чак до покрива само от бедни семейства. В енорийните *Сент Джон* и *Сент Маргарет* в Уестминстер през 1840 г. живеели според дневника на статистическото дружество 5,366 работнически семейства в 5,294 „жилища“, ако последните заслужават това наименование; мъже, жени и деца, всички заедно струпани, без оглед на възраст или пол, всичко 26,830 души, а три четвърти от горния брой семейства имали само по една единствена стая. В аристократическата енория *Сент Джордж* на Хановер скуер според същия източник живеели 1,465 работнически семейства, общо 6,000 души, при същите условия; и тук над две трети от целия брой семейства били струпани в по една стая за всяко семейство. И как имотните класи на законно основание експлоатират нищетата на тези нещастници, у които дори апашите не се надяват да намерят нещо! За отвратителните жилища при Дрюри-Лейн, за които току-що споменах, се плащат следните наеми: за две сутеренни стаи 3 шилинга (1 талер), за една стая в партера — 4 шилинга, на първия етаж — 4½ шилинга, на втория етаж — 4 шилинга, за таванска стая — 3 шилинга седмично. По тоя начин само гладните обитатели на Чарлс стрийт плащат на домопритежателите годишен данък от 2,000 лири стерлинги (14,000 талера), а споменатите 5,366 семейства в Уестминстер плащат годишен наем общо 40,000 лири стерлинги (270,000 талера).

Но най-големият работнически район се намира източно от Тауер в *Уайтчапел* и *Битнал Грин*, където е концентрирана главната маса от лондонските работници. Нека чуем това, което казва г. Г. Олсън, проповедникът на Сент Филипс, в Битнал Грин, за състоянието на своята енория:

„Тук има 1,400 къщи, в които живеят 2,795 семейства, или около 12,000 души. Пространството, върху което живее това многобройно население, е по-малко от 400 квадратни ярда (1,200 квадратни фута) и при такова натрупване не е нещо необикновено да се срещне семейство от мъж, жена, четири до пет деца, а понякога още и дядо и баба в една единствена стая от десет до дванадесет квадратни фута, в която те работят, ядат и спят. Аз съм уверен, че преди лондонският епископ да насочи общественото внимание върху тази крайно бедна енория, тук, на западния край на града, са знаели толкова малко за нея, колкото и за диваците в Австралия или в Южна Океания. И когато, най-после, от собствено наблюдение се запознаем със страданията на тези нещастници, когато ги наблюдаваме при тяхната оскъдна трапеза и ги видим сломени от болест или безработица, ние ще срещнем толкова много безпомощност и мизерия, че една нация като нашата трябва да се срамува от това, че те са възможни. Аз бях свещеник в Хърдсфилд

през трите години, когато фабриките бяха работили най-зле; но никога не съм виждал такава абсолютна безпомощност на бедните, както оттогава насам в Битнал Грин. Измежду десет бащи-работници тук нито един няма друго облекло освен работната си дреха, а и тя е невъзможно лоша и окъсана; нещо повече — мнозина нямат друга завивка през нощта освен тези парцали и за легло им служи само един чувал със слама и дървени стърготини.⁴⁹⁹

От горното описание вече виждаме как обикновено изглеждат вътре самите тези жилища. За допълнение на картината нека последваме английските власти в още няколко пролетарски жилища, в които те понякога попадат.

По случай един оглед на мъртвец, извършен на 14 ноември 1843 г. от г. Картър, съдебен следовател на Сърей, над трупа на 45-годишната *Ан Галъей*, вестниците пишат следното за жилището на умрялата: Тя живеела на № 3, Уайт-Лайон корт, Бермондси стрийт, в Лондон, с мъжа си и деветнадесетгодишния си син в малка стая, в която не е имало нито креват, нито постелки, нито каква и да е друга мебел. Тя лежала мъртва до сина си в куп перушина, която покривала почти голото ѝ тяло, защото нямало нито завивка, нито чаршаф. Перушината била полепена толкова здраво по цялото ѝ тяло, че лекарят не можал да изследва трупа, преди да бил почистен, и тогава видял, че трупът е съвсем измършавял и напълно изпояден от паразити. Една част от пода в стаята била разкътрена и дупката била използвана от семейството за нужник.

В понеделник на 15 януари 1844 год. били доведени две момчета пред полицейския съд на Уоршип стрийт, Лондон, поради това, че от глад откраднали един полусварен говежди джолан от един дюкян и веднага го изяли. Полицейският съдия се видял принуден да издири този случай по-нататък и получил скоро от полицейските служители следното сведение: Майката на тези момчета била вдовица на някогашен войник, впоследствие полицейски служител; след смъртта на мъжа си тя много зле преживявала с деветте си деца. Тя живеела на № 2, Пулс плейс, Квакер стрийт, Спиталфилдс, в най-голяма мизерия. Когато полицейският служител дошъл при нея, той я намерил с шест от децата ѝ буквално натъпкани в малка задна стайчка, без мебели, с изключение на два стари плетени стола без дъно, малка масичка с два счупени крака, една счупена чаша и една паничка. В огнището почти нито искрица огън, а в ъгъла — толкова стари дрипи, колкото една жена би могла да вземе в престилката си, а те служели за легло на цялото семейство. Те нямали нищо друго за завивка освен мизерното си облекло. Нещастната жена му разправила, че миналата година е трябвало да продаде леглото си, за да достави храна; чаршафите си тя била оставила у търговеца на запаси като залог за някои хранителни продукти и

трябвало изобщо да продава всичко, за да получава само хляб. — Полицейският съдия дал на жената значителна помощ от касата за милостиня за бедните.

През февруари 1844 г. една вдовица на шестдесет години — Тереза Бишоп, заедно с двадесет и шест годишната си болна дъщеря, била посочена на полицейския съдия на Марлбороу стрийт, за да ѝ се помогне. Тя живеела на № 5, Браун стрийт, Гросвенор скуер, в малка задна стая, не по-голяма от шкаф, в която нямало никаква мебел. В един ъгъл имало няколко парцали, върху които спели и двете; един сандък служел едновременно и като маса, и като стол. Майката припечелвала нещичко от чистене на стаи; както казал хазяинът, те живеели в това състояние от май 1843 г., постепенно продавали или залагали всичко онова, което още имали, и въпреки това никога не си плащали наема. — Полицейският съдия им дал една лира стерлинга от кутията за милостиня за бедните.

Аз и не мисля да твърдя, че всички лондонски работници живеят в такава мизерия, както горепосочените три семейства; аз прекрасно зная, че там, където един е така всецяло и докрай стъпкан от обществото — десетина живеят по-добре от него, но твърдя, че хиляди трудолюбиви и честни семейства — много по-честни, много по-достойни за уважение от всички богаташи на Лондон — се намират в това недостойно за човека положение и че всеки пролетарий — всеки без изключение — може да бъде постигнат от същата участ, без той да е виновен за това и въпреки всичките му усилия да избегне тая участ.

Но при все това щастливи са и ония, които все още имат какъв и да е подслон — щастливи в сравнение с тях, които съвсем са безприютни. В Лондон всяка сутрин стават от сън петдесет хиляди души, без да знаят къде ще подслонят главата си през следващата нощ. Най-щастливите от тях, на които се удава да спестят до вечерта един или няколко пенса, отиват в един от така наречените домове за подслоняване (lodging-house), каквито масово има във всички големи градове и където те намират подслон срещу парите си. Но какъв подслон! Този дом е изпълнен от горе до долу с легла; по четири, пет, шест легла в една стая — въобще колкото могат да се поберат. Във всяко легло биват натъпкани четири, пет, шест души, също колкото могат да се поберат — болни и здрави, стари и млади, мъже и жени, пияни и трезви — както се случи, — всичко в пъстър безпорядък. Тук стават спорове, побоища и наранявания — а когато тия другари по легло се разберат помежду си, става още по-лошо: уговарят се крадби или се вършат такива неща, чиято скотщина не може да се предаде с думи от нашите езици, добили по-човешки характер. А ония, които не могат да заплатят такова легло за нощта?

Те спят там, където намерят място — в пасажи, под сводове, в кой и да е ъгъл, където полицията или собствениците ги оставят да спят необезпокоявани; разбира се, някои се настаняват в приютите, които тук-там са били основани от частната благотворителност, други спят в парковете по пейките, под самите прозорци на кралица Виктория. Нека да чуем какво пише вестник „Times“¹⁰⁰ от октомври 1843 г.:

„От нашия вчерашен полицейски доклад се вижда, че всяка нощ в парковете спят средно по петдесет човешки същества без друга защита от лошо време освен дърветата и някои дупки в насипите. Повечето от тези същества са млади момичета, които са прелъстени от войници, доведени в столицата и прокудени по широкия свят сред цялата безпомощност в неволята на чуждия град, сред цялото необузвано безгрижие на преждевременно назеления порок.

Това наистина е страшно. Бедни трябва да има навсякъде. Немотиата навсякъде ще намери път и с всичката си отвратителност ще се установи в сърцето на големия и богат град. Страхуваме се, че в хилядите тесни улици и улъчки на многолюдната столица винаги ще има много страдания, много неща, които оскърбяват око, много — които никога няма да излязат наяве.

Как може в кръга, очертан от богатството, веселенето и блясъка, близо до царственото величие на Сент Джеймс, как може до самия бляскав палат на Бейсуотър, където се срещат старият и новият аристократичен квартал, в едно място, където предпазливата изтънченост на модерното благоустройствено изкуство е бдяла да не се издигне дори и най-малката къщурка за беднотиата — в едно място, което изглежда да е посветено за най-изключителните наслади на богатството, — как може там да навлязат неволята и гладът, болестта и порокът с всичките сродни на тях ужаси, разяждащи тяло след тяло, душа след душа!

Това състояние е действително чудовищно. Най-висшите наслади, които могат да доставят телесното здраве, духовният стремеж, невинните удоволствия — в непосредствен допир с най-суровата нищета! Богатство — смеешо се от своите блестящи салони, смеешо се с брутално безгрижие при непознатите рани на лишенията! Радост, гавреща се безсъзнателно, но жестоко над болката, която стене там долу! Тук всички противоречия са в борба, всички са в спор освен порокът, който води към изкушение, и порокът, който се поддава на изкушение... Но нека всички хора помнят едно: че в най-блестящия квартал на най-богатия град на земята нощ след нощ, зима след зима може да се срещнат жени, жени — млади по години, стари по грехове и страдания, отхвърлени от обществото, разкапващи се сред глад, мръсотия и болести. Нека те помнят това и нека се научат да действуват, а не да теоретизират. Бога ми — там днес има широк простор за действие!“

Аз говорих по-горе за приютите за бездомници. Колко много те са препълнени ще ни покажат два примера. Един новооснован приют за бездомни (Refuge of the Houseless) на Ълер Огъл стрийт, който може да приюти всяка нощ по 300 души, е приел от откриването си на 27 януари до 17 март 1844 година 2,740 души за една или повече нощи; и макар времето да е станало по-благоприятно, броят на молителите да попаднат както в този приют, така и в приюта на Уайткрос стрийт и Уопинг се е силно увеличил и всяка нощ множество бездомници е трябвало да бъдат връщани поради липса на място. В един друг, в централния приют на Плейхаус Ярд през първите три

месеца на 1844 г. били заети средно всяка нощ 460 легла, а приютени всичко 6,681 души и разпределени 96,141 дажби хляб. При все това ръководният комитет заявява, че и този институт едва тогава е посрещал до известен размер наплива на нуждаещите се, когато за приемане на бездомници бил открит и приютът в източната част на града.

Нека оставим Лондон, за да разгледаме поред останалите големи градове на Съединеното кралство. Да вземем най-напред *Дъблин*, град, на който входът откъм морето е толкова красив, колкото е величествен входът откъм морето за Лондон. Дъблинският залив е най-красивият в британските острови и ирландците го сравняват дори с Неаполитанския залив. Самият град е също много красив и неговите аристократически части са построени по-добре и по-естетично, отколкото частите на кой и да е друг британски град. Но затова пък по-бедните квартали на Дъблин принадлежат към най-противното и най-грозното, което човек може да види в света. Наистина в това има дял и характерът на ирландския народ, който при истинни условия се чувствава удобно само в мръсотия; но тъй като във всеки голям град на Англия и на Шотландия ние срещаме и хиляди ирландци и тъй като всяко бедно население неминуемо и постепенно затъва в същата нечистотия — мизерията в Дъблин не е нещо специфично, не е вече нещо присъщо само на ирландския град, а нещо, което е общо за всички големи градове на целия свят. Бедните квартали на Дъблин са разпръснати из целия град и мръсотията, необитаемостта на къщите, занемареността на улиците надминават всяка представа. За това, колко бедните са натъпкани тук, човек може да добие някаква представа само когато чуе, че през 1817 г., според доклада на инспекторите на трудовия дом*, са живели на Барракстрийт в 52 къщи с 390 стаи 1,318 души и на Чърчстрийт и околността в 71 къщи с 393 стаи — 1,997 души.

„В този и съседния квартал има множество вонящи (foul) улнички и дворове, в някои сутерени светлината идва само през вратите и в повечето от тях обитателите спят на голата земя, макар болшинството все пак да притежава поне кровати; но например Николсън корт побира в 28 малки мизерни стаи 151 души в крайна нищета, така че в целия приют можаха да се намерят само два кревата и две завивки.“

* Цитиран в книгата: Dr. W. P. Alison, F.R.S.E., fellow and late President of the Royal College of Physicians etc. etc., „Observations on the Management of the Poor in Scotland and its Effects on the Health of Great Towns“. Edinburgh, 1840 [Д-р У. П. Алисън, член и бивш председател на кралското дружество на хирурзите и пр. и пр.: „Бележки по грижите за бедните в Шотландия и тяхното влияние върху санитарното състояние на големите градове“. Единбург, 1840 г.]. Авторът е религиозен тори и брат на историка Арчибалд Алисън.

Беднотията в Дъблин е толкова голяма, че един единствен благотворителен институт, който принадлежи на „Дружеството за борба с мизерията“, всекидневно приема 2,500 души — значи един процент от цялото население, — храни ги през деня и вечер пак ги разпуска.

Нещо подобно ни разказва д-р Алисън и за *Единбург*. Поради прекрасното си местоположение този град заслужил името съвременна Атина, но и тук блестящият аристократичен квартал в новия град е в рязък контраст с вонящата мизерия на бедните в стария град. Алисън твърди, че тази голяма част на града била тъй мръсна и отвратителна, както и най-лошите квартали на Дъблин, и че „Дружеството за борба с мизерията“ ще трябва да подпомага в Единбург толкова голяма част от нуждаещите се, колкото и в столицата на Ирландия — той даже казва, че в Шотландия, особено в Единбург и Глазгоу, бедните били по-зле, отколкото в коя и да е друга област на Съединеното кралство, и най-нуждаещите се били не ирландци, а шотландци. Пасторът на старата църква в Единбург, д-р Ли, заявил през 1836 г. пред комисията за религиозно възпитание:

„По-рано никъде не съм виждал такава мизерия, както в енорията си. Хората нямат мебели, нямат нищо; често в една стая живеят по две съпружески двойки. В един ден аз посетих седем къщи, в които нямаше нито едно легло, а в някои нямаше дори и слама; осемдесетгодишни старци спят на дъсчения под и почти всички прекарват нощта, без да се събличат. В едно сутеренно помещение аз намерих две шотландски семейства, дошли от село; скоро след тяхното пристигане в града им умрели две деца, а по време на моето посещение и третото беше на умирање; за всяко семейство имаше по мръсен куп слама в един ъгъл, а на това отгоре в същия сутерен, който беше толкова тъмен, че в него човек не може да се разпознава и през деня, имаше и едно магаре. — Дори и от най-коравото сърце би почнало да капе кръв при вида на такава нищета в страна като Шотландия.“

Нещо подобно съобщава д-р Хеннен в „*Edinburgh Medical and Surgical Journal*“. От един парламентарен доклад* се вижда каква нечистотия — каквато би трябвало и да се очаква при такива обстоятелства, царят в къщите на единбургските бедняци. По рамките на креватите нощуват кокошки, кучета, дори и коне спят в една стая с хората и естествената последица от това е, че в тези жилища има ужасна мръсотия и воня, а също и рояци от всякакъв вид паразити.

* „Report to the Home Secretary from the Poor-Law Commissioners, or an Inquiry into the Sanitary Condition of the Labouring Classes of Great Britain“. With Appendices. Presented to both Houses of Parliament in July 1842. — 3 vols. in folio. [„Доклад, представен на министъра на вътрешните работи от комисията по закона за бедните за резултатите от обследването на здравните условия на трудещите се класи във Великобритания.“ С приложения. Представено на двете камари на парламента през юли 1842 г. — 3 тома ин-фоллио]. Материали из лекарски доклади, събрани и подредени от Едвин Чадунк, секретар на комисията по закона за бедните.

Начинът, по който е построен Единбург, до най-голяма степен благоприятствува за това отвратително състояние. Старият град е построен на двата склона на един хълм, през билото на който минава главната улица (high-street). От нея към двете страни надолу по хълма се спущат множество тесни криви улички, наречени поради многото им завон wynds*, тези улички образуват пролетарската част на града. Къщите на шотландските градове са изобщо високи, пет и шестетажни, както в Париж, и в противоположност на Англия, където, доколкото е възможно, всеки си има отделна къща, те се обитават от множество различни семейства; с това още повече се увеличава натрупването на много хора върху една малка площ.

„Тези улици“ — се казва в едно английско списание, в статия за здравните условия на работниците в градовете** — „често са толкова тесни, че човек може да прекрачи от прозореца на една къща до прозореца на срещуположната; и при това къщите са строени етаж върху етаж толкова високо, че светлината едва може да проникне в двора или в улицата, която лежи между тях. В тази част на града няма нито канализация, нито други клоаки или отходни места към къщите, затова и всичката нечистотия, отпадъците и изпражненията на най-малко 50,000 души всяка нош се изхвърлят в канавките; така че колкото и да се метат улиците, все пак остават маса изсъхнал изпражнения и вонящи изпарения, които не само са отвратителни за окото и обонянието, но и до най-висока степен застрашават здравето на обитателите. За учудване ли е, че в такива места напълно се пренебрегват всички съображения за здраве, нравственост и дори за обикновено приличие? Напротив, всички ония, които познават по-отблизо състоянието на жителите, ще засвидетелствуват до какъв висок размер са стигнали тук болестите, нищетата и деморализацията. Обитателите на тези места са паднали на неопикувано ниско и мизерно стъпало. Жилищата на най-бедната класа изобщо са много мръсни и очевидно никога не са чистени по какъвто и да било начин; в повечето случаи те се състоят от една единствена стая, която, въпреки най-лошата вентилация, все пак поради строшени, зле прилягащи прозорци всякога бива студена, понякога влажна, а някои от тях са под земята, винаги лошо мобилирани и съвършено неприветлив, така че за легло на цяло семейство често служи куп слама, на който във възмутително безредие лежат мъже и жени, млади и стари. Вода може да се достави само от обществените помпи; трудността на нейното доставяне допринася, разбира се, за всевъзможните нечистотии.“

Не е по-добре и в другите големи пристанищни градове. В *Ливерпул* въпреки цялата му търговия, блясък и богатство работниците живеят в същите варварски условия. Една пета част от цялото население — значи над 45,000 души, живее в тесни, тъмни, влажни и лошо проветривани сутерени, каквито в града има 7,862. Към тях трябва да прибавим още и 2,270 вътрешни двора (courts), т. е. малки площи, затворени от четирите си страни с постройки, и само с един тесен вход, в повечето случаи покрит и затова *без възможност*

* — кривулици. *Ред.*

** „The Artizan“ — месечно списание — 1843 г. октомврийска книжка.

за каквато и да било вентилация; те обикновено са много мръсни и обитавани почти изключително от пролетарии. За такива дворове ще има повече да говорим, когато дойдем до Манчестер. В Бристол по някакъв случай били посетени 2,800 работнически семейства и се оказало, че 46% от тях имали само по една единствена стая.

Съвсем същото виждаме и във фабричните градове. В Нотингам има всичко 11,000 къщи, от които 7,000—8,000 са така построени, че със задните си стени се опират една о друга и по такъв начин там не е възможно пълна вентилация; при това често има само един нужник за няколко къщи. При едно неотдавна проведено разследване било установено, че цели редици къщи били построени над плитките отходни канали, покрити само с дъските на пода. В Лестър, Дерби и Шефилд не е по-добре. Гореспоменатата статия на „Artizan“ съобщава за Бирмингам следното:

„В по-старите части на града има много лоши, мръсни и занемарени места, пълни със застояли локви и купища отпадъци. Вътрешните дворове в Бирмингам са твърде многобройни, над 2,000, и именно в тях живее най-голямата част от работническата класа. Те в повечето случаи са тесни, кални, зле проветривани и с лоши отводни канали; те обхващат от осем до двадесет къщи, които обикновено могат да се проветриват само от едната страна, защото задната им стена е обща с друга сграда, и в дъното на двора почти навсякъде се намира по една яма за пепел или нещо от той род, чиято мръсотия не може да се опише. Но трябва да отбележим, че по-новите дворове са разположени по-разумно и се поддържат по-прилично; дори и в старите дворове котеджите са много по-малко струпани, отколкото в Манчестер и Ливерпул, поради което в Бирмингам през време на върлуването на епидемически болести е имало по-малко смъртни случаи, отколкото например в Уулверхамптън, Дъблн и Билстън, отстоящи от него само на няколко мили. Сутеренните жилища в Бирмингам са също така непознати, макар че някои сутеренни помещения се използват не по предназначение и служат за работилници. Приютите за ношуване на пролетарии са донякъде многобройни (над 400) и се намират главно във вътрешни дворове в центъра на града; те почти всички са отвратително мръсни и душни, те са убежища на бедните, скитниците“ (trampers — за по-подробното значение на тази дума ще говорим по-късно). „крадците и проститутките, които тук — без какво и да е съблюдаване на приличие или комфорт — ядат, пият, пушат и спят в такава атмосфера, която е поносима само за тези паднали люде.“

Глазгоу в много отношения прилича на Единбург — същите извити улици [wynds], същите високи къщи. За този град в „Artizan“ се казва:

„Работническата класа съставлява тук около 78% от цялото население“ (което наброява към 300,000) „и живее в такива части на града, които по мизерия и отвратителност надминават най-долнопробните свърталища на Сент Джайлс, Уайтчепел и Дъблн и единбургските wynds. Такива места има в голям брой и в центъра на града — южно от Тронгейт, западно от солния пазар, в Калтън, отстраня на главната улица и т. н. Това са безкрайни лабиринти от тесни улици или wynds, в които почти на всяка крачка излизат дворове или задънени улици, образуващи се от стари, зле проветривани, многоетажни, безводни

и рухвачи къщи. Тези къщи буквално са претъпкани с обитатели; в тях има по три или четири семейства — може би до двадесет души на всеки етаж, а понякога всеки етаж е даден под наем за ношуване, така че в една единствена стая са натъпкани — не може да се каже подслонени — от 15 до 20 души. Тези квартали приютяват най-бедната, най-покварената и малоценна част от населението и те трябва да се считат като източници на ония страшни епидемии от треска, които оттук сеят опустошение над целия Глазгоу.“

Нека чуем как Дж. К. Саймънс — член на правителствена комисия по обследване положението на ръчните тъкачи*, описва тази част на града:

„Наблюдавал съм мизерията в няколко от най-страшните ѝ форми както тук, така и на континента, но преди да посетя кривите улички (wynds) на Глазгоу, не вярвах, че в една цивилизована страна може да съществуват толкова престъпления, нищета и болести. В по-долнопробните домове за ношуване спят безразборно на пода по десет, дванадесет, дори понякога двадесет души от двата пола и от всякаква възраст, повече или по-малко голи. Тези жилища са обикновено (generally) толкова мръсни, влажни и рухнали, че никой човек не би поискал да настаня вътре дори и своя кон.“

А на друго едно място авторът пише:

„Тези криви улички (wynds) на Глазгоу побират едно постоянно смеящо се население от петнадесет до тридесет хиляди души. Този квартал се състои само от тесни улици и четириъгълни дворове, в средата на които винаги има бунище. Колкото и отвратителен да беше външният вид на тези места, мръсотията и мизерията в тях надминаха всичките ми очаквания. В някои от тези стаи за спане, които ние“ (полицейският началник, капитан Милер и Саймънс) „посетихме нощем, намерихме цял слой човешки същества, прострени на пода, често петнадесет до двадесет души, някои облечени, други голи, мъже и жени — разбъркано. Леглото им представляваше пласт плесенясала слама, смесена с дрипи. Мебели там имаше малко или въобще нямаше и единственото нещо, което правеше на тези дупки малко обитаем вид, беше огънят в камината. Кражбата и проститутцията съставляват главните източници за препитание на това население. Изглежда, че никой не си прави труд да вземе този Августин обор, това сатанинско свърталище, това гнездо на престъпления, мръсотия и зараза в центъра на втория град на кралството. Обстойното разглеждане на най-бедните квартали на други градове никога не ми е показвало нещо, което да е било дори и наполовина тъй страшно — нито по степен на морално и физическо падение, нито по гъстота на населението. — Повечето от къщите в този квартал местните власти считат за рухнали и необитаеми — но тъкмо те най-много се обитават, защото според закона за тях не може да се иска наем.“

Огромният индустриален район в центъра на Англия, гъсто населената, ивица земя на *Западен Йоркшайр* и *Южен Ланкашайр* със своите многобройни фабрични градове не отстъпва по нищо на оста-

* „Arts and Artizans at Home and Abroad“. By J. C. Symons. Edinburgh, 1839 [Дж. К. Саймънс, „Занаятите и занаятчиите у нас и в чужбина“. Единбург, 1839 г.] — Авторът, както наглежда, сам той шотландец, е либерал и следователно отнася се с фанатично предубеждение към всяко самостоятелно работническо движение. Горещитираните места се намират на стр. 116 и след.

налите големи градове. Районът на вълнената индустрия на Западен Йоркшайр е прекрасна, покрита със зеленина хълмиста местност, чиито възвишения на запад стават все по-стръмни, докато достигнат най-високата си точка в стръмния гребен на Блякстоун Едж — водо-раздела между Ирландско и Немско море. Долините на река Ейр, по бреговете на която е разположен Лидс, и на река Колдър, която се пресича от железопътната линия Манчестер — Лидс, принадлежат към най-прелестните долини на Англия и навсякъде са осяени с фабрики, села и градове; сивите къщи от неделяни камъни изглеждат толкова спретнати и чисти в сравнение с почернелите тухлени сгради на Ланкашайр, че ти е приятно да ги гледаш. Но когато влезеш в самите градове, срещаш малко радостни неща. *Лидс*, както го описва на друго място „Artizan“ — и както аз сам се убедих в това описание, — е разположен

„на полегат склон, който се спуща в долината на Ейр. Тази река криво-лич през града на една дължина от приблизително една и половина миля* и през време на размразяването или на силни проливни дъждове градът е изложен на големи наводнения. По-високо разположените западни части са достатъчно чисти за един толкова голям град, но по-ниските части около реката и вадите (becks), които се вливат в нея, са мръсни, тесни и сами по себе си са вече достатъчни, за да съкратят живота на жителите, особено на малките деца; ако към това прибавим още и отвратителното състояние на работническите квартали около Къркгейт, Марш Лейн, Крос стрит и Ричмонд род, което се дължи главно на улиците без паваж и без канали, на неправилния строеж, на множеството дворове и задънени улици и на пълната липса дори на най-обикновените средства за чистота — всичко това, взето заедно, е напълно достатъчно, за да си обясним извънредно голямата смъртност в тези окаяни огнища на мръсотия и нишета. Вследствие на наводненията на Ейр“ (която, необходимо е да се добави, подобно на всички реки, които са в услуга на индустрията, на единия край влиза в града бистра и прозрачна и на другия край излиза гъста, черна и воняща от всевъзможни нечистотин) „всички жилищни сгради и мазни често се изпъхват толкова много с вода, че последната трябва да се изпомпва на улицата; и в такива времена, дори там, където има и клоаки, водата се изкачва от тези клоаки в мазите**, създава заразни изпарения, силно примесени със сероводород и оставя една отвратителна утайка, крайно вредна за здравето. През пролетното наводнение от 1839 г. резултатите от подобно запущване на клоаките били толкова пакостни, че според доклада на регистратора на гражданското състояние в тази част на града за три месеца срещу две раждания имало три смъртни случая, докато през същото тримесечие във всички други части на града имало три раждания срещу два смъртни случая.“

Другите гъсто населени квартали са без всякакви канали или пък са толкова зле снабдени с канали, че те не им допринасят никак-

* Навсякъде, където в текста се говори за мили без подробно означение, се разбират английски мили; $69\frac{1}{2}$ англ. мили се съдържат в един екваторнален градус, значи — приблизително пет в една германска миля. (Една миля е равна на 1,609 м. — *Бълг. ред.*)

** Нека не се забравя, че тези „мази“ не са помещения за непотребни вещи, а жилищща за хора.

ва полза. На някои улици сутерените на къщите рядко биват сухи; в други квартали много улици са покрити с мека, дълбока до колене кал. Жителите напразно са полагали усилия от време на време да поправят тези улици, засипвайки дупките с лопати пепел; но въпреки това във всички дупки има нечистотия и изхвърлена от къщите по-мия, които стоят, докогато вятърът и слънцето ги изсушат (сравни доклада на градския съвет в „Statistical Journal“, том 2, стр. 404). Един обикновен котедж в Лидс заема площ не по-голяма от двадесет и пет квадратни ярда и обикновено се състои от сутерен, стая за живеене и спалня. Тези тесни жилища, денем и нощем пълни с хора, са друга голяма опасност за нравствеността и за здравното състояние на обитателите им. А колко много са претърпани тези жилища — показва горесцитираният доклад за здравните условия на работническата класа:

„В Лидс срещнахме братя и сестри и квартиранти от двата пола, които спят в една и съща стая с родителите; а от това възникват последици, от наблюдението на които човешкото чувство изтръпва от ужас.“

Същото е и в *Бредфорд*, който е разположен само на седем мили от *Лидс*, в центъра на няколко съединяващи се долини на малка, черна като смола, воняща река. В хубав неделен ден — защото в делнични дни градът е забулен от сив облак въглищен дим — градът представлява разкошна гледка от околните височини; но вътре в него царят същата мръсотия и същата неприветливост, както в *Лидс*. По-старите части на града са нагъсто и неправилно застроени по стръмни склонове; в уличките, в глухите улици и дворовете има купища мръсотия и смет; къщите са рухнали, нечисти и негодни за живеене, а в непосредствена близост на реката и в дъното на долината аз съм срещал такива къщи, на които долният етаж, полузарит в планинския склон, е съвсем необитаем. Изобщо местата в основата на долината, където между високите фабрики са струпани работнически жилища, са най-лошо застроените и най-нечистите в целия град. В по-новите части на *Бредфорд*, както и на всеки друг фабричен град, котеджите са построени по-правилно, в редици, но и тук те имат всички недостатъци, които са свързани с традиционния начин за настаняване на работниците и за което ще говорим по-подробно, когато стане дума за *Манчестер*. Същото важи и за останалите градове на Западен Йоркшайр, а именно *Барнсли*, *Халифакс* и *Хъдерсфилд*. Последният с прелестното си месторазположение и модерната си архитектура е най-хубавият от всички фабрични градове на Йоркшайр и Ланкашайр, но при все това и той има своите лоши квартали; комитетът, назначен от градското събрание за обследване на града, е докладвал на 5 август 1844 г. следното:

„Всеизвестно е, че в Хъдерсфилд цели улици и много улички и дворове не са павирани, не са снабдени с клоаки или други канали, че тук има всякакъв вид натрупани отпадъци, смет и нечистотии, които се разлагат и гният, и че почти навсякъде застоялата вода се събира в локви, че вследствие на това жилищата, които се строят тук, са по необходимост тъй лоши и мръсни, че такива места стават огнища на болести, които застрашават здравето на целия град.“¹⁰¹

Ако преминем през Блякстоун Едж или ако пътуваме през него с влака, ще дойдем в оная класическа земя, на която английската индустрия е създала най-съвършеното си произведение и от която изхождат всички движения на английските работници, в *Южен Ланкашайр* с неговия централен град *Манчестер*. Пред нас пак се простира красива хълмиста местност, която много леко се снишава на запад от водораздела към Ирландско море, с прелестните, покрити със зелен килим долини на Рибл, Бруел и Мърси и техните притоци — местност, която още преди сто години е била в по-голямата си част само блато и слабо населена, а сега е осеяна с градове и села и е най-населената част на Англия. В Ланкашайр, именно в Манчестер, е родното място на английската индустрия, там е и нейният център; борсата на Манчестер е термометър за всички колебания на индустриалния живот и в Манчестер съвременната техника е достигнала своето съвършенство. В памучната индустрия на Южен Ланкашайр използването на природните сили, изместването на ръчния труд от машините (особено от механическия тъкачен стан и мюл-машините) и разделението на труда достигат най-висшата си точка и ако в тези три елемента ние сме опознали характерното на съвременната индустрия, трябва да признаем, че и в това отношение обработката на памука от началото до днес е била начело на всички други клонове на индустрията. Но в същото време тук трябвало най-пълно и в най-чист вид да се развият и последиците от модерната индустрия за работническата класа и да се появи индустриалният пролетариат в най-класическия си вид; принижаването, до което бива доведен работникът чрез прилагането на парната сила, машините и разделението на труда, и опитите на пролетариата да се издигне от това унижително положение също тук е трябвало да бъдат доведени до най-висшата си степен и да бъдат най-ясно осъзнати. И така, поради това, че Манчестер е класически тип на модерен индустриален град, а и поради това, че аз го познавам така добре, както и собствения си роден град, и по-добре, отколкото го познават мнозинството от неговите жители — ние ще трябва тук да се спрем малко по-надълго.

Градовете около Манчестер малко се различават от централния град по отношение на работническите квартали; само че в тях работниците съставляват още по-голяма част от населението, отколкото в

Манчестер. Тези селища именно имат чисто индустриален характер и уреждат всичките си търговски сделки в Манчестер или чрез него; във всяко отношение те зависят от Манчестер и затова са населени само от работници, фабриканти и дребни търговци, докато Манчестер все пак още притежава твърде значително търговско население, именно комисионни кантори и ползуващи се с добро име фирми на дребно. Поради това всички тези градове като *Болтън*, *Престън*, *Уиган*, *Бъри*, *Рочдейл*, *Мидлтън*, *Хейууд*, *Олдем*, *Аштън*, *Стейлибридж*, *Стокпорт* и т. н., макар да имат по тридесет, петдесет, седемдесет и даже до деветдесет хиляди жители, са почти само големи работнически квартали, пресечени само от фабрики и няколко главни улици, от двете страни на които са застроени магазини; там има и няколко водещи за града шосета, край които като вили са застроени заобиколените с градини къщи на фабрикантите. Самите градове са построени лошо и неправилно, с нечисти дворове, улчкни и задни улици, пълни с дим от въглища, и имат особено неприветлив изглед с първоначално ясно червените, но с времето почернели от дим тухли, от които тук се строи всичко. Жилищата-сутерени тук са обикновено нещо; тези подземни дупки се изграждат там, където е възможно, и в тях живее твърде значителна част от населението.

Към най-лошите от тези градове принадлежи освен Престън и Олдем също и *Болтън*, разположен на единадесет мили северозападно от Манчестер. Той има, доколкото можах да забележа при многократното си пребиваване там, само една и при това достатъчно мръсна главна улица, Динсгейт, която служи едновременно и като пазар; тя и при най-хубаво време е пак тъмна, невзрачна дупка, въпреки че освен фабриките по нея има само едноетажни и двуетажни ниски къщи. Както навсякъде, така и тук по-старата част на града е особено рухнала и неприветлива. През нея тече някаква черна вода, за която трудно може да се каже дали е вада или дълга редица вонящи локви и която допринася за пълното заразяване на въздуха, който и без това е нечист.

Тук е още и *Стокпорт*, който, макар че лежи на чешайрския бряг на Мърси, все пак принадлежи към индустриалния район на Манчестер. Той е разположен в тясна долина покрай Мърси така, че от едната страна пътят стръмно се спуска надолу, а от другата страна също тъй стръмно води нагоре и железопътната линия от Манчестер за Бирмингам минава по висок виадукт над града и над цялата долина. Стокпорт е известен в целия район като един от най-мрачните и най-опушени градове и в действителност особено от виадукта надолу изглежда крайно неприветлив. Но още много по-неприветливо изглеждат котеджите и сутеренните жилища на пролетарните, които се точат в дълги редици през всички части на града —

от основата на долината до гребена на хълмовете. Не си спомням да съм видял в някой друг град на този район сравнително толкова много обитавани сутерени, както тук.

На няколко мили североизточно от Стокпорт лежи *Аштън-ъндер-Лайн* — едно от най-новите фабрични селища на тази област. Той е разположен на склона на един хълм, в подножието на който протичат каналът и реката Тейм, и изобщо е построен според по-новата и по-правилна система. Пет или шест дълги паралелни улици се простират по продължението на хълма и се пресичат под прав ъгъл от други улици, които се спускат в долината. При такова разположение на улиците всички фабрики се изместват вън от същинския град, дори и ако близостта на водата и на водния път да не беше ги привличала надолу в долината, където те, нагъсто струпани, изхвърлят гъст дим от своите комини. Благодарение на това Аштън придобива много по-приятен изглед от повечето други фабрични градове; улиците са широки и по-чисти, котеджите изглеждат нови, свежочервени и уютни. Но този нов начин на строеж на котеджи за работниците има и своите лоши страни; всяка улица има своя скрита задна уличка, към която води тесен страничен път и която поради това е още по-мръсна. И в Аштън също — макар да не съм видял нито една сграда, освен няколко на края на града, по-стара от петдесет години — има улици, на които котеджите стареят и се рушат, тухлите по ъгловите им зидове не могат вече да издържат и се разместват, стените им се поупукват и вътрешната мазилка се рони — улици, нечистият и черно опушен вид на които по нищо не отстъпва на останалите градове от района, само че в Аштън това е изключение, а не правило.

Една миля още по на изток е разположен *Стейлибридж* също така на Тейм. Когато човек идва от Аштън през планината, на нейния връх отляво и отдясно той вижда красиви, големи градини с подобни на вили, разкошни къщи в средата, повечето построени в стил „Елизабет“, които се отнася към готическия стил точно така, както протестантско-англиканската религия се отнася към апостолическо-римокатолическата. Стотина крачки по-нататък — и в долината се показва Стейлибридж. Но какъв рязък контраст спрямо тези разкошни вили, дори и спрямо скромните котеджи на Аштън! Стейлибридж е разположен в тясно, криволичещо дефиле, много по-тясно, отколкото долината при Стокпорт, двата склона на което са покрити с разхвърлени в безпорядък котеджи, къщи и фабрики. При влизането в града още първите котеджи са тесни, опушени, стари и рухнали, а каквито са първите къщи, такъв е и целият град. В тясното дъно на долината са разположени малко улици; повечето улици разбъркано минават надлъж и нашиф, надолу и нагоре; поради това

стръмно разположение почти във всички къщи приземният етаж е наполовина зарит в земята; а колко много дворове, задни улици и затънтени места се образуват от този хаотичен начин на строеж — може да се види от планините, откъдето градът се открива тук-там като от птичи полет. Ако към това прибавим и ужасната мръсотия — ще разберем защо Стейлибридж, въпреки красивата си околност, прави такова отвратително впечатление.

Но стига за тези по-малки градове. Те всички имат своите особености, но изобщо работниците живеят в тях, както в Манчестер: ето защо и аз по-специално съм описал само техния своеобразен начин на строеж и само ще прибавя, че всички по-обща бележки за състоянието на работническите жилища в Манчестер напълно могат да се отнесат и за околните градове. Сега нека преминем към самия централен град.

Манчестер е разположен в подножието на южния склон на една хълмиста верига, която от Олдем се проточва между долините на *Ъруел* и *Медлок*; последният връх на тази верига — *Керсол-Мур*, образува хиподрума и същевременно „Свещената планина“ на Манчестер¹⁰². Самият Манчестер лежи на левия бряг на *Ъруел*, между тази река и двете по-малки реки *Ърк* и *Медлок*, които се вливат тук в *Ъруел*. На десния бряг на *Ъруел* и обхванат от един голям завой на тази река, е разположен *Солфорд*, а по на запад лежи *Пендлтън*; северно от *Ъруел* се намират *Горен* и *Долен Броутън*, северно от *Ърк* — *Читем Хил*; южно от *Медлок* лежи *Хълм*, по на изток — *Чорлтън-он-Медлок*, още по-нататък, доста на изток от Манчестер — *Ардуик*. Всичко това заедно на обикновен език се казва Манчестер и побира не по-малко, а по-скоро повече от 400,000 души. Самият град е построен така своеобразно, че човек с години може да живее в него и всеки ден да ходи из улиците, без някога да мине през някой работнически квартал или само да влезе в досег с работници, ако той наистина ходи само по своите работи или по разходки. Това се обяснява главно с обстоятелството, че вследствие на несъзнателно, мълчаливо съглашение, както и вследствие на съзнателно, изрично намерение работническите квартали са най-рязко разделени от градските части, които са предоставени на буржоазията, или пък там, където това не може да става явно, то се забулва по твърде изкусен начин. В центъра на Манчестер се намира един доста обширен търговски квартал, който е дълъг приблизително половин миля и е също толкова широк и който се състои почти само от кантори и складове за стоки (warehouses). Почти целият квартал е ненаселен и през нощта — безлюден и пуст, само дежурните полицейски служители със своите секретни фенери обикалят тесните и тъмни улички. Това място се пресича от няколко главни улици, по

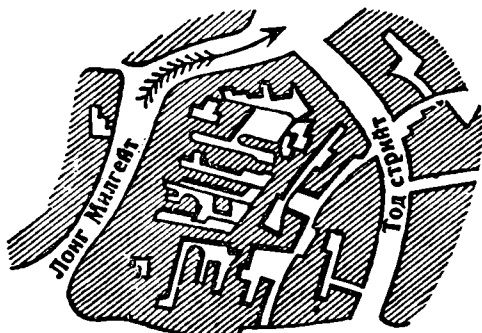
които се концентрира огромното движение и в които приземните етажи са заети от блестящи магазини; в тези улици тук-там се срещат обитавани помещения на горни етажи и тук до късна вечер улиците са доста оживени. С изключение на този търговски квартал целият същински Манчестер, целият Солфорд и Хълм, значителна част от Пендлтън и Чорлтън, две трети от Ардуик и отделни участъци от Читем Хил и Броутън — всичко това съставлява един чисто работнически район, който се простира около търговския квартал като пояс, широк средно една и половина миля. Извън, отгатък този пояс, живее висшата и средната буржоазия, средната — в правилни улици близо до работническите квартали, именно в Чорлтън и в по-ниско разположените райони на Читем Хил, а висшата — в по-отдалечените райони с градински къщи като вили в Чорлтън и Ардуик или по просторните височини на Читем Хил, Броутън и Пендлтън — на чист, здрав въздух, в разкошни, удобни жилища, покрай които всеки половин или четвърт час преминават автобусите, които отиват в града. А най-интересното във всичко това е, че тази богата парична аристокрация може да идва до работните си помещения в центъра на града, минавайки през всички тези работнически квартали по най-късия път, без дори и да забелязва, че се приближава до най-отвратителната мизерия, която се гнезди вляво и вдясно. Работата се състои в това, че на главните улици, които извеждат от борсата по всички посоки извън града, се намира и от двете страни почти непрекъснатата редица от магазини и които са в ръцете на средната и по-дребна буржоазия, която вече за своя собствена изгода се грижи и може да се грижи за техния по-приличен и чист вид. Наистина тези магазини все пак имат някакво сродство с кварталите, които са разположени зад тях, затова в търговския квартал близо до буржоазните участъци те са по-елегантни, отколкото там, където зад тях се прикриват нечисти работнически котеджи; но те все пак са достатъчно чисти, за да скрият от очите на богатите дами и господата със здрав стомах и слаби нерви мизерията и мръсотията, които съставляват допълнителният елемент на богатството и разкоша им. Така например ул. Динсгейт, която води от старата черква в права посока на юг, е застроена в началото със складове за стоки и с фабрики, след това с магазини от втори разред и няколко бирарии, и по на юг, там, където завършва търговският квартал — с по-неугледни магазини, които, колкото се отива по-нататък, стават все по-мръсни и все повече и повече се сменят от кръчми и механи. Докато на южния край видът на магазините не оставя никакво съмнение върху това, че техните клиенти са работници, и само работници. Такава е и Маркет стрийт, която води от борсата към югоизток; отначало блестящи магазини от първи разред, а в по-високите

етажи — кантори и складове за стоки; по-нататък (Пикадили) — колосални хотели и складове за стоки; още по-нататък (Лондон-род), в околността на река Медлок — фабрики, кръчми, магазини за ннзшата буржоазия и работниците; след това в Ардунк Грин — жилища за висшата и средната буржоазия и оттам нататък големи градини и вили за най-богатите фабриканти и търговци. По този начин, познавайки Манчестер от главните улици, човек може да *направи заключение* за съседните квартали, но много рядко е в състояние оттук да види *действителните* работнически квартали. — Аз много добре зная, че този лицемерен начин на строеж е повече или по-малко общ за всички големи градове; зная също така, че вече поради естеството на своята търговия търговците на дребно трябва да се настанят в големите улици, които пресичат града; аз зная, че навсякъде по такива улици има повече хубави, отколкото лоши къщи и че близо около тях стойността на земята е по-висока, отколкото в по-отдалечени места; но същевременно никъде освен в Манчестер не съм виждал такова систематично изолиране на работническата класа от главните улици, такова „нежно“ прикриване на всичко онова, което би могло да оскърби окоето и нервите на буржоазията, както тук. И при все това тъкмо Манчестер, по-малко отколкото кой да е друг град, е построен по план или съобразно с полицейските предписания — по-скоро тук е играла роля случайността. Ако при това взема под внимание ревностните уверения на буржоазията, че работниците се чувствували напълно отлично, все пак ми се струва, че либералните фабриканти, „big wigs“* на Манчестер не ще да са били съвсем невинни за този срамен начин на строеж.

Ще спомена още, че почти всички фабрични постройки са разположени по течението на трите реки или на разните канали, които се разклоняват през града, и след това ще премина към описание на самите работнически квартали. Ето най-напред стария град Манчестер, който е разположен между северната граница на търговския квартал и река *Ърк*. Тук улиците, дори и по-добрите от тях като Тод стрийт, Лонг Милгейт, Уити Гров и Шъд Хил са тесни и криви, къщите — мръсни, стари и рухнали, а постройките в страничните улици са съвсем отвратителни. Когато се влиза откъм старата църква в Лонг Милгейт, веднага вдясно се виждат редица старомодни къщи, на които не е останала нито една единствена фасада; която да не се е изкривила; това са остатъците от стария, прединдустриалния Манчестер, по-раншните жители на който заедно със своите потомци са се преместили в по-добре застроени квартали, а къщите,

* Игра на думи: „big wigs“ означава „важни персони“, както и „големи виги“. *Ред.*

които били много лоши за тях, те предоставили на една работническа маса, която има значителен примес от ирландска кръв. Тук човек наистина се намира в почти неприкрит работнически квартал, защото никой не си дава труд дори магазините и кръчмите на улицата да изглеждат поне малко чисти. Но всичко това е още нищо в сравнение с улчиците и дворовете, които се намират зад тях и до които се стига само през тесни, покрити входи, в които дори двама души не могат да се разминат. Човек не може да си представи това безредно струпване на къщите, противоречещо на всяко разумно строително изкуство, тази теснота, при която те буквално са наблъскани една до друга. А не са само сградите, оставени в наследство от времето на стария Манчестер, които носят вина за това; този безпорядък бил доведен до най-голяма крайност едва в по-ново време, когато навсякъде, където цялата строителна система от миналата епоха е оставила още частица пространство — то било по-късно пристроено и дозастроено, докато в края на краищата не е останало между къщите нито педя място, което би могло да бъде още застроено. За потвърждение на това тук копирам една малка частица от плана на Манчестер — то не е най-лошото място и съставлява по-малко от една десета част от целия стар град.

Фенел стрийт

Тази рисунка ще бъде достатъчна, за да характеризира безумния начин на строеж на целия район, особено на района близо до р. Ърк. Тук, на южната страна, брегът на р. Ърк е много стръмен и от 15 до 30 фута висок; на този стръмен склон са прилепнали обикновено още три редици къщи, при което най-ниската редица се издига непосредствено от реката, а лицевата стена на най-високата стои наравно с гребена на хълма и гледа към улица Лонг Милгейт. Освен това на реката има още и фабрики — накратко, и тук строежът е също тъй нагъсто и безреден, както в долната част на Лонг Милгейт. Вдясно и вляво много покрити коридори отвеждат от главната улица в множеството вътрешни дворове и когато човек влиза в тях, той попада в такава отвратителна нечистотия и мръсотия, каквато няма равна на себе си, особено в дворовете, които водят

надолу към Ърк и в които безусловно се намират най-отвратителните жилища, които съм срещал досега. На самия вход на един от тези дворове — там, където свършва покритият коридор — се намира нужник без врата, който е толкова мръсен, че обитателите могат да влизат в двора или да излизат от него само през воняща от разложена урина и изпражнения локва, която го заобикаля; това е първият двор на Ърк над моста Дюси Бридж — ако някой би имал желание да надзърне там; долу, до самата река, има няколко кожарници, които изпъхват цялата околност с миризма на разлагащи се животински отпадъци. В дворовете под Дюси Бридж обикновено се слиза по тесни, мръсни стълби, а до къщите се стига само през купища от смет и нечистотии. Първият двор надолу от Дюси Бридж се нарича Аленс корт; по време на холерата той бил в такова състояние, че санитарната полиция наредила да се изпразни, измете и опуши с хлор; д-р Кей дава в една брошура* ужасяващо описание на тогавашното състояние на този двор. След това той изглежда да е бил отчасти съборен и отново изграден; надолу от Дюси Бридж се виждат поне още няколко развалини от зидове и високи купища смет наред с няколко къщи с по-нов строеж. Изгледът от този мост — от деликатно чувство на приличие скрит за по-ниските смъртни със стена, която е висока колкото човешки ръст — е изобщо характерен за целия район. Долу в дълбочината тече или по-скоро е застояла Ърк — тясна, черна като смола, воняща река, пълна с нечистотии и отпадъци, които изхвърля на десния си, по-нисък бряг; при сухо време на този бряг остава да стои дълга редица от най-отвратителни, чернозелени тинести локви, от дълбочината на които постоянно се издигат мехури от миазмени газове, разнасящи такава миризма, която дори горе на моста — 40 или 50 фута над водната повърхност — все още е непоносима. Освен това самата река на всяка педя е възпирана от високи бентове, зал които тинята и отпадъците се утайват в дебел слой и изгниват. Над моста има високи кожарници, още по-нагоре — бояджийници, мелници за кости и газови заводи, мръсотии и отпадъците от които се събират всички заедно в реката Ърк, която освен това приема още и съдържането на съседните клоаки и нужници. И така, човек може да си представи от какво естество са утайките, които реката оставя след себе си. От моста надолу се виждат купищата смет, нечисто-

* „The Moral and Physical Condition of the Working Classes, employed in the Cotton Manufacture in Manchester.“ By James Ph. Kay, Dr. Med. 2nd edit. 1832 [Дж. Ф. Кей, д-р по медицина. „Моралното и физическото положение на работниците, заети в памучната индустрия в Манчестер“, 2 изд., 1832]. — Авторът смесва работническата класа изобщо с фабричните работници, но иначе книгата е превъзходна.

тите, мръсотията и отпадъците от дворовете на левия стръмен бряг; къщите са разположени нагъсто една зад друга и понеже брегът е стръмен, от всяка къща се вижда по една част; те всички са черни от дим, ронливи, стари, със строшени стъкла и рамки на прозорците. На заден план се виждат стари фабрични сгради, приличащи на казарми. На десния, по-нисък бряг е разположена дълга редица от къщи и фабрики. Втората къща вече е развалина без покрив, изпълнена със смет, а третата е построена толкова ниско, че най-долният етаж е необитаем и поради това е без прозорци и врати. Тук фонът е образуван от гробищата за бедните, от гарите на железопътните линии за Ливерпул и Лидс и зад тях от трудовия дом, „Бастилията по закона за бедните“ на Манчестер, която, от един хълм, зад високи зидове, зъбчати стени и колони, като крепост заплашително гледа надолу към работническия квартал на срещуположния бряг.

Над Дюси Бридж левият бряг става по-нисък, а десният, напротив — по-стръмен, но състоянието на жилищата от двете страни на Ърк по-скоро се влошава, отколкото да се подобрява. Ако тук човек се отбие вляво от главната улица — все още Лонг Милгейт, — той се загубва; той попада от двор в двор, минава само през затънени криви улички, все през тесни и мръсни кошета и входи, докато след няколко минути загуби всяка посока и вече не знае накъде трябва да се отправи. Навсякъде наполовина или напълно рухнали сгради, някои са действително необитавани, а тук това означава много; в къщите рядко се среща дъсчен или каменен под, но затова пък почти винаги счупени, лошо прилягащи прозорци и врати и каква мръсотия! — Навсякъде купища от смет, отпадъци и нечистотия, застояли локви вместо отводни улеи и такава миризма, която сама е достатъчна, за да не може всеки що-годе цивилизован човек да живее в такъв район. Новопостроеното продължение на железопътната линия за Лидс, което пресича тук р. Ърк, е помело част от тези дворове и улички, а други пък е открило за погледа на наблюдателя. Така, непосредствено до железопътния мост има един двор, който по мръсотия и отвратителност далеч надминава всички други, и то тъкмо защото досега е бил толкова закрит отвсякъде, толкова изолиран, че човек с мъка можел да попадне в него; самият аз никога не бих го намерил, ако не беше пролуката, създадена от железопътния виадукт, макар и да мислех, че познавам много добре цялата тази местност. През разровен бряг между колове и въжета за простиране на пране се стига в този хаос от малки, едноетажни и едностаини къщурки, повечето от които са без всякакъв направен под: една единствена стая е кухня, спалня и стая за живеене. В една такава дупка, която беше едва шест фута дълга и пет широка, видях две легла, но какви кревати и легла! Наред с една стълба и едно

огнище те тъкмо бяха достатъчни, за да запълнят цялата стая. В много други къшурки аз не видях *абсолютно нищо*, макар вратата да беше широко разтворена и обитателите да бяха облежани на нея. Навсякъде пред вратите — смет и нечистота; че отдолу имаше някакъв вид паваж — не можеше да се види, а само се усещаше тук-там с крака. Цялата тази купчина обори, обитавани от хора, беше обкръжена от двете страни с къщи и с една фабрика, а от третата — с реката. Освен тясната крайбрежна пътека само още един тесен път извеждаше навън — в друг почти също тъй зле построен и зле поддържан лабиринт от жилища.

Но стига по това! По същия начин е застроен целият бряг на Ърк; това е хаос от безразборно и безпланово нахвърлени къщи, които повече или по-малко са близо до необитаемост и чиято нечиста вътрешност напълно отговаря на такава мръсна околност. Но как да бъдат тук хората чисти! Няма подходящи условия дори и за задоволяване на най-естествените и най-всекидневните нужди. Нужниците тук са толкова нарядко, че те или се напълват всеки ден, или пък са много надалеч за повечето обитатели. Как да се мият тия хора, когато наблизко имат само мръсната вода на Ърк, а водопроводи и помпи се срещат само в „благоприличните“ части на града! Наистина не може да бъде вписано във вина на тези илоти на съвременното общество, че жилищата им не са по-чисти от свинските кочини, които се намират тук-там между техните жилища. Домоприетелите не се срамуват да дават под наем жилища като шестте или седемте изби на кея надолу от Скотленд Бридж, подът на които, при ниско ниво на водата, се намира най-малко два фута под водното ниво на реката Ърк, която протича на не повече от шест фута оттам, или като горния етаж в ъгловата къща на срещуположния бряг точно над моста, приземният етаж на която е необитаем и вместо врати и прозорци има само дупки. А такива случаи не се срещат рядко в цялата тая област. При това този отворен долен етаж се използва от всички съседни обикновено за нужник, поради липса на други подобни места!

Нека оставим Ърк, за да проникнем на срещуположната страна на Лонг Милгейт пак в средата на работническите жилища. Ще дойдем в един малко по-нов квартал, който се простира от черквата Сент Майкълс до Уити Гров и Шъд Хил. Тук поне има малко повече ред; вместо хаотичния начин на строеж, тук срещаме поне дълги, прави улици и задънени улички или нарочно построени, обикновено четириъгълни дворове; но ако по-рано всяка отделна къща била строена произволно, то тук най-малко всяка уличка и всеки двор са застроени произволно, без да се взема под внимание положението на останалите улички и дворове. Уличките вървят ту

в една, ту в друга посока, на всяка стъпка човек попада в задънена улица или в завой, който пак води тъкмо натам, откъдето човек е излязъл, и онзи, който не е живял в този лабиринт достатъчно дълго време, сигурно не ще си намери пътя. Поради това вентилацията на улиците — ако смея да употребя тази дума за този район — и на дворовете е също тъй лоша, както и вентилацията в района на река Ърк; и ако при все това тази местност има малко предимство пред долината на Ърк — и къщите са несъмнено по-нови, и улиците по-някога поне имат каменни улеи, — в замяна на това пък почти под всяка къща има по едно сутеренно жилище — нещо, което се среща рядко в долината на Ърк поради това, че там къщите са много стари и небрежно построени. Впрочем мръсотията, купищата от смет и пепел, локвите по улиците се срещат и в двата квартала, а в района, за който говорим сега, освен това срещаме и още едно друго обстоятелство, което е много вредно за чистотата на жителите, а именно маса свини, които тук навсякъде се разхождат из уличките, ровят нечистотията или пък стоят затворени в малки кочини в дворовете. Угоителите на свини тук, както в повечето работнически квартали на Манчестер, вземат дворовете под наем и поставят кочини в тях; почти във всеки двор има по един или дори няколко такива обградени ъгли, в които обитателите на двора хвърлят всички отпадъци и нечистотии; там свините се угояват и въздухът, който и без това е застоял в тези дворове, преградени и от четирите си страни, става съвсем нечист от разлагащите се растителни и животински вещества. През този квартал е прокарана широка, доста благоприлична улица — Милер стрийт, и фонът е прикрит доста успешно; но ако човек от любопитство се подмами да влезе в един от многобройните покрити входи, които водят в дворовете, той може да види тази буквална свинщина на всеки двадесет крачки.

Такава е старата част на Манчестер. И когато препрочитам описанието си, трябва да призная, че то не само не е преувеличено, но далеч не е още достатъчно ярко, за да стане нагледна мръсотията, занемареността, необитаемостта и устройството на този район, в който не са зачетени никакви съображения за чистота, вентилация и здраве и който обхваща най-малко двадесет до тридесет хиляди жители. И такъв един квартал съществува в центъра на втория град на Англия и на първия фабричен град на света! Ако някой поиска да види колко малко пространство е достатъчно на човека за движение, колко малко въздух — и то какъв въздух! — му трябва за дишане в случай на крайна нужда, с колко малко цивилизация човек може да съществува — тогава той трябва да дойде само тук. Това е, разбира се, *старият* град — и на това се позовават хората тук, когато им се говори за отвратителното състояние на този земен

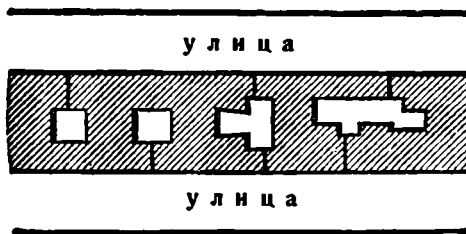
ад, — но какво от това? Всичко онова, което най-силно възбужда нашето отвращение и нашето възмущение, е от нов произход, то принадлежи на *индустриалната епоха*. Тези няколко стотин къщи, които принадлежат на стария Манчестер, са отдавна напуснати от първоначалните им обитатели; само индустрията ги е натъпкала с тълпи от работници, които сега се подслоняват в тях; само индустрията е застроила всяко местенце между тези стари къщи, за да даде подслон на масите, които тя е привлякла от земеделските области и от Ирландия; само индустрията позволява на притежателите на тези обори за добитък да ги дават за живеене на хора срещу високи наеми, да експлоатират нищетата на работниците, да подкопават здравето на хиляди, само и само да обогатяват *себе си*; само индустрията е направила възможно, щото работникът, едва освободен от крепостничеството, да може наново да се употребява само като неодушевен предмет, като *вещ*, да бъде вкарван в такова жилище, което е много лошо за всеки друг и в което той срещу тъй скъпо спечелените си пари има право да живее, докато то окончателно се разруши. Това е направила само индустрията, която не би могла да съществува без тези работници, без бедността и робството на тези работници. Истина е, че първоначалното устройство на този квартал е било лошо, че от него не е могло да се направи нещо прилично. Но направили ли са собствениците на местата, направило ли е правителството нещо, за да се подобри това при по-късното застрояване? Напротив, където е имало още някое свободно ъгълче, там е била построена къща, където е имало излишен изход, той допълнително е бил застроен; с процъфтяването на индустрията се покачвала и стойността на местата и колкото повече тя се покачвала, толкова по-бясно и по-безредно се е застроявало всяко парче земя — без оглед на здравето и удобството на жителите — *няма достатъчно лоша барака, за която да не се намери винаги по някой бедняк, който не може да плати за по-добра*, — а само с оглед на възможно най-голямата печалба. Но... това е старият град и с това се успокоява буржоазията. Нека видим прочее как изглежда *новият град* (the new town).

Новият град, наричан също Ирландският град (the Irish town), се простира отвъд стария град нагоре по един глинест хълм между река Ърк и улици Сент Джордж. Тук нищо вече не прилича на град; тук-там като малки села върху голата, необрасла дори с трева глинена почва са разположени отделни редици къщи или лабиринти от улици; къщите, или по-скоро котеджите, са в лошо състояние, никога непоправяни, мръсни, снабдени с влажни и нечисти сутеренни жилища; улиците не са нито павирани, нито имат канали, но затова пък там има многобройни колонии от свини, които са затворени в

малки дворове и обори или пък свободно се разхождат по склона Калта по улиците тук е толкова голяма, че само при крайно сухо време човек има надежда да я премине, без да потъва в нея над глезените при всяка стъпка. Близко до улица Сент Джордж отделните застроени места се съгъстват повече, човек попада в непрекъснатата редица от улички, глухи улички, задни улички и дворове, които, колкото стават по-струпани и по-безредни, толкова повече се приближават към центъра на града. Затова и те са по-често павирани или поне с павирани тротоари и каменни улеи; но мръсотията, лошото състояние на къщите и особено на сутерените остават същите.

Ще бъде уместно тук да направим няколко общи забележки върху общоприетото устройство на работническите квартали в Манчестер. Ние видяхме как в стария град групирането на къщите в повечето случаи е зависело от чистата случайност. Всяка къща е построена без оглед на останалите и неправилните ъглови пространства между отделните жилища, по липса на друго име, се наричат дворове (courts). В малко по-новите части на същия квартал и в някои други работнически квартали, които са възникнали в първите времена на процъфтяващата индустрия, срещаме малко по-плано-

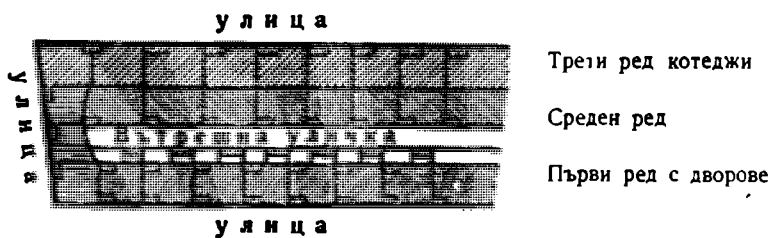
мерно устройство. Пространството между две улици се разделя на по-правилни, обикновено четириъгълни дворове, приблизително така, както е изобразено на приложената рисунка. Тези дворове били така устроени още от самото начало; от улицата към тях водят покрити входи. Ако този съвсем безпланов строеж е — поради затрудняване на вентилацията — много вреден за здравето на обитателите, то още по-вреден е тоя начин да се затварят работниците в дворове, които от всички страни са обградени със сгради. Тук въздухът чисто и просто не може да излиза; комините на самите къщи — доколкото се поддържа огън — са единствените отдушници за застоялия въздух на дворовете.* Към това се прибавя още, че къщите

* И при все това един мъдър английски либерал твърди — в „Доклад на комисията за обследване на детския труд“, — че тези дворове били шедевър на градоустройственото изкуство, защото те подобно на известен брой малки обществени площадки подобрявали вентилацията и движението на въздуха! Разбира се, ако всеки двор имаше два или четири широки, горе отворени, срещуположни входни коридора, през които въздухът можеше да преминава — но те никога нямат два входа и много рядко имат един, а почти всички имат само тесни, надстроени входи.

около такива дворове са построени обикновено двойни, всеки две къщи са съединени чрез задната си стена, а това е достатъчно вече, за да се попречи на всяка добра, пълна вентилация. И тъй като полицията, която упражнява надзор над улиците, не се грижи за състоянието на тези дворове, тъй като всичко, което се хвърля вътре, спокойно остава там — не бива да се чудим на мръсотията и на купищата пепел и смет, които се срещат тук. Бил съм в дворове — те се намират на Милер стрийт, — които лежах на най-малко половин фут по-ниско от главната улица и които нямаха и следа от канал за оттичане на водата, която се събира в тях при дъждовно време!

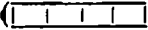
По-късно е започнат друг начин на строеж, който сега е всеобщ. Сега именно работническите котеджи почти никога не се строят единични, а винаги на десетки, дори по стотици заедно; един единствен предприемач наведнаж строи една или две-три улици. Те се разпределят по следния начин: едната редица образуват котеджи от първи разред, които имат това предимство, че притежават задна врата и малък двор и се дават срещу най-висок наем. Зад дворните стени на тези котеджи има тясна уличка, задна уличка (back street), която от двата си края е затворена с постройките и в която се влиза от страни или през тесен път, или през покрит вход. За котеджите, от които се излиза на тази уличка, се плаща най-малкият наем и те въобще са най-много занемарени. Задната им стена е обща с третата редица котеджи, от които се излиза на улицата откъм противоположната страна и за които се плаща по-малък наем, отколкото за първата, но по-голям, отколкото за втората редица. И така разположението на улиците е приблизително такова:

Наистина при този начин на строеж в първата редица котеджи се получава доста добра вентилация, а вентилацията в третата редица не е по-добра, поне спрямо вентилацията в съответната редица котеджи при по-раншното устройство; средната редица, напротив, се проветрява най-малко толкова зле, колкото и къщите в старите дворове, а самата задна улица е в същото мръсно и грозно състояние,

както улиците със старо устройство. Предприемачите предпочитат този начин на строеж, защото той им спестява място и им дава възможност още по-успешно да експлоатират по-добре платените работници, вземайки по-високи наеми от котеджите на първата и третата редица. Тези три системи на строеж на котеджи се срещат не само в целия Манчестер, но дори в целия Ланкашайр и Йоркшайр, често смесени, но обикновено достатъчно разграничени, за да може вече само от това да се разпознае относителната възраст на отделните части на града. Третата система — системата на задните улици — е решително преобладаваща в големия работнически квартал източно от улица Сент Джордж, от двете страни на Олдем род и Грейт Анкотс стрийт и тя най-често се среща също и в останалите работнически квартали на Манчестер и предградията му.

В поменатия голям район, който е известен под името Анкотс, на каналите са построени болшинството най-големи фабрики на Манчестер — колосални шест-седеметажни сгради, които със своите дълги комни се издигат високо над ниските работнически котеджи. Затова и населението на района се състои главно от фабрични работници и в най-лошите улици — от ръчни тъкачи. Улиците, които се намират най-близо до центъра на града, са най-старите и поради това най-лошите, но те са павирани и снабдени с канали; аз причислявам тук най-близките паралелни улици на Олдем род и Грейт Анкотс стрийт. По-нататък на североизток се срещат и някои новозастроени улици; тук котеджите изглеждат приветливи и чисти, вратите и прозорците са нови и прясно боядисани, вътрешните помещения са чисто белосани; самите улици са изложени на повече въздух и незастроените места между тях са по-големи и по-начесто. Но това може да се каже само за по-малък брой жилища. Към това трябва да се прибави още и обстоятелството, че сутеренни жилища има почти във всеки котедж, че много улици не са павирани и нямат канали и — преди всичко — че този хубав изглед е само привидност, която изчезва още след първите десет години. Там е работата, че устройството на самите отделни котеджи е не по-малко несъстоятелно, отколкото разположението на улиците. Всички такива котеджи на пръв поглед изглеждат приветливи и солидни, масивните тухлени зидове подкупват окото и когато човек минава през някоя *новозастроена* работническа улица, без да се интересува по-отблизо за задните улички или за устройството на самите къщи, той се съгласява с твърдението на либералните фабриканти, че никде работниците не живеят така добре, както в Англия. Но когато се взем поотблизо, виждаме, че стените на тези котеджи са тънки до невъзможност. Външните стени, на които се държи сутеренът, приземният етаж и покривът, имат дебелина най-много една тухла — така че

във всеки хоризонтален пласт тухлите се съединяват една с друга откъм дългата си страна (); но аз видях и някои котеджи със същата височина — някои дори още през строежа им, — при които външните стени бяха дебели само половин тухла, значи — тухлите бяха поставени не по ширината, а по дължината си така, че те се съединяваха една с друга откъм тясната страна (). Това става отчасти, за да се пести материал, но отчасти и защото строителите-предприемачи никога не са собственици на мястото, а съгласно английския обичай само са го наели за двадесет, тридесет, четиридесет, петдесет или деветдесет и девет години, след който срок то — заедно с всичко онова, което е върху него — пак преминава на първоначалния му притежател, без последният да трябва да заплаща нещо за извършените постройки. И така, наемателите строят с такава сметка, че след изтичане на договорния срок те да имат колкото е възможно по-малка стойност, а тъй като такива котеджи се строят често пъти само двадесет или тридесет години преди този срок, лесно е да се разбере, че предприемачите няма да изразходват твърде много за тях. Към това се прибавя и обстоятелството, че тези предприемачи, обикновено притежатели на строителни кантори или фабриканти — отчасти, за да не намалят дохода от наема, отчасти поради приближаващия срок за връщане на мястото, — изразходват малко или съвсем нищо за поправки и че поради търговските кризи и следващата ги сиромашия често запустяват цели улици и вследствие на това котеджите се рушат много бързо и стават негодни за обитаване. Наистина е прието да се смята, че работническите жилища остават обитаеми средно само за четиридесет години; това звучи доста чудно, когато човек гледа хубавите масивни стени на новопостроените котеджи, които изглежда, че обещават да просъществуват няколко века — но въпреки всичко това е така: скъперничеството при първоначалния строеж на котеджите, изоставянето на всякакви поправки, честата незаемост на жилището, непрекъснатото бързо сменяване на обитателите и освен това ония опустошения, които вършат обитателите — в по-голямата си част ирландци — през време на последните десет години до изтичане на срока за обитаване, доста често чупейки дървената конструкция, която употребяват за отопление — всичко това превръща тези котеджи след четиридесет години в развалини. На това се дължи, че и оня район на Анкотс, който бил изграден едва след разцветата на индустрията, а най-вече чак в течение на XIX век, все пак брои множество стари и рухнали къщи, повечето от които дори още сега се намират в своя последен стадий на обитаемост. Аз не ще говоря за това, колко много капитал се праросва по този начин, кол-

ко много години целият този квартал би могъл да се поддържа чист, приличен и годен за живеене при малко повече първоначален влог за строеж и по-късен ремонт. Тук ме интересуват само състоянието на къщите и условията, при които живеят техните обитатели и в този случай наистина трябва да се каже, че няма по-вредна и по-деморализираща система за настаняване на работниците, отколкото именно тази. Работникът е принуден да живее в такива занемарени котеджи, защото не може да плаща за по-добри или защото няма по-добри наблизо до фабриката, където работи, а може би дори и защото те принадлежат на фабриканта и последният му дава работа само тогава, когато той влезе в такава жилище. Естествено, че четиридесетгодишният срок не се спазва толкова точно, защото ако жилищата се намират в гъсто застроена част на града, дори и при поскъпа аренда има големи изгледи винаги да се намерят наематели за тях, а и предприемачите, разбира се, правят нещо, за да запазят що-годе обитаемостта на жилищата и след четиридесет години; но те сигурно правят само най-необходимото и тогава тези ремонтирани жилища стават тъкмо най-лошите. Понякога, при застрашаващи епидемии, твърде заспалата иначе съвест на здравната полиция малко се пробужда и тогава предприема обиколка в работническите квартали, затваря цели редици сутерени и коеджи, както е станало например с много улички близо до Олдем род; но това не трае дълго време; жилищата, обявени за негодни, скоро пак намират обитатели и собствениците имат повече сметка отново да си търсят наематели — та нали се знае, че здравната полиция няма да дойде пак толкова скоро!

Тази източна и североизточна страна на Манчестер е единствената, в която не се заселила буржоазията, и то поради причината, че преобладаващият тук десет или единадесет месеца в годината за паден и югозападен вятър отнася винаги на тази страна дима на всички фабрики (а тоя дим не е малко!). Него могат да дишат само работниците!

Южно от Грейт Анкотс стрийт е разположен голям полузастроен работнически квартал — хълмиста и гола ивица земя, застроена с отделни разхвърлени редици или правоъгълници от къщи. Между тях има празни места за строеж — неравни, глинести, без трева и поради това едва проходими при дъждовно време. Всички котеджи тук са мръсни, стари, често те се намират в дълбоки дупки и изобщо напомнят новия град. Участъкът, пресечен от бирмингамската железопътна линия, е най-гъсто застроеният, значи — и най-лошият. Тук с безбройните си завои тече Медлок през една долина, която на някои места не отстъпва на долината на Ърк. От двете страни на реката, също черна като смола, застояла и воняща — от

влизането ѝ в града до съединяването ѝ с река Търуел, — се простира широк пояс от фабрики и работнически жилища; последните са в най-лошо състояние. Тук брегът обикновено е стръмен и застроен с къщи чак до самата река, точно както видяхме това при река Търк; разположението на къщите и улиците е еднакво лошо, все едно дали те са построени в участъци на страната на Манчестер или на страната на Ардуик, Чорлтън или Хълм. Но най-отвратителното място — ако описвах подробно всеки отделен участък, не бих свършил никога — се намира на страната на Манчестер, точно югозападно от Оксфорд род и се казва Малка Ирландия (Little Ireland). В доста дълбока котловина, която се намира при завоя на Медлок и която е заобиколена от четирите си страни с високи фабрики, високи застроени брегове или насипи, са разположени в две групи около 200 котеджи, повечето с общи задни стени за всеки две жилища, в които живеят общо около 4,000 души, почти само ирландци. Котеджите са стари, мръсни и много малки, улиците — неравни, отчасти непавирани и без канали; грамадна маса нечистотии, отпадъци и отвратителна кал лежи навсякъде сред застояли локви; атмосферата е заразена от техните изпарения, тя е мрачна и тежка от дима на дузина фабрични комини. Тук бродят много одрипавели деца и жени, също тъй мръсни, както и свините, които се чувствуват добре сред купищата пепел и в локвите. Накратко, цялото това гнездо представлява такава неприятна, такава отблъскваща гледка, каквато едва ли имат и най-лошите дворове край река Търк. Поколение, което живее в тези рухващи котеджи, зад счупени прозорци, облепени с платно, намазано с масло, зад напукани врати и гниещи рамки или дори в тъмни и мокри зимници, сред тази безгранична нечистотия и смрад, в тази сякаш преднамерено затворена атмосфера — това поколение действително трябва да стои на най-ниското стъпало на човечеството; такова е впечатлението и такъв е изводът, които се налагат на човека само от външния вид на този квартал. Но какво да каже човек, когато чуе, че във всяка от тези къщурки, състоящи се най-много от две стаи и таван, а може би и от сутерен, живеят средно по двадесет души, че в целия квартал на около 120 души се пада само по един — разбира се, най-често съвсем недостъпен нужник и че въпреки всичките проповеди на лекарите, въпреки тревогата, в която изпадна здравната полиция по време на холерата заради състоянието на Малка Ирландия, все пак днес, в 1844 г. почти всичко е в същото състояние както в 1831 г.? Д-р Кей разказва*, че не само сутерените, но дори и приземните етажи на всички къщи в

* Д-р Кей, цитир. съчинение.

този квартал били влажни, че по-рано известен брой сутерени били запълнени с пръст, но постепенно пак били изпразнени и сега наново обитавани от ирландци, че в един сутерен — тъй като подът на сутерена бил по-ниско от равнището на реката — водата непрекъснато извирала от едно запушено с глина отвърстие, така че обитателят, един ръчен тъкач, всяка сутрин трябвало да пресушава своя сутерен, като черпел и изливал водата на улицата!

По-надолу на лявата страна на река Медлок е разположен град Хълм, който е всъщност само един голям работнически квартал и чието състояние почти напълно е еднакво със състоянието на квартала Анкотс. По-гъсто застроените квартали са в по-голямата си част лоши и готови да рухнат, по-малко населените са новопостроени и изложени на повече въздух, но те обикновено тънат в кал. Влажността на котеджите е общо явление, също така е общ и начинът на застрояване със задни улички и сутеренни жилища. На срещуположния бряг на Медлок, в същинския Манчестер, се намира втори голям работнически квартал, който се простира от двете страни на Динсгейт чак до търговския квартал и на много места в нищо не отстъпва на стария град. Особено в непосредствена близост с търговския квартал между Бридж стрийт и Кей стрийт и между Принсес стрийт и Петер стрийт струпаността на постройките на места надминава най-тесните дворове на стария град. Тук срещаме дълги, тесни улички и тесни, затънтени дворове и пасажи, входовете и изходите на които са така безредно устроени, че ако човек не познава точно всеки пасаж и всеки двор сред този лабиринт, той всеки момент попада в задънена улица или излиза не на това място, където е желал. В тези тесни, рухнали и мръсни места, според д-р Кей, живее най-деморализираната в целия Манчестер част от населението, чийто занаят е кражбата или проституцията, и по всичко изглежда, че това твърдение и досега още е правилно. Когато и тук в 1831 г. здравната полиция предприела своята обиколка, тя установила, че в този квартал нечистотията е толкова голяма, колкото и край река Ърк или в Малка Ирландия (мога да засвидетелствувам, че в това отношение тук и сега още не е много по-добре) и че между другото на Парламент стрийт има само един единствен нужник за 380 души, а на Парламент пасейдж — за 30 гъсто населени къщи.

Ако минем през река Ъруел за Солфорд, ще намерим на един образуван от тази река полуостров град, който брои 80,000 жители, а всъщност е само голям работнически квартал, пресечен от една единствена широка улица. Някога Солфорд е имал по-голямо значение от Манчестер, бил е тогава център на околния район (Salford Hundred), който и досега носи същото име. Поради това и тук се намира един доста стар и следователно сега много нездравословен,

мръсен и рухнал квартал, който е разположен срещу старата църква на Манчестер и също е в такова лошо състояние, както и старият град на другия бряг на Бруел. По-далеч от реката се намира един по-нов квартал, който обаче също така съществува вече над 40 години и поради това е доста рухнал. Целият Солфорд се състои от задни дворове и толкова тесни улички, че ми напомнят най-тесните, които съм виждал, а именно тесните улички на Генуа. В това отношение, общо взето, устройството на Солфорд е значително по-лошо от устройството на Манчестер, а същото е и с чистотата. Ако в Манчестер полицията поне от време на време — веднаж на всеки шест до десет години — отива в работническите квартали, затваря най-лошите жилища, заставя да се изчистят най-мръсните места на този Августов обор, то изглежда, че в Солфорд тя никога не е правила това. Тесните странични улички и дворове на Чапел стрийт, Грингейт и Грейвел-Лейн сигурно не са били чистени от момента на построяването им. Сега Ливерпулската железопътна линия минава по висок виадукт направо през тях и е заличила някои от най-мръсните места, но каква полза от това? Когато човек пътува по този виадукт, вижда долу още доста мръсотия и мизерия, а ако си направи труд да пообиколи тези улички и през отворените врати и прозорци да надникне вътре в сутерените и къщите, той може всеки момент да се убеди, че работниците на Солфорд живеят в такива жилища, в които чистотата и удобствата са невъзможни. Съвсем същото срещаме и в по-далеч разположените участъци на Солфорд, в Ислингтън, на Риджент роуд и зад Болтънската железопътна линия. Работническите жилища между Олдфилд роуд и Крос Лейн, където от двете страни на Хоуп стрийт се намират множество дворове и улички в най-лошо състояние, съперничат на стария град Манчестер по мръсотия и претърканост на обитателите; на това място аз срещнах един човек, който изглеждаше шестдесетгодишен и живееше в обор — тази четириъгълна кутня без прозорци, без дъски и настилка, той беше снабдил с нещо като комин, беше внесъл в нея креват и живееше вътре, макар че дъждът проникваше през лошия, рухнал покрив. Този човек беше твърде стар и твърде слаб за редовна работа и се прехраняваше, като караше оборски тор и др. п. с ръчната си количка, бунището се допираше до самия негов обор.

Такива са различните работнически квартали на Манчестер, които самият аз имах възможност да наблюдавам в продължение на 20 месеца. Ако резюмираме резултата от нашето странствуване из тези места, трябва да кажем, че почти 350,000 работници на Манчестер и предградията му живеят в лоши, влажни и мръсни котеджи, че улиците, които те заемат, се намират обикновено в най-лошо и най-мръсно състояние и са построени, без да се мисли за вентилацията, а

само с оглед на печалбата, която получава строителят — с една дума, че в работническите жилища на Манчестер не е възможна никаква чистота, никакво удобство, значи и никаква домашна обстановка, че в тези жилища може да се чувства добре и у дома си само една физически нездрава раса, обезчовечена, деградирана, интелектуално и морално сведена до животинско състояние. И аз не съм единственият, който твърди това; ние видяхме, че съвсем същото описание дава д-р Кей, и аз искам още да цитирам думите на един либерал — признат и много почитан авторитет на фабрикантите и фанатичен противник на всяко самостоятелно работническо движение — думите на г. Синиър*:

„Когато минавах през жилищата на фабричните работници в ирландския град Анкотс и Малка Ирландия, останах изненадан само от това, че в такива жилища е възможно да се запази сносно здраве. Тези градове — а по заетото пространство и по броя на населението те наистина са градове — са изградени с крайна безогледност спрямо всичко освен спрямо непосредствената изгода за спекулантите-строители. Притежател на дърводелска кантора и притежател на строителна кантора се сдружават, за да купят“ (т. е. да наемат за известен брой години) „редица места за строеж и да покрийт последните с така наречени къщи; на едно място намерихме цяла улица, която се простираше по протежението на един ров, за да може без всякакви разиски за изкопаване да се получат по-дълбоки изби — изби не като помещения за вехтории и като складове, а като жилища за хора. *Нито една единствена къща на тази улица не бе пощадена от холерата.* Въобще улиците в тези предградия са иенастлани, по средата има купчини тор или локви, къщите са построени с общи задни стени и без вентилация или без дренаж и цели семейства са стеснени в ъгъла на някое мазе или на някоя таванска стая.“

Споменах вече по-горе за необикновената дейност, която е развила здравната полиция в Манчестер по време на холерата. Работата е там, че когато епидемията наближила, общ страх обхванал буржоазията на този град; някои изведнаж си спомнили за нездравите жилища на беднотията и потреперили при мисълта, че всеки от тези лоши квартали може да стане център на епидемията, от където тя ще разпространи опустошенията си по всички посоки в жилищата на имотната класа. Веднага била назначена здравна комисия, за да проучи тези квартали и подробно да докладва на градския съвет за състоянието им. Д-р Кей, самият той член на комисията, която специално прегледала всеки отделен полицейски район, с изключение на единадесетия, дава отделни извлечения от нейния доклад. Инспектирани били всичко 6,951 къщи — естествено само в същинския Манчестер, без Солфорд и останалите предградия;

* Nassau W. Senior, „Letters on the Factory Act to the Rt. Hon. the President of the Board of Trade (Chas Poullett Thomson Esq.)“ London, 1837, p. 24. [Насау У. Синиър, „Писма за фабричния закон, адресирани до министъра на търговията (Чарлз Полет Томсън, ескуайр“. Лондон, 1837, стр. 24].

2,565 от тях имали належаща нужда от вътрешно измазване с вар, в 960 съевременно не били направени необходими ремонти (were out of repair), 939 нямали достатъчно канали, 1,435 били влажни, 452 — с лоша вентилация, 2,221 — без нужници. От инспектираните 687 улици 248 били ненастлани, 53 — само отчасти настлани, 112 — лошо проветрявани, на 352 имало застояли локви, купища от нечистотия, отпадъци и т. н. Естествено, че да се измете такъв Августов сбор преди появяването на холерата било чисто и просто невъзможно; затова се задоволили с изчистването на някои от най-лошите за-тънтени места, като оставили всичко друго по старому — разбира се, че на изчистените места, както ни показва Малка Ирландия, след няколко месеца отново се появила пак старата мръсотия. А що се отнася до вътрешното състояние на тези жилища, същата комисия докладва пак нещо подобно, каквото чухме за Лондон, Единбург и други градове:

„Често цяло ирландско семейство спи, натъпкано в едно и също легло; често купчина мръсна слама и завивки от старо зебло служат за покривки на една неразличима купчина от хора, еднакво пропаднали поради нищета, тъпоумие и безлътство. Често инспекторите намирали две семейства в къща от две стая; в едната стая са спели всички, а другата била обща трапезария и кухня; често по няколко семейства живеели в едностаен влажен сутерен, в чиято заразна атмосфера били натъпкани от дванадесет до шестнадесет души; към тези и други източници на болести се присъединявало още и това, че там държали свине и се срещали и други гадости от най-ужасяващ вид.“*

Трябва да добавим, че много семейства, които имат само по една стая, приемат в нея пансионери и разни хора за спане срещу известно заплашане, че такива пансионери от двата пола нерядко дори и спят заедно със съпружеската двойка в едно и също легло и че такива случаи например, когато мъж, неговата жена и възрастната му балдъза спели в едно легло — според „Отчета за здравното състояние на работническата класа“ — в Манчестер били срещнати шест или повече пъти. Общите домове за нощуване тук са твърде многобройни; д-р Кей определя техния брой в 1831 г. на 267 в самия Манчестер, а след това те доста трябва да са се умножили. Всеки един от тях приема между двадесет и тридесет гости и значи всяка пощ всички приютяват общо между пет и седем хиляди души; характерът на тези домове и на техните клиенти е същият, както и в другите градове. Във всяка стая направо на земята има от пет до седем постели и на тях се наместват толкова хора, колкото се намират, и то всички в безпорядък. Каква физическа и морална атмосфера царя в тези леговища на порока — не е нужно да казвам, разбира се. Всеки от тези домове е огнище на престъпления и арена на та-

* Д-р Кей, цитираното съчинение, стр. 32.

кива деяния, които възмушават всяко човешко чувство и които без тази насилствена централизация на безнравствеността може би никога не щяха да бъдат извършени. Гаскел* посочва, че само в същинския Манчестер броят на лицата, живущи в сутеренни жилища, е 20,000. Списанието „Weekly Dispatch“ „според официални сведения“ посочва техния брой към 12 процента от работническата класа, което би означавало, че като се приеме броят на работниците към 175,000, 12% са равни на 21,000. Сутеренните жилища в предградията са най-малко също толкова многобройни и по тоя начин броят на лицата, живущи в сутерени в Манчестер с неговите предградия, не възлиза на по-малко от 40—50 хиляди. Толкова за жилищата на работниците в големите градове. Задоволяването на потребността от подслон ще послужи като мярка за начина, по който се задоволяват всички други потребности на работниците. Че в тези мръсни дупки могат да живеят само окъсани и зле хранещи се обитатели — се разбира вече от само себе си. И така е в действителност. Облеклото на грамадното мнозинство работници е в много лошо състояние. Самите платове, които се вземат за него, не са най-подходящите; ленът и вълната са почти изчезнали от гардероба и на двата пола и тяхното място е заел памукът. Ризите са от избелена или пъстра басма, също и дрехите на жените в по-голямата си част са от шампосани басми, вълнени долни поли също така рядко се виждат по въздетата за пране. Мъжете обикновено носят панталони от памучно кадифе или от други тежки памучни платове и саката или другите им дрехи са от същата материя. Памучното кадифе (fustian) е станало дори буквална носия на работниците — fustian-jackets**, така биват наричани работниците, а и самите те се наричат така за разлика от господата във вълнено сукно (broad-cloth), което на свой ред се

* P. Gaskell „The Manufacturing Population of England, its Moral, Social and Physical Condition, and the Changes, which have arisen from the Use of Steam-Machinery. With an Examination of Infant Labour“. „Fiat, Justitia“. — 1833 [П. Гаскел, „Индустриалното население на Англия, неговото морално, социално и физическо положение и обусловените от прилагането на парните машини изменения; с обследване на детския труд“. „Fiat Justitia“. — 1833]. — Тук се описва главно положението на работниците в Ланкашаър. Авторът е либерал, но писал на онова време, когато либерализмът още не включвал възхвалата на „щастие“ на работниците. Затова той е още безпристрастен и още може да вижда злините на сегашното положение, а особено на фабричната система. Но затова пък той писал преди комисията за обследване на фабриките и заемствувал от ненадеждни източници някои твърдения, оборени по-късно от отчета на комисията. Ето защо това съчинение, макар общо взето да е добро, и тъй като то, както и трудът на Кей, смесва работническата класа изобщо с фабричната работническа класа по-специално, трябва да се използва в подробности само с предпазливост. Дадената в увода история на развитието на пролетариата е основана на данни, взети главно от това съчинение.

** — памучнокадифени куртки. — *Ред.*

употребява за означаване на буржоата. Когато Фергюс О'Конор, водачът на чартистите, през време на въстанието от 1842 г. дошъл в Манчестер, той при най-бурно одобрение на работниците се явил в костюм от памучно кадифе. Шапките в Англия се носят също и от работниците — шапки с най-различни форми: кръгли, конусообразни или цилиндрични, с широки или с тесни периферии или без периферии; само по-млади хора във фабричните градове носят каскети. Който няма шапка, си събва от хартия ниска четириъгълна капа. Цялото облекло на работниците — дори и при предпоставката, че то е в добро състояние — малко съответствува на климата. Влажният климат на Англия, който повече от всеки друг със своите бързи промени на времето предизвиква простуди, принуждава почти цялата имотна класа на голо тяло да носи фланели до кръста си; фланелени шалчета, жакети и пояси са неща почти от обща употреба. Работническата класа е не само лишена от такива предпазващи от простуда вещи, но почти никога изобщо не е в състояние да употребява за облекло дори и една нишка вълна. Но тежките памучни материали, макар по-дебели, по-твърди и по-тежки от вълненото сукно, все пак много по-малко запазват от студ и влага, отколкото сукното, остават влажни по-дълго време поради дебелината си и поради естеството на материала и въобще нямат плътността на тепания вълнен плат. И ако работникът някога може да си набави вълнено сако за празник, той трябва да иде в някой от „евтините дюкяни“, където ще получи лошо, така наречено „devil's dust“* сукно, което е приготвено „само за продажба, а не за носене“ и което след две седмици се окъсва или оръфва; или пък той трябва да си купи от вехтошара полуизносено старо сако, доброто време на което е вече преминало и което може да му служи само за няколко седмици. Но за повечето работници към това се прибавя още и лошото състояние на техните дрехи и необходимостта от време на време да занасят в заложната къща по-добрите си дрехи. Дрехите на твърде, твърде голям брой работници, особено на тия с ирландска кръв, са истински дрипи, които често пъти съвсем не могат да се изкърпват или пък поради това, че са само от кърпки, съвсем не може вече да се познае първоначалният им цвят. Англичаните или англоирландците все пак още кърпят и забележително много са напреднали в това изкуство: вълна или зебло върху памучно кадифе или обратното — това абсолютно нищо не значи за тях; но истинските, придошлите ирландци почти никога не се кърпят освен в краен случай, когато иначе дрехата би се разкъсала на две; парцалите на ризата обикновено висят

* — буквално: „дяволски прах“, плат, изготвен от стари вълнени тъкани, преработени на дарак (по английски — devil). *Ред.*

навън през скъсаните места на сакото или панталона. Ирландците носят, както казва Томас Карлайл*,

„костюм от парцали; една от най-трудните операции е да се събличат и обличат тези парцали. Тази операция се предприема само в празнични дни и при особено тържествени случаи.“

Ирландците са пренесли със себе си и ходенето боси, непознато по-рано в Англия. Във всички фабрични градове днес виждаме маса хора, особено деца и жени, които обикалят боси; това нещо постепенно си пробива път и сред по-бедните англичани.

Както е с облеклото, така е и с храната. Работниците получават онова, което е твърде лошо за имотната класа. В големите градове на Англия човек може да има всичко най-хубаво, но то струва много пари, а работникът, който със своите няколко гроша трябва да свързва двата края, не може да харчи толкова. При това той обикновено получава на ръка своята работна заплата едва в събота вечер; наистина тук-там вече започнаха да плащат в петък, но това твърде добро начинание далеч още не е повсеместно; по този начин той едва в събота вечер в четири, пет или седем часа отива на пазара, откъдето буржоазията още преди обед си е избрала най-хубавото. Сутринта пазарът пращи от най-хубави неща, но когато работниците отидат там, най-хубавото е вече изкупено, но дори и да имаше още нещо, те сигурно не биха могли и да го купят. Картофите, които купува работникът, обикновено са лоши, зеленчукът — увяхнал, сиренето — старо и от по-долно качество, сланината — гранясала, месото мършаво, старо, жилаво, от стари, нерядко от болни или умрели животни, често пъти вече полуразложено. Продавачите са повечето дребни сергиджии, които накупуват долнокачествени стоки и тъкмо поради долното им качество могат да ги препродават така евтино. Най-бедните работници са принудени да прибегват до още един друг похват, за да преживяват с малкото си пари дори при най-лошото качество на артикулите, които трябва да купуват: тъй като в събота в дванадесет часа вечерта всички магазини трябва да бъдат затворени, а в неделя не бива да се продава нищо, то между десет и дванадесет часа на смешно ниски цени се разпродават всички ония стоки, които биха се развалили до понеделник сутринта. Но от онова, което още е останало до десет часа, девега десети вече не е годно за консумация в неделя сутринта и тъкмо тези стоки образуват неделната трапеза на най-бедната класа. Месото, което получават работниците, много често е негодно за консумация, но тъй като те вече са

* Thomas Carlyle, „Chartism“, London, 1840, p. 28 [Томас Карлайл. „Чартизмът“. Лондон, 1840, стр. 28] — За Томас Карлайл виж по-долу.

си го купили, трябва да го ядат. На 6 януари (ако много не греша) 1844 г. в Манчестер имало пазарен съд (court leet), който осъдил да платят глоба единадесет месопродавачи, защото продавали негодно за консумация месо. У всеки от тях намерили по цяло говедо или свиня, или няколко овци, или 50—60 фунта месо и всичко било конфискувано поради негодното за консумация състояние. У одного от тях били конфискувани 64 пълнени за Коледа гъски, които не били продадени навреме в Ливерпул и вследствие на това били пренесени в Манчестер, където, развалени и вонящи, се появили на пазара. Цялата тази история беше тогава разказана с имената и размера на глобите в „Manchester Guardian“¹⁰³. В шестте седмици от 1 юли до 14 август същият вестник съобщава три случая от същия род; според броя от 3 юли в Хейууд била конфискувана една свиня от 200 фунта, която един касапин намерил умряла и разложена и я разсякъл и изложил за продажба; според броя от 31 юли двама касапи от Уиган, единият от които по-рано още се бил провинил в същото нарушение, били глобени с две лири стерлинги и 4 лири стерлинги заради излагане на негодно за консумация месо; а според броя от 10 август у един бакалин в Болтън били конфискувани и публично изгорени 26 негодни свински бута, а бакалинът бил глобен в размер от 20 шилинга. Но това далеч още не са всички случаи, нито е дори техният среден брой за периода от шест седмици, по който може да се изчисли средният годишен брой; често идват времена, когато всеки брой на „Guardian“, излизаш два пъти седмично, предава по един такъв случай, станал в Манчестер или в околния фабричен район. А не трябва да се забравя, че много случаи се изплъзват от пазарните инспектори при слабия надзор и при обширните пазари, които се простират по протежение на двете страни на всички главни улици — как може иначе да се обясни дързостта, с която се изнасят за продан големи количества развалено месо? Ако вземем под внимание колко голямо трябва да е изкушението на месопродавача при горепосочените непонятно ниски глоби, ако вземем под внимание в какво състояние вече трябва да бъде един къс месо, за да може да бъде конфискувано от инспекторите като напълно негодно за консумация, никога не ще можем да повярваме, че работниците, средно взето, получават добро и хранително месо. Но те и по друг начин биват маменни от алчността на буржоазията за пари. Бакалите и фабрикантите по безотговорен начин фалшифицират всички хранителни продукти и никак не се съобразяват със здравето на ония, които трябва да ги консумират. По-горе оставихме да говори „Manchester Guardian“, сега нека чуем друг един буржоазен вестник — аз обичам да вземам за свидетели монте противници — нека чуем „Liverpool Mercury“:

„Солено масло се продава за прясно, било като се покриват буците с обвивка от прясно масло, или като отгоре се поставя един фунт прясно масло за пробане и по тази проба се продават фунтовете солено масло, или като се измие солта и маслото се продава след това за прясно. В захарта се смесват стрит ориз и други евтини неща и тя се продава по редовна цена. Отпадъците от фабриките за сапун също така се смесват с други вещества и се продават като захар. В смляно кафе се смесва цикория или други евтини продукти, а дори и в нсмляно кафе, при което на сместа се придава форма на кафени зърна. Какаото много често се смесва с фина кафява пръст, която е стрита с овнешка лой и тогава по-лесно се смесва с истинското какао. Чаят се смесва с листа от трънки и други боклуци или употребените чаени листа се изсушават, пекат се на медни горещи плочи, за да добият отново цвят и по тоя начин се продават за пресни. Черният пипер се фалшифицира с прах от разни шушулки и т. н. Портвайн се фабрикува направо (от багрилици вещества, спирт и др.), тъй като е всеизвестно, че само в Англия се пие повече портвайн, отколкото се произвежда в цяла Португалия. А тютюнът се смесва с отвратителни вещества от всякакъв вид във всевъзможни форми, които се дават на този артикул.“

(„Мога да добавя, че поради общото фалшифициране на тютюна, няколко от най-видните тютюнотърговци на Манчестер миналото лято са декларирали публично, че не може да съществува подобна търговия без фалшифициране и че нито една единствена пура, която струва по-малко от три пенса, не се състои изцяло от тютюн.) Естествено, че не се касае само за фалшифициране на хранителни продукти, за което бих могъл да приведа още цяла дузина примери, между които и подлостта да се смесва брашното с гипс и тебешир, Измамата се шири при всички артикули: фланелите, чорапите и др. се разтягат, за да изглеждат по-дълги, а след първото пране пак се свиват; тясно сукно се продава за един и половина до три цола по-широко; фаянсови изделия се глазират толкова тънко, че те почти нямат глазура, а и тая, що имат, веднага се олющва; вършат се и стотици други подлости. *Tout comme chez nous** — но тези, които най-много трябва да понасят лошите последици от тая измама, са работниците. Богатият не бива измамван, защото може да плаща скъпите цени на големите магазини, които трябва да държат за доброто си име и които биха увредили най-много на себе си, ако държаха лоши, фалшифицирани стоки; богатият се разглезва от хубаво ядене и с финия си вкус по-лесно забелязва измамата. Но беднякът, работникът, за когото няколко гроша значат много нещо, който за малко пари трябва да получи много стоки, който не бива и не може да гледа толкова точно на качеството, защото никога не е имал случай да изтънчи вкуса си — получава цялата тази фалшифицирана, често дори и отровена стока; той трябва да ходи при дребни бакали, трябва да купува може би дори и на кредит, а тези бакали, които поради малкия си капитал и по-голе-

* — Съвсем както у нас. — *Ред.*

мите си търговски разноски, при еднакво качество, в никой случай не могат да продават толкова евтино, колкото едрите търговци на дребно — трябва вече заради исканите от купувачите пониски цени и поради конкуренцията на другите, съзнателно или несъзнателно да набавят фалшифицирана стока. Освен това, ако някой крупен търговец на дребно, който е вложил значителен капитал в търговията си, в случай че бъде разкрита някоя измама, пропада заедно с пропадналия си кредит — какво може да загуби някакъв си незначителен бакалин, който снабдява със стоки една единствена улица, ако и да бъде уличен в измами? Ако му нямат доверие в Анкотс, той ще се премести в Чорлтън или Хълм, където никой не го познава и където пак наново ще почне да мами; а със закон се наказват твърде малко фалшификации, освен ако те едновременно не включват и укриване на акциза. Но английският работник е мамен не само в качеството, а и в количеството на стоките; повечето дребни бакали имат фалшиви мерки и теглилки и в полицейските хроники може всеки ден да се чете за неимоверно количество наказания заради подобни нарушения. Колко е обикновен този вид измамничество във фабричните райони могат да покажат няколко извадки от „Manchester Guardian“, те обхващат само къс период от време, а аз дори и не разполагам тук с всички броеве:

„Guardian“, 16 юни 1844 г. *Рочдейлска* сесия на съда — 4-ма бакали глобени с 5 до 10 шилинга заради значително непълновесни теглилки. *Стокпортска* сесия — 2-ма бакали глобени с по един шилинг: единият от тях имал седем непълновесни теглилки и една фалшива везна, и двамата били по-рано предупредени.

„Guardian“, 19 юни. *Рочдейлска* сесия — 1 бакалин глобен с 5 и двама селяни с 10 шилинга.

„Guardian“, 22 юни. *Манчестерски* мирови съд — 19 бакали глобени от 2½ шил. до 2 лири стерлинги.

„Guardian“, 26 юни. *Аштънска* сесия — 14 бакали и селяни глобени от 2½ шил. до 1 л. ст. *Хайдърска* малка сесия — 9-ма селяни и бакали били осъдени да платят съдебните разноски и глоби от 5 шил.

„Guardian“, 9 юли. *Манчестер*, 16 бакали осъдени да платят съдебните разноски и глоби до 10 шил.

„Guardian“, 13 юли. *Манчестер*, 9-ма бакали глобени от 2½ до 20 шил.

„Guardian“, 24 юли. *Рочдейл*, 4-ма бакали глобени от 10 до 20 шил.

„Guardian“, 27 юли. *Болтън*, 12 бакали и кръчмари осъдени да заплатят съдебните разноски.

„Guardian“, 3 август. *Болтън*, 3-ма бакали глобени от 2½ до 5 шил.

„Guardian“, 10 август. *Болтън*, 1 бакалин глобен с 5 шил.

Причините, поради които измамата в качеството на стоките засяга главно работниците, са същите, поради които ги засяга и измамата в количеството.

Естествено, че обикновената храна на отделните работници е различна — според работната им заплата. По-добре платените работници, а особено ония фабрични работници, у които всеки член на семейството е в състояние да печели нещо, имат, докато трае това, добра храна — денем месо, а вечер сланина и сирене. Там, където се печели по-малко, месо се употребява само в неделя или два до три пъти седмично, но затова пък картофи и хляб се ядат повече; ако постепенно слизаме по-надолу, виждаме, че животинската храна е сведена до малко нарязана между картофите сланина, още по-надолу липсва и това и остава само сирене, хляб, каша от овесено брашно (porridge) и картофи, докато на най-ниското стъпало, у ирландците, храната се състои само от картофи. Освен това обикновено се пие слаб чай, смесен може би с малко захар, мляко или ракия; в Англия и дори в Ирландия чаят се смята за също толкова необходимо и неизбежно питие, както е у нас кафето, а там, където вече не се пие чай, винаги цари най-крайна нищета. Но всичко това е така само при предпоставката, че работникът има работа; когато няма работа, той е предоставен съвсем на случайността и яде онова, което получава като подарено, събира с просяка или краде; а когато не получава нищо, той, както видяхме по-рано, умира от глад. Изобщо от само себе си се разбира, че количеството, както и качеството на храната, се определя от работната заплата и че при по-зле платените работници, ако още имат и голямо семейство, гладът цари дори и когато имат работа; а броят на тези по-зле платени работници е твърде голям. Особено в Лондон, където конкуренцията на работниците расте в същия размер, както и населението, тази категория работници е твърде многобройна, но ние я срещаме и във всички други градове. Тогава по липса на друга храна се търсят всякакви спомагателни средства, ядат се картофени люспи, зеленчукови отпадъци и гнили плодове и зеленчук* и с жадност се нахвърлят на всичко онова, което би могло да съдържа може би още един атом хранителни вещества. А когато седмичната заплата бъде изядена преди края на седмицата, доста често се случва цялото семейство през последните дни на седмицата да няма никаква храна или да

* „Weekly Dispatch“, април или май 1844 г., според един доклад на д-р Саутууд Смит върху положението на бедните в Лондон.

има само толкова, колкото е необходимо, за да се предпази да не умре от глад. Естествено такъв начин на живот може само да предизвиква масови болести и когато те настъпят, когато мъжът, от чийто труд главно живее семейството и чиято напрегната дейност изисква най-много храна — когато значи мъжът бива най-напред сломен, когато той напълно се разболее, тогава нищетата става особено голяма, тогава съвсем ярко изпъква бруталността, с която обществото изоставя членовете си тъкмо тогава, когато те най-много се нуждаят от подкрепата му.

Нека сега в заключение още веднаж да резюмираме накратко посочените факти: големите градове са населени главно от работници, защото и в най-благоприятния случай един буржоа се пада на двама, често и на трима, а тук-там и на четирма работника; самите тези работници нямат абсолютно никаква собственост и живеят от работната си заплата, която почти винаги стига само от днес до утре; обществото, разединено на множество атоми, не се грижи за тях; то предоставя на тях сами да се грижат за себе си и за своите семейства, но не им дава на ръка средствата, за да могат добре и постоянно да вършат това; ето защо всеки работник, дори и най-добрият, винаги е изложен на безработица, т. е. на гладна смърт, и мнозина умират от нея; жилищата на работниците навсякъде са зле групирани, зле построени, държат се в лошо състояние, зле се проветряват, те са влажни и нездравни; обитателите са стеснени в най-малкото пространство и в повечето случаи в една стая спи най-малко едно семейство; вътрешната обстановка на жилищата е оскъдна в най-различни степени, често пъти напълно липсват и най-необходимите мебели; облеклото на работниците, средно взето, е също така оскъдно, а у една значителна маса — дрипаво; храната е изобщо лоша, често почти негодна за консумиране и в много случаи, поне от време на време, в недостатъчно количество, а в най-лошите случаи настъпва и гладна смърт. По този начин работническата класа на големите градове ни представя една стълба на различни жизнени положения: в най-благоприятния случай — едно временно поносимо съществуване, за напрегнат труд — добра заплата, добро жилище и сносна храна — всичко това е добро и поносимо, разбира се, от гледна точка на работника; в най-лошия случай — крайна мизерия, която може да доведе до липса на подслон и до гладна смърт; но средната норма е много по-близо до най-лошия случай, отколкото до най-благоприятния. И тази стълба не се разделя на точно определени категории работници, така че човек да може да каже: тази категория работници е добре, онази — зле, и това си остава така, а така е било още открай време. Не, макар да се случва тук-там отделни клонове на труда, взети като цяло, да се

ползват от известно преимущество пред другите, все пак положението на работниците във всеки бранш се колебае толкова много, че всеки отделен работник може да дойде до положение да трябва да премине всички стъпала между относителен комфорт и крайна немотия, дори гладна смърт — както прочее почти всеки английски пролетарий може да разкаже за значителни промени в щастнето си. Нека сега малко по-отблизо да разгледаме причините за това.

КОНКУРЕНЦИЯТА

В увода видяхме как конкуренцията още в самото начало на индустриалното развитие е създавала пролетарната, като при увеличеното търсене на тъкани тя повншавала заплатата на тъкача и с това подтиквала селянните-тъкачи да се отказват от земеделското си стопанство, за да могат още повече да печелят от тъкачния стан; ние видяхме как конкуренцията чрез системата на едрото стопанство изтласквала дребните селяни, понижавала ги до степен на пролетарии и след това ги привличала отчасти в градовете, как по-нататък тя опропастявала дребната буржоазия в по-голямата ѝ част и също така я принижавала до степен на пролетарии, как централизираща капитала в ръцете на малцина, а населението съсредоточавала в големите градове. Това са различните начини и средства, чрез които конкуренцията, достигнала в съвременната индустрия пълно проявление и свободно развитие на своите последици, е създала и увеличила пролетариата. Ние сега трябва да разгледаме влиянието ѝ върху съществуващия вече пролетариат. И тук трябва най-напред да изложим последиците от конкуренцията между отделните работници.

Конкуренцията е най-пълният израз на господстващата в съвременното буржоазно общество война на всички против всички. Тази война, война за живот, за съществуване, за всичко, значи и в случай на нужда — война на живот и смърт, съществува не само между различните класи на обществото, но и между отделните членове на тези класи; всеки се изпречва на пътя на другия и поради това всеки се стреми да измести всички ония, които се изпречват на пътя му, и да заеме тяхното място. Работниците се конкурират помежду си тъй, както и буржоата си конкурират. Фабричният тъкач конкурира на ръчния тъкач, безработният или злеплатеният ръ-

чен тъкач — на небезработния или на по-добре платения ръчен тъкач и се стреми да го измести. Но тази конкуренция между работниците е най-лошото за тях явление в сегашните отношения, най-остро оръжие срещу пролетариата в ръцете на буржоазията. На това се дължи и стремежът на работниците чрез сдружавания да премахнат тази конкуренция. На това се дължи и яростта на буржоазията срещу тези сдружавания и нейното тържество при всяка щета, нанесена на последните.

Пролетариатът е безпомощен; предоставен сам на себе си, той не може да живее нито един единствен ден. Буржоазията си е присвоила монопола върху всички средства на живот в най-широкия смисъл на думата. Онова, от което се нуждае пролетарият, той може да получи само от тази буржоазия, чийто монопол е защищаван от държавната власт. Значи правно и фактически пролетарият е роб на буржоазията; тя може да разполага с неговия живот и неговата смърт. Тя му предлага своите средства за живот, но срещу даден „еквивалент“, срещу неговия труд; тя му оставя дори още и илюзията, че той действа по свободна воля, че сключва с нея договор като самостоятелен човек, със свободно, непринудено съгласие. Хубава свобода, при която на пролетария не остава друг избор освен да подпише условията, които му поставя буржоазията, или да умре от глад, да измръзне, да се приюти гол при животните в гората! Хубав „еквивалент“, размерът на който зависи изключително от добрата воля на буржоазията! — А ако пролетарият е такъв глупец, че предпочита по-скоро да умре от глад, отколкото да приеме „справедливите“ предложения на буржоата — на своя „естествен началник“*, добре тогава, лесно ще се намери друг: по света има достатъчно пролетарии и не всички са толкова безумни, не всички предпочитат смъртта пред живота.

Такава е конкуренцията между пролетариите. Ако всички пролетарии биха изразили само волята по-скоро да умрат от глад, отколкото да работят на буржоазията, последната щеше да се принуди да се откаже от своя монопол; но това не става и почти не може да стане и ето защо работите на буржоазията все още вървят добре. Тази конкуренция между работниците има само една граница: никой работник не ще иска да работи за по-малко, отколкото му е нужно за неговото съществуване; ако трябва да умре някога от глад, той по-скоро ще иска да умре в бездействие, отколкото като работи. Разбира се, тази граница е относителна; на едного е нужно повече, отколкото на другото, някой е научен на повече удобства, друг на по-малко, англичанинът, който е още в някои отношения по-културен,

* Любим израз на английските фабриканти.

се нуждае от повече, отколкото ирландецът, който ходи в дрипи, яде картофи и спи в кочина. Но това не пречи на ирландеца да конкурира на англичанина и постепенно да понижава работната заплата, а с нея — и степента на културността на английския работник чак до равнището на ирландския. Известни видове труд изискват определена степен на култура и към тях принадлежат почти всички индустриални видове труд; затова заплата — тук вече в интерес на самата буржоазия — трябва да бъде толкова висока, че да дава възможност на работника да се задържи в тази сфера. Новопреселеният ирландец, обитаващ първия обор, който му попадне, който всяка седмица бива изпъждан на улицата от някакво по-поносимо жилище, защото изпива всичко и не може да си плати наема, ще е лопг фабричен работник; затова на фабричните работници трябва да се плаща толкова, колкото да могат, възпитавайки децата си, да ги приучават към редовен труд, но не и повече, за да не могат да преживяват без заплата на децата си и за да ги принудят да стават само работници. И тук границата, минимумът на заплата е относителен; там, където работи всеки от семейството, отделното лице може да получава съответно по-малко; буржоазията широко е използвала това, за да ангажира жените и децата и да ги направи рентабилни — случай за понижаване заплата, който ѝ е бил създаден от машинния труд. Естествено, не всеки член от всяко семейство е работоспособен и такова семейство би било в лошо положение, ако иска да работи при минимума на заплата, изчислен за едно напълно работоспособно семейство; поради това работната заплата тук се установява на една средна величина, при която напълно работоспособното семейство живее доста добре, а онова, което брой по-малко работоспособни членове, живее доста зле. Но в най-лошия случай всеки работник ще се откаже по-скоро от малкото лукс или култура, с които е свикнал, за да може някак да просъществува; той ще предпочете да живее в кочина, отколкото да бъде без всякакъв подслон, да носи дрипи, отколкото да ходи съвсем гол, да яде само картофи, отколкото да умре от глад. Той — с надежда за по-добри времена — ще предпочете да се задоволи с половин заплата, отколкото безропотно да остане на улицата и да умре пред очите на света подобно на мнозина, които са оставали без препитание. И така, това малко нещо, което все пак е повече от нищо, е минимумът на работната заплата. А ако има повече работници, отколкото буржоазията смята за полезно да ангажира, ако значи в края на конкурентната борба все пак остават известен брой работници, които не намират работа, то тъкмо този брой работници трябва да умрат от глад; та буржоата сигурно няма да им даде работа, щом като не може да продаде с печалба произведенията от техния труд.

Оттук виждаме що е минимумът на работната заплата. Максимумът се установява от конкуренцията между самите буржоа, тъй като видяхме, че и те си конкурират. Буржоата може да увеличи капитала си само с търговия или индустрия, а за тези две цели той се нуждае от работници. Дори когато влага капитала си под лихва, той косвено се нуждае от тях, защото без търговия и индустрия никой не ще му даде за него лихва, никой не ще може да го използва. Така че буржоата всякога се нуждае от пролетария, но не за непосредния живот — той би могъл да яде от капитала си, — а тъй както човек се нуждае от някакъв търговски артикул или от някакво товарно животно, т. е. — за обогатяване. Пролетарият изработва за буржоата стоките, които последният продава с печалба. Значи когато търсенето на тези стоки расте, така че всички конкуриращи помежду си работници биват ангажирани, а може би и някои дори да не достигат, тогава конкуренцията на работниците престава и буржоата започват да конкурират помежду си. Капиталистът, който търси работници, знае много добре, че при цените, които се покачват вследствие на увеличеното търсене на стоки, той ще получи по-голяма печалба, значи и предпочита да плати малко повече работна заплата, вместо да пропусне цялата печалба; стига само да получи голямото, той с удоволствие е готов да пожертвува малкото на пролетария. По този начин един капиталист отнема работниците от друг капиталист и работната заплата се покачва, но само до такава степен, до каквато позволява увеличаващото се търсене. Когато капиталистът, който може би е пожертвувал нещо от извънредната си печалба, трябва да жертвува нещо и от редовната, т. е. средната си печалба, той несъмнено внимава да не плати по-висока заплата от средната.

Оттук можем да определим средната заплата. При средни условия, т. е. когато нито работниците, нито капиталистите имат причина особено да конкурират помежду си, когато има налице *точно толкова* работници, колкото могат да бъдат ангажирани, за да изработят точно исканите стоки — заплатата ще възлиза на малко повече от минимума. Доколкото тя ще надминава минимума, ще зависи от средните нужди и от културното равнище на работниците. Когато работниците са свикнали няколко пъти седмично да ядат месо, капиталистите щат не щат ще трябва да се съгласят да платят на работниците такава заплата, че подобна храна да бъде достъпна за работниците. Те не ще им платят по-малко, защото работниците не конкурират помежду си, значи и нямат причина да се задоволяват с по-малко; те не ще им платят повече, защото липсата на конкуренция между капиталистите не дава повод на последните да привличат работниците към себе си чрез извънредни предимства.

Тази мярка за средните нужди и за средната културност на работниците е станала поради усложнените условия на съвременната английска индустрия много заплетена и различна за различните работнически категории, както вече посочихме по-горе. Впрочем повечето видове индустриален труд изискват известна сръчност и правилност, а тъй като за това се изисква и известно културно равнище на работника, средната заплата също трябва да бъде такава, че да подтиква работника да придобие тази сръчност и да се подчинява на тази правилност в работата. На това се дължи, че работната заплата на индустриалните работници е средно по-висока от работната заплата на обикновените носачи, надничари и т. н. и особено по-висока от работната заплата на селскостопанските работници, за което в последния случай, разбира се, допринася своя дял още и поскъпването на хранителните продукти в градовете.

С други думи: работникът е правно и фактически роб на имотната класа, на буржоазията; той е до такава степен неин роб, че бива продаван като стока, като на стока се покачва и спада цената му. Ако се повишава търсенето на работници, повишава се и цената на работниците; ако търсенето спада, спада и цената на работниците; ако търсенето спада толкова много, че известен брой работници не могат да се продадат — те „остават на склад“, те остават тогава да лежат за запас, а тъй като не могат да живеят само с лежане, те умират от глад. Защото — да говорим на езика на политическата икономия — употребените за тяхната издръжка разноски не ще се „възпроизведат“, ще бъдат хвърлени пари, а за това никой не ще даде капитала си. В този смисъл г. Малтус има пълно право със своята теория за народонаселението. Цялата разлика в сравнение със старото, открито робство е само тази, че днешният работник *изглежда* свободен, защото не е продаван наведнаж, а на части, за ден, за седмица, за година, и защото не един собственик го продава на друг, сам той трябва да продава себе си по този начин, тъй като той наистина не е роб на отделно лице, а на цялата имотна класа. За него работата остава в основата си същата и ако тази привидност на свобода трябва да му даде, от една страна, известна *действителна* свобода, той, от друга страна, има и тази загуба, че на него никой не му гарантира издръжката, че всеки момент той може да бъде отритнат и изоставен на гладна смърт от своя господар — буржоазията, ако буржоазията няма вече интерес от работата му, от съществуването му. И, напротив, буржоазията се намира в многопо-добро положение при този строй, отколкото при старото робство — тя може да уволнява работниците си, когато поиска, без да губи от това някакъв вложен капитал и изобщо получава труда мно-

го по-евтино, отколкото това може да стане с роби, както за нейна утеха подробно ѝ посочва Адам Смит.*

И така от това също следва, че Адам Смит има пълно право, когато той на друго място казва следното:

„Търсенето на работници, точно както търсенето на всяка друга стока регулира производството на работници. количеството на родените хора, ускорява това производство, ако то върви много бавно. и го задържа, ако то напредва много бързо.“

Точно както с всяка друга стока — ако работниците не достигат, цените, т. е. заплатите им, се покачват и те живеят по-добре, женитбите се увеличават, раждат се повече хора, израстват повече деца, докато бъдат произведени достатъчно работници; ако работниците са твърде много, цените спадат, настъпва безработица, мизерия, глад и вследствие на това — епидемии, които погубват „излишното население“. И Малтус, който доразвива горното изречение на Смит, също така има право по своему, когато твърди, че винаги имало на лице „излишно население“, че винаги имало твърде много хора в света; той няма право само когато твърди, че в света имало повече хора, отколкото могат да се изхранват от наличните хранителни продукти. „Излишното население“ се създава по-скоро от конкуренцията между самите работници, която принуждава всеки отделен работник да работи всеки ден до последни сили. Когато фабрикантът може всекидневно да ангажира десет работника по 9 часа, то той, ако работниците работят по десет часа на ден, може да ангажира само девет, а десетият става безработен. А ако фабрикантът — под заплахата, че ще уволни деветте работници през такова време, когато търсенето на работници не е много голямо — може да ги принуди да работят за същата заплата всеки ден по един час повече, значи десет часа, тогава той уволнява десетия и спестява неговата заплата. Както това става тук в малък мащаб, така става и с една нация в голям мащаб. Производителността на всеки отделен работник, пови-

* „Казано е, че изхажбяването на роба става за сметка на господаря му, докато изхажбяването на свободния работник става за сметка на този работник. Но изхажбяването на последния е също така за сметка на господаря. Платената на надничарите, слугите и т. н. заплата от всякакъв вид трябва да бъде толкова висока, че да им дава възможност да продължават расата на надничарите и слугите в такъв размер, в какъвто изисква именно увеличаващото се, неподвижното или намаляващото се търсене от обществото на таква хора. Но въпреки че изхажбяването на свободния работник става също така за сметка на господаря, все пак то по правило му струва много по-малко от изхажбяването на един роб. Фондът, който е предназначен за възстановяването или заменянето на един изхабен роб, обикновено се управлява от някой немарлив господар или невнимателен надзорник и т. н. (A. Smith, „Wealth of Nations“ [A. Смит, „Богатството на народите“] I, 8, стр. 134 от четиритомното издание на Мак Кълък).

шена до своя максимум чрез конкуренцията между самите работници, разделението на труда, въвеждането на машините и използването на природните сили хвърлят маса работници в безработица. Но тези безработни работници излизат от пазара; те не могат да купуват вече нищо, значи по-рано търсенето от тях количество търговски стоки сега не се търси вече, значи — не е вече нужно то да бъде произведено, следователно работниците, по-рано заети с неговата фабрикация, стават също безработни, те също така излизат от пазара и това продължава все така, все в същото кръгообръщение или, по-скоро, то би продължавало все така, ако тук не се намесваха и други обстоятелства. Работата е там, че въвеждането на по-горе посочените индустриални средства за увеличаване на производството с течение на времето довежда до по-ниски цени на произведените артикули и вследствие на това — до увеличаване на консумацията, така че голяма част от останените без работа работници, разбира се, след дълги страдания, в края на краищата, пак се настанява в нови клонове на производството. Ако прибавим към това още и завладяването на чужди пазари — както се случи в Англия през последните шестдесет години, — обстоятелство, при което търсенето на фабрични стоки непрекъснато и бързо расте, то в същата пропорция расте и търсенето на работници, а заедно с него расте и населението. Значи вместо да намалее, броят на населението на Великобритания се е увеличил крайно бързо и все още непрекъснато се увеличава и при цялото това разширяване на индустрията, при всичкото това общо взето увеличаващо се търсене на работници, Англия, по признанието на всички официални партии (т. е. на торите, вигите и радикалите), все пак постоянно има излишно население, все пак конкуренцията *между* работниците общо взето е постоянно по-голяма от конкуренцията *за* работници.

Откъде идва това противоречие? От същината на индустрията и на конкуренцията и от произлизащите от нея търговски кризи. При съвременното безпорядъчно производство и разпределение на средствата за живот, което става не за непосредствено задоволяване на потребностите, а за печелене на пари, при тази система на производство, когато всеки работи и се обогатява на своя глава, всеки миг може да настъпи застой. Например Англия снабдява множество страни с най-различни стоки. Макар фабрикантът и да знае колко се употребява годишно от всеки артикул във всяка отделна страна, той все пак не знае на колко възлизат там запасите в това или онова време, нито пък колко изпращат там неговите конкуренти. Само по вечно колебаещите се цени той може да си направи някакво несигурно заключение за положението на запасите и потребностите и той е принуден наслуки да изпраща своите стоки; всичко става слепеш-

ката сред неизвестността, повече или по-малко в зависимост само от случая. При най-малките благоприятни сведения за някой пазар всеки изпраща там каквото може и подобен пазар не след дълго време се препълва със стоки и продажбата спира. Капиталооборотът се задържа, цените спадат и английската индустрия няма повече работа за работниците си. В началото на индустриалното развитие тези зastoи са се ограничавали в отделни индустриални клонове и отделни пазари; но работниците, които чрез централизиращото действие на конкуренцията остават без работа в даден клон на труда, се впускат сред другите клонове, които могат да се изучат най-лесно; стоките, които не могат да бъдат повече пласирани на някой пазар, се прехвърлят на останалите пазари и в резултат на това отделните малки кризи постепенно се приближават една до друга и малко по-малко се сливат в една единствена редица от периодично повтарящи се кризи. Такава криза настъпва обикновено всеки пет години след къс период на разцвет и на всеобщо благоденствие; вътрешният пазар, както и всички чужди пазари са препълнени с английски фабрики и само бавно могат да ги консумират; индустриалното развитие спира почти във всички клонове; по-дребните фабриканти и търговци, които не могат да издържат замразяването на капиталите им, фалират, по-едри преустановяват сключването на сделки, докато трае най-лошият период, спират машините си или ги оставят да работят само „късо време“, т. е. приблизително само по половин ден; работната заплата спада поради конкуренцията на безработните, поради намаляването на работното време и липсата на продажби на стоки, които носят печалба; сред работниците се разпространява повсеместна мизерия, евентуалните малки спестявания на отделни лица бързо се изяждат, благотворителните заведения се препълват, данъкът за бедните се удвоява, утроява и при все това се оказва недостатъчен, броят на умиращите от глад се увеличава и цялата маса от „излишното население“ изведнаж изпъква на преден план в застрашаващо количество. Това продължава така известно време: „излишните“ се справят, както могат, или пък това никак не им се удава и те погиват; благотворителността и законите за бедните помагат на мнозина с мъка да просъществуват; други тук-там намират едно жалко съществуване в такива клонове на производството, които по-малко са били изложени на конкуренцията и които са по-далеч от индустрията, а с колко малко човек може как и да е да преживее за известно време! — Положението на нещата постепенно става по-благоприятно: натрупаните запаси от стоки се консумират, всеобщото униние на търговците и на индустриалците пречи на много бързото попълване на тези запаси, докато най-последователно се повишаващите се цени и благоприятните сведения от всички страни наново възстановят дейност-

та. Пазарите обикновено биват много отдалечени; докато пристигне първият нов внос, търсенето непрекъснато расте, а заедно с него растат и цените; хората разграбват първите пристигащи стоки, първите продажби още повече съживяват пазара, по-нататък очакваният внос обещава още по-високи цени; в очакване на това по-нататъшно повишение хората започват да купуват за спекула и по този начин, тъкмо по време на най-належащата нужда, се изтеглят от обръщение стоките, предназначени за консумация; спекулата още повече повишава цените, защото насърчава други към купуване и поглъща отнапред новия внос; всичко това се съобщава в Англия, фабрикантите отново започват да работят усилено, строят се нови фабрики, употребяват се всички средства, за да се използва този благоприятен период. Тогава и тук спекулата се намесва със съвсем същия резултат, както на чуждите пазари; тя повишава цените, изтегля стоките от обръщение и чрез тези две неща довежда индустриалното производство до най-високото напрежение на силите. След това идват „несолидните“ спекуланти, които работят с фиктивен капитал, които живеят на кредит и се опропастяват, ако не могат набързо да продадат закупените стоки. Те се хвърлят в това всеобщо безредно надпреварване за печалба на пари, увеличават това безредие и надпреварване чрез собствената си необузdana алчност, която ги кара до безумие да повишават цените и производството. Това е лудо препускане, което обхваща и най-спокойните, и най-опитните хора; започва се коване, предене, тъкане, сякаш че отново трябва да се екипира цялото човечество, сякаш че на луната са били открити няколко милиарда нови консуматори. Несолидните спекуланти в чужбина, които се нуждаят от пари, изведнаж започват да продават — разбира се, по-ниско от пазарните цени, защото работата е спешна; една продажба бива последвана от няколко продажби, цените се разклащат, спекулантите уплашено хвърлят стоките си на пазара; на пазара настава безпорядък, кредитът е разклатен, фирма след фирма спират плащанията си, следва банкрут след банкрут и се оказва, че на даденото място и на път има три пъти повече стоки, отколкото е необходимо за консумация. Известията за това идват до Англия, където междувременно все още се фабрикува с пълна пара, и тук панически страх обзема духовете, фалитите в чужбина повличат след себе си и други фалити в Англия, застоят разорява още маса фирми, в уплахата и тук всички запаси изведнаж се хвърлят на пазара, а заедно с това и страхът се усилва още по-безмерно. Такова е началото на кризата, която после протича точно по същия път, както кризата преди нея, и по-късно пак се превръща в период на разцвет. Това върви така без прекъсване — разцвет, криза, разцвет, криза, и това вечно кръгообръщение, в което се движи английската индустрия.

стрия, се извършва обикновено, както казахме вече, всеки пет или шест години:

Оттук следва, че във всяко време, с изключение на късите периоди на най-голям разцвет, английската индустрия трябва да има известен неангажиран резерв от работници, за да може тъкмо през най-много оживените месеци да произвежда ония количества стоки, които се търсят на пазара. Този резерв е повече или по-малко многоброен в зависимост от това, дали по-голяма или по-малка част от него намира работа при дадено положение на пазара. И: макар земеделските области, Ирландия и по-малко обхванатите от тоя подем клонове на производството да могат при най-големия разцвет на пазара да доставят поне от време на време известен брой работници, все пак последните, от една страна, съставляват малцинство, а, от друга страна, и те също така принадлежат към този резерв, но с тая разлика, че само съответният подем показва тяхната принадлежност към тоя резерв. Когато те преминат към по-оживените клонове на производството, то техните предишни работодатели, за да чувствуват по-малко липсата им, се ограничават, работят по-дълго, ангажирват жени и юноши и когато същите работници при настъпване на кризата се връщат уволнени, те намират местата си заети и виждат, че поне в по-голямата си част са „излишни“. Този резерв, към който през време на кризата принадлежи огромна маса работници и към който през ония периоди, които могат да се вземат като нещо средно между разцвет и криза, все още се числят порядъчен брой хора — този резерв е „излишното население“ на Англия, което поддържа своето жалко съществуване с просия и кражба, с метене на улици, събиране на конски тор, превозване с ръчни колички или магарета, със сергиджийство или единична случайна дребна работа. Във всички големи градове се виждат множество такива хора, които чрез дребни случайни припечелвания „живеят, колкото да не умрат“, както казват англичаните. Забележително е към какви ли не поминъци прибъгва това „излишно население“. Лондонските улични метачи (crossing sweeps) са световно известни; но досега безработните са мели не само тези кръстопътища, а и главните улици в други големи градове и затова са били наемани от службата за бедните или от службата за улиците; днес за това има машина, която ежедневно шуми по улиците и унищожава този доход на безработните. По големите пътища, които водят за градовете и по които има силно движение на коли, се виждат маса хора с колички, които с опасност за живота си изгребват между преминаващите карети и омнибуси пряно падналия конски тор и го събират за продан. За това нещо те често пъти са принудени да плащат всяка седмица по няколко шилинга на службата за улиците, а на много места това им е съвсем

забранено, защото иначе службата за улиците не може да продава като тор събираната от нея смет, която не съдържа надлежната част конски тор. Щастливи са тия „излишни“, които могат да си набавят ръчна количка и да превозват с нея, а още по-щастливи са ония, на които се удава да се сдобият не само с пари за едно магаре, но и за талига; магарето трябва само да си търси храната или пък получава малко насъбрани отпадъци и все пак може да допринесе някоя пара.

Повечето от „излишните“ се впускат в сергиджийство. Особено събота вечер, когато цялото работническо население е из улиците, ние виждаме насъбрана цялата тая маса, която живее от него. Връзки, презрамки, шнурове, портокали, сладки, накратко — безброй мъже, жени и деца предлагат всевъзможни артикули. А освен това всеки миг се виждат сергиджии да стоят или да обикалят из улиците с портокали, сладки, джинджер-бир или нетл-бир.* Кибрит и други подобни неща, червен восък, патентовани смеси за подпалване на огън и др. т. са също тъй търговски артикули за тези хора. Други, така наречените *jobbers*,** обикалят из улиците и търсят случайни дребни работи; някои от тях успяват да си намерят работа за един ден, но на мнозина не се удава това щастие.

„На вратите на всички лондонски докове“ — разказа У. Чампинс, пастор в източния район на Лондон — „всяка сутрин през зимата още преди разсъване се явяват стотици бедни, които с надеждата, че ще получат работа за през деня, чакат отварянето на вратите и когато най-младите, най-силните и най-известните биват наети, стотици други с излъгани надежди се връщат сломени в бедните си жилища.“¹⁰⁴

Какво друго остава за тези хора освен просията, ако не намерят работа и не искат да въстанат против обществото? И затова човек не бива да се учудва на масата просяци, които обикновено са работоспособни мъже и с които полицията непрекъснато се бори. Но просията на тези хора има своеобразен характер. Такива хора обикновено имат навика да обикалят със своите семейства, да пеят из улиците някаква умоляваща песен или с декламация да се обръщат към минувачите за милостиня. И забележително е, че тези просяци се срещат почти само в работническите квартали, че това, от което те се прехранват, е почти само подаяние от работници. Понякога подобно семейство мълчаливо застава на някоя оживена улица и без да произнася нито дума, оставя да действавам самият вид на безпомощността му. И тук те разчитат само на съчувствието на работниците, които от опит знаят как действава гладът и как всеки миг и те

* Две разхладителни и пенливи питиета, първото приготвено от вода, захар и малко джинджифил, а второто — от вода, захар и коприва. Работниците, особено въздържателите, ги обичат твърде много.

** — работници, които нямат постоянна работа. *Ред.*

могат да изпаднат в същото положение; защото този ням и при все това толкова трогателен призив се среща само по ония улици, които се посещават от работници, и то по такива часове, когато през тях минават работниците, но особено събота вечер, когато изобщо „тайните“ на работническите квартали се разкриват в главните улици и буржоазията колкото е възможно повече се оттегля от тези толкова замърсени места. А онзи от „излишните“, който притежава достатъчно смелост и страст, за да се противопостави открито на обществото и на *прикритата* война, която буржоазията води против него, да отговори с *откритата* война против буржоазията — той отива да краде, граби и убива.

Според докладите на комисарите по закона за бедните от тези „излишни“ има средно един и половина милиона в Англия и Уелс; в Шотландия броят им не може да се определи поради липса на закони за бедните, а за Ирландия — ще говорим по-специално. Впрочем тези един и половина милиона включват само ония, които действително молят за помощ службата за бедните; тук не е включено значителното множество, което преживява, без да прилага това последно помощно средство, избягвано толкова много от стеснителност; но затова пък и значителна част от горното число се пада на земеделските области и значи не може да се вземе тук под внимание. Естествено през време на криза този брой се увеличава значително и мизерията достига най-висока степен. Нека вземем например кризата от 1842 г., която като последна беше и най-силна, защото интензивността на кризите расте с всяко тяхно повторение и следващата криза, която ще настъпи може би най-късно през 1847 г., по всяка вероятност ще бъде още по-силна и по-продължителна. През време на тази криза данъкът за бедните във всички градове се покачил до небивал още размер. Например в *Стокпорт* за всяка лира, която била плащана за жилищен наем, 8 шилинга трябвало да се плащат като данък за бедните, така че само този данък съставлявал 40% от наема на целия град; при това цели улици стояли незаети, така че в града били поне 20,000 жители по-малко от обикновено и на вратите на празностоящите къщи било написано: *Stockport to let* — Стокпорт се дава под наем. В Болтън, където през обикновени години доходът от наема, върху който бил плащан данък за бедните, възлизал средно на 86,000 лири стерлинги, е спаднал на 36,000 лири стерлинги; и, напротив, броят на бедните, нуждаещи се от подпомагане, нараснал на 14,000, значи над 20% от броя на всичките жители. В Лидс службата за бедните имала резервен фонд от 10,000 лири стерлинги, който, както и събраната от дарения сума от 7,000 лири стерлинги, бил напълно изчерпан още преди кризата да е стигнала най-високата си точка. Така било навсякъде. В един доклад върху

състоянието на индустриалните райони в 1842 г., съставен от един от комитетите на Лигата против житните закони през януари 1843 г. въз основа на подробни данни на фабрикантите, се изнася, че данъкът за бедните бил средно два пъти по-голям, отколкото в 1839 г., а броят на нуждаещите се от подпомагане се утроил, дори се увеличил пет пъти повече от онова време насам; че множество нуждаещи се принадлежали към оная категория хора, които по-рано никога не са се обръщали за помощ, и т. н.; че работническата класа разполагала с две трети по-малко хранителни продукти, отколкото през 1834—1836 г.; че консумацията на месо била значително по-малка — на някои места с 20%, на други до 60%; че даже обикновените занаятчици като ковачи, зидари и т. н., които дори и в най-тежките периоди са имали още достатъчно работа, също така много са страдали от липса на работа и от намаление на заплатите и че дори сега, през януари 1843 г., работната заплата все още продължава да спада. И това са докладни на фабриканти!

Безработни, фабриките на чиито работодатели били спрели, чиито господари не могли да им дадат работа, стояли навсякъде по улиците, просели поотделно или на групи, обсаждали на тълпи шосетата и молели минувачите за помощ, но те молели не пълзешком като обикновени просяци, а заплашително със своя брой, със своите жестове и думи. Такова било положението във всички индустриални райони от Лестър до Лидс и от Манчестер до Бирмингам. Тук-там избухвали отделни безредици, както например през юли в грънчарниците на Норд-Стафордшайр; сред работниците царял най-страшен кипеж, докато най-после през август той се разразил в общо въстание във фабричните райони. Когато доход в Манчестер в края на ноември 1842 г., навсякъде по ъглите на улиците все още стояха множество безработни и много фабрики все още не работеха; през следващите месеци до средата на 1843 г. недоброволните безделници по улиците изчезнаха постепенно и фабриките отново започнаха да работят.

Не е нужно да разправам колко много мизерия и лишения царят тук сред безработните през време на такава криза. Данъкът за бедните не е достатъчен, далеч не е достатъчен; благотворителността на богатите е дупка в морето, чийто ефект изчезва в един миг; където просяците са много, там просията може да помогне само на малцина. Ако в такива времена дребните бакали не продаваха на работниците на кредит, докато им е по силите — затова те си вземат, разбира се, и порядъчни проценти! — и ако работниците не си помагали един на друг, докато им е по силите, при всяка криза биха умрели от глад маса „излишни“. Но тъй като и най-тежкият период е все пак къс — една година, най-много две или две и половина го-

дини, — мнозинството все пак се отървава, макар да изгубва всичко и да прекарва тежки лишения. Че косвено, вследствие на болести и т. н., при всяка криза падат много жертви — ние ще видим по-нататък. Засега нека се обърнем към друга една причина за гнета, на който са изложени английските работници — причина, която все още действа и все повече и повече влошава положението на тази класа.

ИРЛАНДСКАТА ИМИГРАЦИЯ

Ние вече няколко пъти споменахме по разни поводи за ирландците, които се преселили в Англия, и сега ще трябва да обясним по-подробно причините за това преселване и резултатите от него.

Английската индустрия не би могла да се разрасне така бързо, ако Англия не бе намерила в лицето на многобройното и бедно население на Ирландия един резерв, с който да може да разполага. Ирландецът нямал какво да губи у дома си, а в Англия той можел да спечели много; и от онова време, когато в Ирландия станало известно, че на източната страна на канала Сент Джордж за силни мишци се намира сигурна работа и добра заплата, всяка година на сам идвали тълпи от ирландци. Изчислява се, че по този начин досега са се преселили над един милион души и че ежегодно се преселват още по около 50 хиляди и почти всички се втурват в индустриалните райони, особено в големите градове, и там образуват най-низшия слой от населението. Така в Лондон има 120,000, в Манчестер 40,000, в Ливерпул 34,000, Бристол 24,000, Глазгоу 40,000, Единбург 29,000 бедни ирландци.* Тези хора, израсли почти извън всякаква цивилизация, привикнали от ранна възраст на всякакъв вид лишения, груби, склонни към пиянство, безгрижни относно бъдещето си, идват такива в Англия и внасят всичките си груби нрави в този слой от английското население, която и без това има малко влече-

* Archibald Alison, High Sheriff of Lanarkshire, „The Principles of Population, and their connection with Human Happiness“. 2 vols., 1840. [Арчибалд Алисън, старши шериф на Ланаркшайр. „Основите на народонаселението и тяхната връзка с благоденствието на човечеството“. 2 тома, 1840]. Авторът е историк на френската революция и като своя брат, д-р У. П. Алисън, е също тъй религиозен торн.

ние към образование и нравственост. Нека оставим да говори Томас Карлайл:*

„Тези дивни милезийски лица,** които издават хитрост, лошота, неразумност, нищета и подигравателност, ви срещат по всичките ни главни и второстепенни улици. Английският колар бие с камшика си милезнеца, минавайки с колата си покрай него; последният го прокилина с езика си, но протяга шалката си и проси. Той е най-голямото зло, с което трябва да се бори тази страна. В своите дрипи и с подивелния си смях той се намира винаги под ръка, за да върши всяка работа, която изисква само силни мускули и здрав гръб, срещу заплата, с която може да си купи само картофи. Той се нуждае само от сол за подправка; спи напълно доволен в първата случайна кочина или в първата случайна кучешка колиба, настанява се в разни плевници и носи дрехи от дрипи, обличането и събличането на които са една от най-трудните операции, която се изпълнява само в празници и в особено добри времена. Човекът от саксонски произход, който не може да работи при такива условия, става безработен. Нецивилизованият ирландец изтласква саксонския местен жител и заема мястото му не със своите силни страни, а с тяхната противоположност. Той живее в своята мръсотия и безгрижие, сред пьянско насилие и лукавство — истинско възплъщение на падението и безпорядък. Онзи, който се старее още да плава, да се държи още на повърхността, той тук може да види пример за това, как може да съществува човек не на повърхността, а на дъното. . . Кой не вижда, че положението на долните слоеве от английските работници все повече се приближава към положението на ирландските работници, които им конкурират по всички пазари, че всяка работа, която може да се свърши само с физическа сила, без много умение, се извършва не срещу английска заплата, а срещу заплата, която се приближава към ирландската, т. е. срещу малко повече от заплатата, достатъчна за „полусито съществуване с картофи от най-лош сорт през тридесет седмици в годината“? — С пристигането на всеки нов параход от Ирландия тя се приближава към тази крайна цел.“

Ако оставим настрана преувеличената и едностранчива отрицателна оценка на ирландския национален характер — Карлайл има пълно право. Тези ирландски работници, които пътуват за Англия за четири пенса ($3\frac{1}{3}$ сребърни гроша) по палубите на параходите, където стоят натъпкани като добитък, се настаняват навсякъде. Най-лошите жилища са все още достатъчно добри за тях; за дрехите много не му мислят, стига те да се крепят още, макар и само на една нишка; обувки те не познават; храната им е картофи и само картофи, а онова, което печелят в повече — те го изпиват; каква нужда имат такива хора от голяма заплата? Най-лошите квартали на всички големи градове са населени с ирландци; навсякъде, където някой район се отличава с особена мръсотия и особена рухналост, човек може да е уверен, че ще срещне предимно тези келтски лица, които още при пръв поглед може да различи от англо-саксонските физиономии на местните жители, и ще чуе напевното и произнася-

* „Чартизмът“, стр. 28, 31 и следв.

** Милезий е името на старите келтски крале на Ирландия.

щото се с придихание ирландско наречие, от което истинският ирландец не отвиква никога. Дори понякога съм чувал да се говори ирландско-келтски в най-гъсто населените части на Манчестер. Мнозинството от семействата, които живеят в сутерени, са почти навсякъде от ирландски произход. Накратко, ирландците са открили, както казва д-р Кей, какъв е минимумът на жизнените потребности, и сега те учат английските работници на това. Те са пренесли със себе си също мръсотията и пианството. На село, където населението живее разпръснато, тази нечистота, станала втора природа на ирландеца, не е толкова вредна, но тук, в големите градове, където населението е много съгъстено, тя става застрашителна и опасна. Както е свикнал у дома си, така и тук милезнецът изсипва всичката смет и всичките отпадъци пред къщната си врата и с това локвите се размесват с купища от нечистотии, които обезобразяват работническите квартали и заразяват техния въздух. Както у дома си той строи своята кочина до къщата си, а когато не може да направи това, той остава свинята си да спи при него в стаята му. Този нов необикновен вид скотовъдство в големите градове е изключително от ирландски произход; ирландецът се привързва към своята свиня, както арабинът към своя кон, само че той я продава, когато тя е достатъчно угоена, за клане; но дотогава той яде с нея и спи с нея, децата му играят с нея, яздят я и се търкалят с нея в калта, както това можем хлядн пъти да видим във всички големи градове на Англия. А каква мръсотия, каква неприветливост царя в самите къщи — това човек трудно може да си представи. Ирландецът не е навикнал на мебелни; куп слама, няколко дрипи, които са съвършено негодни за дрехи — това е достатъчно за неговата постеля. Някакво дърво, един строшен стол, стар сандък вместо маса — от повече той не се нуждае; чайник, няколко гърнета и щърбели — ето всичко, което е нужно, за да се обзаведе кухнята му, която същевременно е спалня и стая за живеене. А ако му липсва гориво, тогава всичко около него, което може да гори — столове, рамки на врати, корниз, подови дъски, разбира се, ако ги има налице, отива в камината. Пък и защо му е голямо помещение? В Ирландия, в неговата глинена колиба, е имало само едно вътрешно помещение за всичките му домашни нужди; повече от една стая не е нужна на едно семейство и в Англия. По такъв начин това струпване на много хора в една единствена стая, което сега е станало толкова общо явление, било въведено главно от ирландското преселение. Но тъй като беднякът все пак трябва да има известно удоволствие, а всички други обществото е направило недостъпни за него, той отива в кръчмата и пие ракия. Ракията е единственото нещо, което прави живота поносим за ирландеца — ракията и във всеки случай неговият безгрижен и весел темперамент.

И ето защо той се напива с нея до пълно безчувствие. Южният лекомислен характер на ирландеца, неговата грубост, която го поставя малко по-горе от дивака, презрението му към всички по-човешки удоволствия, за които той е неспособен тъкмо заради тази грубост, неговата мръсотия и бедността му — всичко това благоприятствува за неговото пиянство; изкушението е твърде голямо; той не може да му противостои и щом получи пари, трябва да ги пропие. А и какво ли друго би могъл да стори? Как може обществото, което го поставя в положение, при което той почти неизбежно трябва да стане пияница, обществото, което във всичко го пренебрегва и го оставя да подивее — как може това общество да го осъжда после, когато той действително стане пияница?

Ето с какъв конкурент трябва да се бори английският работник — с конкурент, който стои на най-ниското стъпало, което е въобще възможно в една цивилизована страна, и който поради това се нуждае от по-малка заплата от който и да било друг. Ето защо не е възможно друго освен, както казва Карлайл — все повече и повече да се понижава заплатата на английския работник във всички браншове, в които ирландецът може да му конкурира. А такива клонове на производството има много. Всички от тях, които изискват малко или почти никакво умение, са открити за ирландеца. Несъмнено, че за ония видове труд, които изискват дълго време за учене или редовна продължителна дейност, разпуснатият, непостоянен и пиян ирландец стои много ниско. За да стане механик (*mechanic* на английски се нарича всеки работник, зает в производството на машини), фабричен работник, той би трябвало най-напред да възприеме английската култура и английските нрави, накратко — да стане най-напред по същество англичанин. Но там, където се касае за някоя проста, по-малко точна работа, където се касае повече за физическа сила, отколкото за умение — там ирландецът е толкова годен, колкото и англичанинът. Ето защо тези трудови клонове са препълнени предимно от ирландци: ръчните тъкачи, зидарите, носачите, случайните общи работници и други подобни наброяват в своята среда множество ирландци и нахълтването на тази нация е допринесло твърде много за понижаване на работната заплата и влошаване на положението на самата работническа класа. И макар че проникналите в други клонове на производството ирландци е трябвало да станат по-цивилизовани, все пак е останало още доста нещо от стария начин на живот, за да въздействува и тук — наред с влиянието, което въобще оказва околната ирландска среда — деградирало върху английските им другари-работници. Защото, ако почти във всеки голям град една пета или една четвърт от работниците са ирландци или пък деца на ирландци, израснали в ирландска мръ-

сотия, не трябва да се учудваме, че животът на цялата работническа класа, нейните нрави, нейното интелектуално и морално равнище, целият ѝ характер са приели значителна част от тази ирландска природа, и ще можем да разберем как и без това възмутителното вече положение на английския работник — предизвикано от съвременната индустрия и от най-близките ѝ последници — е могло да бъде влошено още повече.

РЕЗУЛТАТИ

След като разгледахме досега достатъчно подробно условията, при които живее английската работническа класа от градовете, време е вече да направим по-нататъшни изводи от тези факти и отново да сравним тези изводи с действителните факти. Нека видим впрочем какво е станало със самите работници при такива условия, какви хора имаме в тяхно лице и какво е тяхното физическо, интелектуално и морално състояние.

Когато някой отделен човек нанесе на друг човек физическа повреда, а именно такава повреда, която причинява смърт на пострадалия, ние наричаме това убийство; когато убиецът е знаел предварително, че повредата ще бъде смъртоносна, тогава наричаме неговото деяние предумишлено убийство. Но щом като обществото*

* Когато както тук, така и другаде говорим за обществото в смисъл на отговорна общност, която има своите права и задължения, от само себе си се разбира, че имам с това предвид онази част от *обществото*, която притежава *властта*, т. е. онази класа, на която понастоящем принадлежи политическото и социалното господство и която едновременно с това носи и отговорността за положението на ония, които тя не допуска до участие във властта. Тази господстваща класа в Англия, както и във всички други цивилизовани страни, е буржоазията. Но че обществото, а по-специално и буржоазията, са длъжни да защитават поне *живота* на всеки член на обществото, да се грижат например, щото никой да не умира от глад — това положение не е нужно да доказвам на *немските* си читатели. Ако пишеш за английската буржоазия, това би било, разбира се, другоаче! (*Бележка на Енгелс към изданието от 1845 г.*)

А сега и в Германия положението е същото. Нашите германски капиталисти напълно достигнаха английското равнище — поне в това отношение — в *благословената* 1886 г. (*Добавка на Енгелс към американското издание от 1887 г.*)

(1892 г.) Как всичко това се е изменило от 50 години насам! Днес сред английските буржоа има хора, които признават *задълженията* на обществото спрямо отделните негови членове; а сред германските буржоа?!? (*Добавка на Енгелс към немското издание от 1892 г.*)

поставя стотици пролетарии в такова положение, че те неизбежно биват покосени от преждевременна и неестествена смърт, която е тъкмо толкова насилствена, колкото смъртта от меч или куршум; щом като обществото отнема от хиляди хора необходимите условия за живот и ги поставя в такова положение, в каквото те *не могат* да живеят; щом като със силната ръка на закона ги принуждава да останат сред тези условия, докато не настъпи смъртта, която трябва да бъде последицата от тези условия; щом като то знае, и много добре знае, че тези хиляди непременно ще паднат жертва на тези условия, и при все това допуска да съществуват тези условия — тогава това е в също такава степен предумишлено убийство, както деянието на отделния човек, само че прикрито и коварно убийство, убийство, от което никой не може да се брани и което не изглежда на убийство, защото човек не вижда убицеца, защото този убиец са всички и все пак никой, защото смъртта на жертвата изглежда естествена и защото тя е по-малко грях на действие, отколкото грях на бездействие. Но тя остава предумишлено убийство. Аз ще трябва да докажа сега, че обществото в Англия всеки ден и всеки час върши това социално предумишлено убийство, както с пълно право го наричат английските работнически вестници; че то е поставило работниците в такова положение, в което те не могат да бъдат здрави и да живеят дълго; че то по този начин на части и постепенно подкопава живота на тези работници и така ги отвежда преждевременно в гроба; освен това аз ще трябва да докажа, че обществото *знае* колко много е вредно такова положение за здравето и живота на работниците и че при все това то нищо не прави, за да подобри това положение. Че то *знае* за последиците от своята уредба, че неговият начин на действие следователно е не само убийство, а предумишлено убийство — това аз ще докажа, като приведа за доказателство на факта на убийството официални документи, парламентарни и правителствени доклади.

Че хората от тази класа, които живеят при гореописаните условия и които са толкова зле снабдени с най-необходимите средства за съществуване, не могат да бъдат здрави и да достигнат до дълбока старост — се разбира от само себе си. Но нека още веднаж разгледаме отделните условия и по-специално във връзка със здравословното състояние на работниците. Вече самата централизация на населението в големите градове оказва неблагоприятно влияние; атмосферата на Лондон не може да бъде никога толкова чиста, с такова съдържание на кислород, както атмосферата на кой и да е селски район; два и половина милиона човешки дробове и двеста и петдесет хиляди огънове, струпани върху три до четири географски квадратни мили, консумират грамадно количество кислород, който

се възстановява само с големи трудности, тъй като градският начин на строеж сам по себе си затруднява вентилацията. Образованият чрез дишане и горене въглероден двуокис остава по улиците поради специфичното си тегло, а главното въздушно течение преминава над покривите на къщите. Дробовете на жителите не получават достатъчно количество кислород и последицата от това е телесно и духовно отслабване и понижаване на жизнената сила. Поради тази причина жителите на големите градове са наистина значително по-малко изложени на остри заболявания, съпроводени с възпалителни процеси, отколкото селяните, които живеят в свободна, нормална атмосфера, но затова пък те в толкова по-голяма степен страдат от хронически болести. А щом като животът в големите градове сам по себе си не е полезен за здравето, колко голямо само трябва да е това вредно влияние на нечистия въздух в работническите квартали, където, както вече видяхме, е събрано всичко онова, което може да развали тази атмосфера. На село може никак да не е вредно, ако бунището се намира до самата къща, защото там въздухът има свободен достъп от всички страни; но сред големия град, между застроени, откъснати от всякакво въздушно течение улички и дворове, е съвсем иначе. Всякакви гниещи животински или растителни вещества развият газове, които са абсолютно вредни за здравето, и когато тези газове нямат свободен отдушник, те непременно заразяват атмосферата. Затова нечистотията и застоялите локви в работническите квартали на големите градове имат най-лоши последици за общественото здраве, защото тъкмо те създават ония газове, които причиняват болестите; също така е и с изпаренията на замърсените реки. Но това далеч не е още всичко. Наистина е възмутително как днешното общество третира грамадното множество бедняци. Те биват привлечани в големите градове, където дишат много по-лош въздух, отколкото в родните си села. Те биват отправяни в квартали, които поради начина на строежа си се проветряват по-зле от всички други. Те са лишени от всички средства за чистота, лишени са от вода, защото им се прокарва водопровод само срещу заплащане, а реките така се замърсяват, че не са вече годни за целите на чистотата; те са принудени да изсипват на улицата всичките отпадъци и смет, всичката помия, а често дори и всичката гнусна мръсотия и тор, като им се отнемат всички средства за освобождаване от тях по друг начин; с това те биват принуждавани да заразяват собствените си квартали. Но това не стига. Всички възможни злини се струпват върху главата на бедните. Ако населението на града е изобщо вече много нагъсто, те биват още повече стеснявани върху едно малко пространство. Освен че ги заставят да дишат развален въздух на улицата, те на дузини биват затваряни в една един-

ствена стая, така че въздухът, който дишат нощем, съвсем ги задушаваша. Дават им се влажни жилища, сутеренни дупки, където водата прониква отдолу, или пък тавански стаи, където водата прониква отгоре. Къщите им се строят по такъв начин, че душният въздух не може да се изтегля. Дават им се лоши, окъсани или вече на окъсване дрехи и лоши, фалшифицирани и мъчно смилаеми хранителни продукти. Те са изложени на най-възбудителни промени в наstroението, на най-силни колебания между страха и надеждата; гонят ги като дивеч и не им дават одих, не ги оставят на мира, не им дават да се радват спокойно на живота. Те са лишени от всички удоволствия освен от половата наслада и пиянство, но затова пък всекидневно биват съсипвани от работа до пълно изтощаване на всичките им духовни и физически сили и с това непрекъснато подтиквани към най-безумна прекаленост в единствените две наслади, които са на тяхно разположение. А ако всичко това не помогне, ако те устоят на всичко това, тогава те падат жертва на безработицата през някоя криза, в която им се отнема и малкото, което все още им е било оставено досега.

Как е възможно при тези обстоятелства хората от бедната класа да бъдат здрави и да живеят дълго? Какво друго може да се очаква тогава освен прекомерен процент на смъртни случаи, непрекъснато върлуване на епидемии, несъмнено прогресиращо физическо отслабване на трудещите се? Нека видим какви са фактите.

Че жилищата на работниците в лошите части на града във връзка с другите им условия на живот причиняват множество болести — ни се засвидетелствува от всички страни. В горещитраната статия на „Argizan“ се твърди с пълно право, че белодробните болести трябва да са неизбежна последица от такива условия и те наистина се срещат особено често сред работниците. Че лошата атмосфера на Лондон, а особено на работническите райони, благоприятствува в най-висша степен за развитието на туберкулозата, показва охтичавият вид на доста много хора, които се срещат на улицата. Ако човек поскита малко по улиците сутрин рано — по времето, когато всичко отива на работа, — той се изненадва от множеството хора с полутуберкулозен или напълно туберкулозен вид, които среща. Даже и в Манчестер хората изглеждат по-добре; тези бледи, високоизраснали, тесногърди и с хлътнали очи призраци, с които човек се разминава всеки миг, тези отпуснати, безсилни, неспособни да изразят никаква енергия лица аз видях в такова паразитно количество само в Лондон, макар и във фабричните градове на Северна Англия туберкулозата да покосява всяка година множество жертви. Освен другите белодробни болести на туберкулозата конкурира още и скарлатината, а преди всичко и болестта,

която прави най-страшните опустошения сред работниците — тифът. В официалния доклад за здравето състояние на работническата класа това повсеместно разпространено зло се изтъква направо като последица от лошото състояние на работническите жилища по отношение на проветряването, изсушаването и чистотата. В този доклад — нека не се забравя, че той е изработен от първите медици на Англия по данни на други лекари, — в този доклад се твърди, че един единствен лошо проветрен двор, една единствена глуха улица без канали, особено когато жителите живеят съгъстено и когато наблизо се разлагат органически вещества — може да стане и почти винаги става източник на треска. Тази треска има почти навсякъде същия характер и приблизително във всички случаи се развива в типичен тиф. Тя се среща в работническите квартали на всички големи градове и дори в отделни лошо построени и поддържани улици на по-малките селища, а най-голямо разпространение тя достига в лошите квартали, макар че намира, естествено, отделни жертви и в по-добрите квартали. В Лондон тя върлува много отдавна; нейната извънредна сила в 1837 г. е дала повод за поменатия официален доклад. Според годишния доклад от 1843 г. на д-р *Саутууд Смит* относно лондонската болница за заболели от треска броят на лекуваните там болни бил 1,462, с 418 повече, отколкото през коя и да е по-раншна година. Във влажните и мръсни места на източния, северния и южния район на Лондон тази болест е върлувала извънредно много. Много от пациентите били придошли от село работници, които по пътя, а и след пристигането си в Лондон търпели най-сурови лишения, спели по улиците полуголи и полугладни, не намирали никаква работа и така падали болни от треска. Тези хора били предавани в болницата толкова слаби, че трябвало да бъде употребено необикновено голямо количество вино, коняк, амониеви препарати и други възбуждащи средства (за да се посъвземат). От всички болни са умрели 16½ процента. Тази злокачествена треска се среща и в Манчестер; в по-лошите работнически квартали на стария град, Анкотс, Малка Ирландия и т. н. тя почти никога не е изчезвала, но все пак тя тук се шири, както изобщо в *английските* градове, не в оня размер, в който би могло да се очаква. И напротив, в Шотландия и Ирландия тифът върлува със сила, която надминава всяка представа; в Единбург и в Глазгоу той върлува особено силно в 1817 година след поскъпането, в 1826 и 1837 година след търговските кризи и всеки път, след като е върлувал около три години, той за известно време малко отслабва; в Единбург през време на епидемията от 1817 година били обхванати от треската около 6,000, а през време на епидемията от 1837 година — около 10,000 души и с всяко ново повтаряне на епидемията се увеличава не само

броят на болните, но също и силата на болестта и процентът на смъртните случаи*. Но върлуването на болестта във всичките по-ранни периоди изглежда да е било дреболия в сравнение с нейната поява след кризата от 1842 година. Треската обхванала една шеста от всички бедни в цяла Шотландия и странстващите просяци пренасяли тази болест с поразителна бързина от едно място на друго; тя не достигнала до средните и висши класи на обществото. В разстояние на два месеца имало повече болни от треска, отколкото преди в разстояние на дванадесет години. В Глазгоу през 1843 година заболели от треска 12% от населението, 32,000 души, от които 32% умрели, докато смъртността в Манчестер и Ливерпул обикновено възлиза само на 8%. Кризите на болестта били на седмия и петнадесетия ден; през този последен ден пациентът ставал обикновено жълт — обстоятелство, което нашият автор счита за доказателство на това, че причината на болестта трябвало да се търси също и в душевната възбуда и в страха.** В Ирландия тези епидемични трески са също обикновено явление. В продължение на 21 месеца от 1817 до 1818 г. през Дъблинската болница са минали 39,000 болни от треска и в една от следващите години, според шерифа Алисън (във втория том от „Основните на народонаселението“), дори 60,000 болни. В Корк през 1817—1818 г. болницата за заболели от треска трябвало да приеме една седма част от населението, в Лимерик в същото време били болни от треска една четвърт, а в мизерния квартал на Уотърфорд — деветнадесет двадесети от жителите.***

Когато си припомним обстоятелствата, при които живеят работниците, когато имаме предвид колко са претрупани жилищата им, колко всеки ъгъл е претъпкан с хора, как болни и здрави спят в една стая, в едно легло, ще се учудим само на това, че такава заразна болест като тази треска не се е още повече разпространила. И когато си помислим колко малко медицинска помощ има на разположение на заболелите, колко много хора остават без всякакъв лекарски съвет и не са запознати с най-обикновените диетични предписания, смъртността се оказва все пак незначителна. Д-р Алисън, който познава точно тази болест, я отдава направо на нищетата и на мизерното положение на бедните, както и авторът на цитирания по-горе доклад; той твърди, че лишенията и недостатъчното задоволяване на жизнените потребности правят тялото податливо на зараза, а епидемията изобщо — страшна и бързо разпространяема. Той доказва, че известен период на лишения — търговска криза или

* Д-р Алисън, „Грижите за бедните в Шотландия“.

** Д-р Алисън — в един доклад, прочетен пред Британското сдружение за развитие на науката в Йорк, октомври 1844 г.

*** Д-р Алисън, „Грижите за бедните в Шотландия“.

неурожай — всеки път е ставал причина за епидемично появяване на тиф в Шотландия или в Ирландия и че болестта е върлувала почти изключително сред работническата класа. Забележително е, че според неговото изказване мнозинството лица, които погиват от тиф, са бащи на семейства, значи тъкмо ония, от които най-малко могат да се лишават близките им; същото нещо казват и няколко цитирани от него ирландски лекари.

Непосредствената причина за редица други болести е не толкова в жилищните условия, колкото в храната на работниците. Храната на работниците, сама по себе си вече мъчно смилаема, е съвсем неподходяща за малки деца; и при все това на работника липсват средства и време, за да набавя по-подходяща храна за децата си. Към това се прибавя още и много разпространеният обичай да се дава на децата ракия, дори и опиум. Всичко това, заедно с останалите условия на живот, действащи вредно на физическото развитие на децата, причинява най-различните болести на храносмилателните органи, които оставят следите си за цял живот. Почти всички работници имат повече или по-малко слаб стомах и въпреки това са принудени да употребяват непрекъснато онази храна, която е била причина за недъга им. Как могат и да знаят коя е причината за това? А и да я знаеха, как ще спазват по-подходяща диета, докато не бъдат поставени в други условия на живот и не им се даде друго образование? Но това лошо храносмилане причинява нови болести, които се развиват още през време на детството. Скрофулите са разпространени сред работниците почти повсеместно, а скрофулозни родители имат скрофулозни деца, особено когато първоначалната причина на болестта продължава да действа върху онаследеното скрофулозно предразположение на децата. Втора последица от това недостатъчно хранене на тялото през време на развитието му е рахитът (английска болест, възлести нарастващи на ставите), който се среща също така много често у децата на работниците. Втвърдяването на костите се забавя, костната система изобщо се спъва в своето развитие и покрай обикновените рахитични поражения се среща доста често изкривяване на краката и на гръбначния стълб. До каква степен всички тези недъзи се влошават от промените в живота, на които са изложени работниците чрез тези колебания на търговията, безработицата и оскъдната заплата при кризите — не е необходимо да разказвам повече. Временната липса на достатъчна храна, на която почти всеки работник е изложен за известно време поне веднаж в живота си, допринася само за влошаване на последните от недобрата, но все пак достатъчна храна. Децата получават храна колкото да се наситят наполовина, и то тъкмо във времето, когато най-много се нуждаят от храна — а колко мчо-

го такива деца има през време на всяка криза, дори и в най-цветущите периоди на производството, — и тези деца не могат да не отслабнат до крайна степен, да не станат скрофулозни и рахитични. Че те стават такива, показва външният им вид. Занемареността, на която са осъдени значителната маса работнически деца, оставя незаличими следи и има за последица омаломощаването на цялата работническа класа. Да прибавим към това и неподходящото облекло на тази класа и обусловената от това невъзможност за предпазване от простуди, след това — необходимостта да се работи дотогава, докогато болестта не повали работника, повишената в случай на болест нужда на семейството, твърде обикновената липса на всякаква лекарска помощ, и ние ще можем приблизително да си представим какво е здравното състояние на английските работници. Аз съвсем не ще споменавам тук още за вредните последици, свойствени на отделни, практикувани сега отрасли на труда.

Към това се прибавят още и други фактори, които омаломощават здравето на голям брой работници. Преди всичко пианството. Всички съблазни, всички възможни изкушения се съединяват, за да докарат работниците до пианство. Ракията за тях е почти единственият извор на радост, а и всичко в едно се стича, така че ги подтиква по-близо до него. Работникът се връща в къщи уморен и изтощен от своята работа; той намира абсолютно неприветливо, влажно, нерадостно и мръсно жилище; той наложително се нуждае от разведряване, необходимо му е *нещо*, което да осмисля труда му, *нещо*, което да смекчи перспективата за следващия тежък ден; неговото унило, неприветливо и хипохондрично настроение, което се поражда от нездравото му състояние, а особено от разстроеното храносмилане, се засилва до непоносимост от другите му условия на живот: от несигурността на съществуването му, зависимостта му от всевъзможни случайности и безсилието му сам да направи нещо за осигуряване на положението си; омаломощеното му тяло — омаломощено от лош въздух и лоша храна — се нуждае силно от някакъв подтик отвън; потребността му от общество може да се задоволи само в кръчма, той няма никакво друго място, където да може да среща приятелите си. А как може работникът при тези условия да не се поддаде на най-силно изкушение към пианство? Нима той е в състояние да противостои на съблазънта на пианството? Напротив, по силата на моралната и физическата необходимост при тези обстоятелства твърде голяма част работници *не може* да не се пропие. И независимо от тези повече физически причини, които подтикват работника към пианство, примерът на мнозинството, занемареното възпитание, невъзможността да се предпазят по-младите хора от изкушение, в много случаи и прякото влияние на родители-

пияници, които сами дават на децата си ракия, увереността, че поне в опиянението ще забравят за няколко часа неволята и тежестта на живота, и стотици други обстоятелства действуват толкова силно, че човек наистина не може да вини работниците за тяхното пристрастяване към ракията. Пиянството е престанало тук да бъде порок, за който човек може да държи отговорен порочния; то става едно необходимо явление, неизбежна последица от известни условия, които влияят върху даден, поне спрямо тези условия, безволен обект. Отговорността за това нека носят ония, които са превърнали работника в такъв обект. Но със същата неизбежност, с която голям брой работници се поддават на пиянство, самото пиянство оказва разрушително действие върху духа и тялото на своите жертви. То засилва всяко предразположение към болести, което е предизвикано от условията на живот на работниците, то благоприятствува във висока степен за развитието на белодробни и коремни болести, както и за възникването и разпространяването на тифа.

Друга причина за телесни недъзи на работническата класа се корени в невъзможността в случай на болести да получава помощта на опитни лекари. Вярно е, че множество благотворителни учреждения се опитват да помогнат в това отношение, че например болницата в Манчестер всяка година дава помощ на 22,000 болни, една част от които приема, а други подпомага с лекарски съвети и лекарства, но какво значи всичко това в един град, където според изчислението на Гаскел* три четвърти от жителите ежегодно се нуждаят от лекарска помощ? Английските лекари вземат високи такси, а работниците не са в състояние да ги плащат. Значи те или съвсем трябва да се откажат от лекар, или пък са принудени да прибегват към евтини шарлатани и шарлатански лекарства, от които в края на краищата имат повече вреда, отколкото полза. Във всички английски градове безчинствуват извънредно голям брой такива лечители-шарлатани, които чрез обявления, афиши и други уловки си създават клиентела от по-бедните класи. Но освен това се продават още и множество всевъзможни така наречени патентовани лекарства (patent medicines) за всички възможни и невъзможни болести: хапове на Морисън, жизнени хапове на Пар, хапове на д-р. Майнуъринг и хиляди други хапове, есенции и мехлеми, имащи свойството да лекуват всички болести по света. Наистина тези лекарства рядко съдържат непосредствено вредни вещества, но когато се вземат често и по много, те все пак нерядко действуват вредно на организма и тъй като на несведущите работници във всички обявления се проповядва, че колкото повече ги вземат, толкова е по-добре за тях, не

* „Индустриалното население на Англия“, гл. VIII.

бива да се учудваме, когато последните с или без повод непрекъснато поглъщат големи количества. Няма нищо необикновено в това, че производителят на жизнените хапове на Пар продава в една седмица 20,000 до 25,000 кутин от тези лечебни хапове; и те се приемат от едни против запек, а от други против диария, против треска, слабост и всевъзможни болести. Както нашите германски селяни в известни годишни времена си турят вентузи или си пускат кръв, така и английските работници вземат патентованите си лекарства, за да увреждат с тях сами на себе си и да пълнят със своите пари джобовете на фабриканта на тези лекарства. Едно от най-вредните, от тези патентовани средства е онова питие, което се приготвява от опиати, особено от лауданум, и се продава под името „Godfrey's Cordial“. Жените, които работят в къщи и които са принудени да гледат собствените си или чужди деца, дават това питие на децата, за да бъдат мирни, и както мислят миозина, да се засилят. Често те почват да лекуват децата още веднага след раждането, без да познават вредните последици от това „укрепващо сърцето лекарство“, и ги черят дотогава, докато децата умрат. Колкото организъмът на детето става по-притъпен спрямо действието на опиума, толкова по-големи количества му се дават от него. Когато това питие престане повече да помага, на децата дават и чист лауданум, често 15 до 20 капки наведнаж. Следователят на Нотингам е свидетелствувал пред правителствена комисия,* че един аптекар според собствените му думи е преработил в една година 13 центнера сироп в „Godfrey's Cordial“. Човек може лесно да си представи какви са последиците за така лекуваните деца. Те стават бледи, залиняват и отслабват, а в повечето случаи умират, преди да достигнат двегодишна възраст. Употребата на това лекарство е много разпространена във всички големи градове и индустриални райони на Англия.

Последицата от всички тези влияния е общо физическо омаломощаване на работниците. Между тях се срещат малко силни, добре сложени и здрави хора, поне между индустриалните работници, които в повечето случаи работят в затворени помещения, а тук ста-

* „Report of Commission of Inquiry into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries and in Trades and Manufactures in which Numbers of them work together, not being included under the Terms, of the Factories Regulation Act.“ First and Second Reports. [„Отчет на комисията за обследване използването на децата и младешките в мините и рудниците, както и в ония производства и фабрики, в които мнозина от тях работят, без да попадат под действието на закона за ограничаване труда във фабриките.“ Първи и втори отчет]. Докладът на Грейнджър във втория отчет. Обикновено се цитира под названието „Доклад на комисията за обследване на детския труд.“ Това е един от най-добрите официални отчети, съдържащи маса най-ценни, но и най-ужасяващи факти. Първият отчет е публикуван в 1841 г., а вторият — две години по-късно.

ва въпрос само за тях. Те почти всички са слаби, с ъгловата, но не силна костна система, сухи, бледи и с вяла мускулатура с изключение на ония мускули, които особено много се напрягат при работа. Почти всички страдат от лошо храносмилане и поради това са повече или по-малко хипохондрични, мрачно, неприветливо настроени. Омаломощният им организъм не е в състояние да противостои на болест и поради това той при всеки случай се поддава на заболяване. Вследствие на това те рано остаряват и умират млади. Таблиците за смъртност дават неоспоримо доказателство за това.

Според доклада на главния регистратор Дж. Грахам смъртността в цяла Англия и Уелс не е много под $2\frac{1}{4}$ процента годишно, т. е. на 45 човека всяка година умира един.* Поне това е било средното число за годините 1839—1840; през следващата година смъртността намаляла незначително и била само един на 46 души. Но в големите градове съотношението е съвсем друго. Аз притежавам официални таблици за смъртността (публикувани във вестник „Manchester Guardian“ от 31 юли 1844 г.), според които тя в няколко големи градове се изчислява така: в Манчестер, включително Солфорд и Чорлтън — 1 на 32·72, а без Солфорд и Чорлтън — 1 на 30·75; в Ливерпул, включително Уест-Дерби (предградие) — 1 на 31·90, а без Уест-Дерби — 1 на 29·90, докато от средното число на всичките посочени райони на Чешайр, Ланкашайр и Йоркшайр — а последните изцяло или наполовина включват множество селски райони при това и много малки градове с население от 2,172,506 души — се среща един смъртен случай на 39·80 души. Колко неблагоприятни са жизнените условия на работниците в градовете показва смъртността в Прескот, в Ланкашайр — област, населена от работници-въглекопачи и в здравно отношение стояща по-ниско от земеделските райони, защото работата в мините не е много здравословна. Но работниците живеят на село и смъртността сред тях възлиза на 1 на 47·54 души, следователно с $2\frac{1}{2}$ по-малко от средната цифра за цяла Англия. Всички данни почиват върху таблиците за смъртността от 1843 г. Размерът на смъртността е още по-висок в шотландските градове; в Единбург в 1838—1839 г. — 1 на 29, дори в 1831 г. само в стария град — 1 на 22; в Глазгоу според д-р Кауен („Статистика на раждаемостта и смъртността в Глазгоу“)¹⁰⁵ средно от 1830 г. — 1 на 30, а в някои години — 1 на 22 до 24. Че това извънмерно голямо съкращаване на средната продължителност на живота пада главно върху работническата класа и че средната продължителност на живота, взета за всички класи, се оказва сравни-

* „Fifth Annual Report of Reg. Gen. of Births, Deaths and Marriages.“ [„Петти годишен доклад на Управлението за регистриране ражданията, смъртните случаи и браковете“].

телно по-голяма поради по-малката смъртност на външните и средните класи — ни се засвидетелствува от всички страни. Едно от най-новите свидетелства е това на лекаря П. Х. Холенд в Манчестер, който по официална поръчка* е изследвал предградията на Манчестер Чорлтън-он-Медлок. Той разделил къщите и улиците по на три категории и установил следните разлики в смъртността:

Първа категория	улици	I категория	къщи	смъртност	I на	51
"	"	II	"	"	1	45
"	"	III	"	"	1	36
Втора	"	I	"	"	1	55
"	"	II	"	"	1	38
"	"	III	"	"	1	35
Трета	"	I	"	липсват		
"	"	II	"	смъртност	1	35
"	"	III	"	"	1	25

От много други таблици, дадени от Холенд, се вижда, че смъртността в *улиците* от втора категория е с 18%, а от трета категория с 68% по-голяма, отколкото в улиците от първа категория; че смъртността в *къщите* от втора категория е с 31% и от трета категория със 78% по-голяма, отколкото в къщите от първа категория; че смъртността в мръсните улици, след като били почистени, се намалила с 25%. Той завършва доклада си с твърде откровената за един английски буржоа забележка:

„Щом като намираме, че смъртността в някои улици е четири пъти по-голяма, отколкото в други, и в цели категории от улици е два пъти по-голяма, отколкото в други категории; щом като освен това намираме, че тя остава почти неизменно висока в улиците, които са в лошо състояние, и почти неизменно ниска в улици с добри условия, ние не можем да не направим заключението, че маса наши събрата, стотици наши най-близки съседи всяка година биват унищожавани (destroyed) от липса на най-обикновените предпазни мерки.“

Докладът за здравето състояние на трудещите се класи съдържа едно указание, което доказва същия факт. В Ливерпул през 1840 г. средната продължителност на живота на по-висшите класи (джентри, лицата със свободна професия и т. н.) е била 35 години, на търговците и по-добре обезпечените занаятчии — 22 години, а на работниците, надничарите и изобщо на хората на наемния труд — само 15 години. Парламентарните доклади съдържат още множество подобни факти.

Големите размери на смъртността се увеличават тъй силно главно поради многото смъртни случаи сред малките деца на работническата класа. Нежният организъм на детето най-малко може

* Ср. „Report of Commission of Inquiry into the State of large Towns and populous Districts“, first Report, 1844. Appendix. [„Доклад на комисията за обследване състоянието на големите градове и гъсто населените райони“, първи доклад. 1844. Приложение].

да противостои на неблагоприятните влияния на лошите условия на живот; занемареността, на която то често е изложено, когато и бащата, и майката работят или единият от двамата е умрял, си отмъщава много скоро и затова не бива да се учудваме, когато например в Манчестер, съгласно последния поменат доклад, над 57% от децата на работниците умират преди петата година, докато от децата на по-висшите класи умират само 20%, а средно за всичките класи в селските области от всички деца под петата година умират непълни 32%*. В често споменаваната статия на сп. „Artizan“ за това ни се дават по-точни данни, като в нея цифрите на смъртните случаи при отделни детски болести в градовете се съпоставят с цифрите от селата, и по този начин се доказва, че епидемиите изобщо в Манчестер и Ливерпул са три пъти по-смъртоносни, отколкото в селските области, че болестите на нервната система в градовете се увеличават пет пъти, на стомашните болести — два пъти (спрямо селата); а смъртните случаи вследствие на гръдни болести в градовете се отнасят към смъртните случаи в селата, както 2½ към 1. В градовете смъртните случаи сред малките деца вследствие на сипаница, шарка, магарешка кашлица и скарлатина са четири пъти повече, вследствие на вода в мозъка — три пъти повече, а вследствие на спазми — десет пъти повече. За да приведа още един убедителен авторитет, прилагам тук една таблица, която д-р Уейд дава в своята „История на средната и на работническата класа“ (Лондон 1835 г., 3-то изд.) според отчета на парламентарната фабрична комисия от 1832 г.

На 10,000 души умират	под 5 г.	5-19	20-39	40-59	60-69	70-79	80-89	90-99	100 и на- горе
В графство Ратленд — здрава земеделска област	2865	891	1275	1299	1189	1428	938	112	3
В графство Есекс — бла- гата земеделска област	3159	1110	1526	1413	963	1019	630	177	3
В гр. Карлайл 1779—1787 г. преди появяване на фабриките	4408	911	1006	1201	940	826	533	153	22
В гр. Карлайл след въ- веждане на фабриките	4738	930	1261	1134	677	727	452	80	1
В Престън, фабр. град .	4947	1136	1379	1114	553	532	298	38	3
В Лилс, фабричен град .	5286	927	1228	1198	593	512	225	29	2

* „Отчет на фабричната комисия“, 3 том, Доклад на д-р Хокинс за Ланкашайр, където като компетентен е цитиран д-р Робертън, „главният авторитет по статистика в Манчестер“.

Освен тези различни болести, които са неизбежна последица от сегашното занемаряване и потискане на бедната класа, има още и други влияния, които допринасят за увеличаване на смъртността сред малките деца. В много семейства жената, както и мъжът, работи във от къщи и последицата от това е пълно занемаряване на децата, които биват или затваряни в къщи, или давани за гледане навън срещу заплащане. Не е никак чудно прочее; че стотници такива деца загубват живота си при всевъзможни злополуки. Никъде не се прегазват от коли и стъпкват от коне толкова много деца, никъде не умират, не се давят и изгарят толкова много деца, колкото в големите градове на Англия. Особено чести са смъртните случаи вследствие на рани от изгаряне или заливане с гореща вода; в Манчестер през зимните месеци почти всяка седмица има по един такъв случай, в Лондон — също така често, но рядко се среща нещо за това по вестниците; аз имам на ръка само едно съобщение във в. „Weekly Dispatch“ от 15 декември 1844 г., според което през седмицата от 1 до 7 декември е имало *шест* такива случаи. Тези нещастни деца, които загиват по толкова страшен начин, са само жертва на нашия обществен безпорядък и на заинтересованата в запазването на този безпорядък имотна класа. И при все това човек не знае дали тази страшна и мъчителна смърт не е била дори благодеяние за децата, като ги е предпазила от дълъг, пълен с мъка и нищета живот. Богат откъм страдания и беден откъм удоволствия. Ето докъде са стигнали работите в Англия, а буржоазията ежедневно чете всичко това във вестниците и не ще и да знае. Но тя не бива и да се оплаква, когато аз — след цитираните официални и неофициални сведения, които тя *не може* да не знае — я обвинявам направо в социално предумишлено убийство. Нека тя или да се погрижи за премахването на това ужасно положение, или да отстъпи на работническата класа управлението на обществените работи. За последното тя няма никакво желание, а за първото — докогато си остава буржоазия и е надлъхана с буржоазни предразсъдъци — тя не притежава нужната сила; защото ако тя сега, най-после, след като са паднали стотици хиляди жертви, предприема някои дребни предпазни мерки за бъдещето, издава специален закон за слагане ред в строителството в столицата¹⁰⁶, според който безпорядъчното натрупване на жилища поне малко се ограничава — ако тя парадира с мероприятия, които не само че не засягат корените на злото, но дори не задоволяват и най-обикновените изисквания на здравната полиция, тя все пак с това не ще може да се очисти от обвинението. На английската буржоазия остава само да избере едно от двете: или да продължава да управлява *въпреки* това неопровержимо обвинение в предумишлено убийство, което тегне върху плещите ѝ, или да се откаже от властта

в полза на работническата класа. Досега тя е предпочитала първото.

Нека преминем от физическите към духовните условия на живот на работниците. Ако буржоазията им дава да живеят само толкова, колкото това е необходимо за нея, не бива да се учудваме, когато тя им дава и само толкова образование, колкото е в неин интерес. И наистина то не е много. Учебните заведения в Англия са несъразмерно малко в сравнение с броя на населението. Само малцина могат да посещават малкото дневни училища, които са на разположение на работническата класа. Освен това тези училища са лоши, учителите — изслужили работници или други за нищо негодни хора, станали даскали само за да могат да живеят; и те самите в по-голямата си част не притежават най-необходимите елементарни познания и така нужната за учителя нравствена култура и са без всякакъв обществен контрол. И тук господствува свободната конкуренция и както винаги богатите извличат ползата, а бедните, за които конкуренцията не е свободна, които нямат надлежните познания, за да могат да съдят за това, извличат само вредата. Никъде не съществува задължителност за посещаване на училището, а както ще видим, в истинските фабрики тя съществува само на име и когато в сесията от 1843 г. правителството поискало тази привидна задължителност за посещаване училището да влезе в сила, индустриалната буржоазия с всички сили се противопоставила, макар че работниците се изказали решително за тази задължителност. Освен това грамадно множество деца работят през цялата седмица по фабрики и домовете си и затова не могат да посещават училището. Прочее *вечерните училища*, където трябва да ходят ония, които работят през деня, почти никак не се посещават или пък посещенията им не допринася никаква полза. И действително би било твърде много да се изисква, щото млади работници, които са се измъчвали в продължение на дванадесет часа, да ходят още и на училище от осем до десет часа вечерта. А ония, които правят това, в повечето случаи заспиват там; това е констатирано от стотици показания в „Доклад на комисията за обследване на детския труд“. Наистина уредени са и неделни училища, но и те също така са крайно недостатъчно снабдени с учители и могат да принесат полза само за ония, които вече са научили нещо в дневното училище. Промеждутъкът време от една неделя до друга е твърде дълъг, за да може едно съвсем необразовано дете напълно да помни до втория урок онова, което е научило в първия, осем дни по-рано. Докладът на комисията за обследване на детския труд дава хиляди доказателства за това, а самата комисия се изказва най-решително в смисъл че нито дневните, нито неделните училища отговарят дори и най-малко на нуждата на на-

рода от образование. Този доклад ни дава доказателства за такова невежество сред работническата класа на Англия, каквото човек и би очаквал дори и от страни като Испания и Италия. Но не може да бъде и другояче; от образованието на работниците буржоазията не може да очаква нищо хубаво, а може само да се страхува от него; в целия си огромен бюджет от 55,000,000 лири стерлинги правителството отделя за народна просвета само едно единствено дребно перо от 40,000 лири стерлинги и ако не беше фанатизмът на религиозните секти, който най-малко вреди също толкова, колкото тук-таме принася полза, средствата за просвета щяха да бъдат още по-оскъдни. Но по този начин английската църква открива своите National Schools*, а всяка секта — своите училища; това става единствено с намерението да запазят в лоното си децата на своите едновърци и по възможност да отнемат тук-там от другите секти по някоя нещастна детска душа. Последницата от това е, че се издига религията, и то тъкмо най-безплодната ѝ страна — оборването на ученията на другоячците, до най-главен учебен предмет и паметта на децата се натъпква с неразбираеми догми и различни богословски тънкости; сектантската омраза и фанатичното лицемерие се събуждат колкото е възможно по-рано, а всяко разумно, духовно и нравствено образование бива занемарено по един срамен начин. Работниците неведнаж са искали от парламента система на чисто светско народно образование, предоставяща религията на духовниците от всяка секта, но досега те все още не са намерили такова министерство, което да им разреши подобно нещо. И това е напълно естествено. Министърът е послушен слуга на буржоазията, а буржоазията се дели на безбройни секти; но всяка секта се съгласява само тогава да предостави на работника тъй опасното в друго отношение образование, когато той заедно с това се задължи да вземе и противоотровата на принадлежащите специално на тази секта догми. А тъй като тези секти и до днес още се карат за върховната власт, работническата класа остава засега без образование. Наистина фабрикантите се хвалят, че са научили на четене огромното мнозинство работници, но колко струва това четене показва докладът на комисията за обследване на детския труд. Онзи, който знае азбуката, казва, че може да чете, и с това фабрикантите се успокояват. А когато човек вземе под внимание объркания английски правопис, при който четенето е истинско изкуство и може да се изучи само след дълго обучение, той намира това невежество понятно. Да пишат свършено могат малцина, а да пишат правилно не могат дори и мнозина „образовани“ хора. В неделните училища на англиканската

* — народни училища. *Ред.*

църква, на квакерите и струва ми се още на няколко други секти не се преподава никакво писане, „защото това било твърде светско занимание за в неделя“. Как иначе стои въпросът с образованието, което се предлага на работниците, ще покажат няколко примера, взети от доклада на комисията за обследване на детския труд, който за съжаление не се простира върху същинската фабрична индустрия.

„В Бирмингам — казва членът на комисията Грейнджър — всички изпитани от мен деца напълно са лишени от всичко онова, което дори и в най-малка степен би могло да се нарече полезно знание. Макар че в почти всички училища се дава само религиозно образование, при все това децата въобще и по него познана най-грубо невежество.“ — „В Уулверхамптън — разказва членът на комисията Хорн — аз срещнах между другите и следните примери: Едно момиче на 11 години, което е било в дневно и неделно училище, „никога не е чувало за ози свят, за небето или за задгробния живот“. Едно момче на 17-годишна възраст не знаело колко правят две по две, колко фартинга ($\frac{1}{4}$ пени) има в два пенса, дори и когато му дали парите на ръка. Няколко момчета не били чували за Лондон и дори за Уйленхол, макар че последният отстои само на един час от местожителството им и е непрекъснато във връзка с Уулверхамптън. Някои от тях никога не били чували името на кралицата или имена като Нелсън, Уелингтън, Бонапарт. Но забележително било това, че ония, които никога не са чували дори за свети Павел, Мойсей или Соломон, били много добре осведомени за живота, делата и характера на Дик Тюрпин, пладнешки разбойник, и особено на Джек Шепър, крадец и ловък беглец от затворите.“ — „Един 16-годишен младеж не знаел колко правят две по две или колко правят четири фартинга; друг младеж на 17 години твърдял, че десет фартинга били десет полупенса, а трети младеж на 17 години отговорил кратко на няколко много прости въпроси: „аз не зная съвсем нищо (the was ne judge o'nothin)““ (Хорн, „Доклад“, приложения, част II, Q. 18, № 216, 217, 226, 233 и т. н.).

Тези деца, които в течение на четири до пет години биват измъчвани с религиозни догми, в края на краищата знаят толкова, колкото и преди.

Едно дете „в продължение на пет години ходило редовно в неделното училище; то не знаело кой бил Исус Христос, но е чувало това име; то не е чувало никога за дванадесетте апостоли, Самсон, Мойсей, Аарон и др.“ (пак там, документи, стр. q 39, I. 33). Друго дете „ходило редовно шест години в неделно училище; то знае кой бил Исус Христос, че умрял на кръста, пролял кръвта си, „за да спаси нашия спасител“; то никога не е чувало за св. Петър или Павел“ (пак там, стр. q 36, I. 46). Трето дете: „седем години било в различни неделни училища, може да чете само в тънки книги, леки едносрични думи; чувало е за апостолите, не знае дали св. Петър е бил апостол или св. Иоан; последният трябва да е бил св. Иоан Уесли“ (основател на сектата на методистите) и т. н. (пак там, стр. q 34, I. 58). На въпроса, кой е бил Исус Христос, Хорн е получил между другото и следните отговори: „той бил Адам“; „той бил апостол“; „той бил син на господ-спасителя (he was the Saviour's Lord's Son)“, а един шестнадесетгодишен младеж е отговорил: „той бил цар на Лондон преди много, много време“. — В Шефилд членът на комисията Саймънс накарал учениците на неделните училища да четат; те не били в състояние да кажат какво прочели или какви хора били апостолите, за които току-що чели. След като ги разпитал всички по-

ред за апостолите, без да получи ни един верен отговор, някакъв дребен, с лъкав вид младеж навикал с голяма увереност: „Аз зная, господине, това са били прокажените!“ (Саймънс, „Доклад“, приложения, част I, стр. Е 22 и следъ.).

Подобно нещо се съобщава от грънчарските райони и от Ланкашайр.

Значи вижда се какво са направили буржоазията и държавата за възпитанието и образованието на работническата класа. За шастие условията, при които живее тази класа, са такива, че те ѝ дават практическо образование, което не само замества училищния боклук, но и обезврежда свързаните с него объркани религиозни представи и дори поставя работниците начело на общонационалното движение на Англия. Неволята учи човека да се моли и — което е много по-важно — да мисли и действа. Английският работник, който едва може да чете и още по-малко да пише, все пак много добре знае какъв е собственият му интерес и интересът на цялата нация; той знае също какъв е специалният интерес на буржоазията и какво може той да очаква от тази буржоазия. Ако не може да пише, той все пак може да говори, да говори публично; ако не може да смята, все пак може да оперира с политикоикономически понятия, доколкото му е нужно, за да отгатне и обори някой буржоа, настояващ да се премахне законът за мито върху житото; и ако въпреки всички усилия на поповете въпросите на царството небесно остават за него съвсем неясни, затова пък той толкова по-добре е запознат със земни, политически и социални въпроси. Ние ще има да говорим за тях и по-нататък, а сега нека преминем към нравственото характеризране на английския работник.

Достатъчно е ясно, че резултатите от моралното възпитание, което във всички училища на Англия е свързано с религиозното, не могат да бъдат по-добри от резултатите на религиозното обучение. Простите принципи, които за човека регулират отношенията на човек към човека, принципи, които вече поради социалните условия — войната на всички против всички — са стигнали до най-ужасната забърканост, по необходимост остават свършено неясни и чужди за необразования работник, когато те се смесват с религиозни, неразбираеми догми и се поднасят под религиозната форма на произволна, с нищо необоснована заповед. По признание на всички авторитети, особено на комисията за обследване на детския труд, училищата не допринасят почти нищо за нравствеността на работническата класа. В своя егонзъм английската буржоазия е толкова безогледна, толкова неразумна и ограничена, че тя дори и не си прави труд да внедри у работниците днешния морал — този морал, който буржоазията все пак си е скърпила в свой собствен интерес и за своя собствена защита! Даже и тази грижа за своите собствени интереси

създава твърде много труд на отпускашата се, ленива буржоазия. Та дори ѝ се струва излишна. Разбира се, ще дойде време, когато тя ще се разкайва за своето опущение, но ще бъде вече много късно. Но тя не бива да се оплаква, когато работниците не знаят нищо за този морал и не се съобразяват с него.

По този начин властващата класа отритва и пренебрегва работниците както във физическо и интелектуално, така и в морално отношение. Единственият случай, когато буржоазията все още им оказва внимание, е законът, който здраво ги хваща, щом те чувствително я понастъпят; както срещу неразумните животни, така и срещу тях се употребява само едно възпитателно средство — бичът, бруталната, неубеждаващата, а само сплашващата сила. Значи не трябва да се чудим, че работниците, третирани по този начин като животни, или стават действително животни, или запазват съзнанието и чувството за своето човешко достойнство само с помощта на пламенна омраза, на непрестанно вътрешно възмущение срещу властващата буржоазия. Те си остават хора само докато са преизпълнени с гняв спрямо господстващата класа; щом търпеливо се покорят на нейния ярем, те стават животни и се мъчат само да си направят живота по-носен в този ярем, без да искат го сломят.

Ето това е всичко, което е направила буржоазията за просвещението на работническата класа, и когато преценяваме останалите обстоятелства, при които тя живее, ние не ще можем напълно да ѝ вменим във вина оная скрита злоба, която тя храни спрямо господстващата класа. Нравственото възпитание, което работникът не получава в училище, не му се предлага и от другите жизнени условия — най-малкото не му се дава *онова* нравствено възпитание, което означава нещо в очите на буржоазията. Цялото положение на работника и цялата му околна среда развиват у него най-силните наклонности към неморалност. Той е беден, животът няма никаква привлекателност за него, почти всички удоволствия са му отказани, наказанията на закона вече не съдържат нищо страшно за него; защо тогава той да се стеснява в своите желания, защо да оставя богатият да се ползува от богатата му, вместо самият той да си присвои част от тях? Какви основания има пролетарият да *не* краде? За буржоата е много добре и доста приятно му звучи в ухото, когато се говори за „светост на частната собственост“. Но за онзи, който няма никаква собственост, тая светост на частната собственост престава да съществува сама по себе си. Парите са богът на този свят. Буржоата отнема от пролетария неговите пари и с това го превръща в практически атеист. Значи никак не е чудно, ако пролетарият утвърждава своя атеизъм и не зачита повече светостта и властта на земния бог. А когато бедността на пролетария се увеличава до пълна

невъзможност да задоволява най-необходимите си жизнени потребности, до нищета и глад, тогава още повече расте подтикът към пренебрегване на целия обществен ред. Това знаят и самите буржоа в по-голямата си част. *Саймънс* забелязва*, че бедността упражнява същото разрушително въздействие върху духа, както пианството върху тялото, а шерифът *Алисън* съвсем подробно разказва на имотните какви трябва да бъдат за работниците последиците от социалния гнет**. Мизерията предоставя на работника само избор: бавно да умре от глад, незабавно да се самоубие, или там, където намери, да си вземе онова, което му е нужно — казано направо, — да краде. Тогава не бива да ни учудва, че повечето предпочитат кражбата пред гладната смърт или самоубийството. Разбира се, и сред работниците има множество хора, които са достатъчно морални, за да не крадат, дори и когато са доведени до отчаяние, и те умират от глад или се самоубиват. Самоубийството, което до неотдавна било завидната привилегия на висшите класи, станало на мода в Англия и сред пролетариите и множество бедни хора се самоубиват, за да се отърват от мизерията, от която не виждат друг изход.

Но още по-деморализиращо от бедността върху английските работници влияе и неосигуреността на тяхното съществуване, необходимостта да живеят от работната си заплата от днес за утре, накратко казано — онова, което ги прави да бъдат *пролетарии*. Нашите дребни селяни в Германия в по-голямата си част са също бедни и често страдат от недостиг, но те са по-малко зависими от случайността, те имат поне някаква опора. Но пролетарият, който няма нищо друго освен своите две ръце, който днес изяжда онова, което е спечелил вчера, който зависи от всевъзможни случайности, който не притежава ни най-малката гаранция, че ще може да придобива най-необходимото за жизнените си потребности — защото всяка криза, всяко настроение на майстора му може да го лиши от прехрана, — този пролетарий се намира в най-възмутителното, най-нечовешкото положение, което човек може да си представи. Съществуването на роба е поне осигурено чрез личната изгода на неговия господар; крепостният пък има къс земя, от която живее; и двамата имат някаква гаранция поне колкото само за живота си; но пролетарият е предоставен изключително сам на себе си и при все това той същевременно е поставен в невъзможност да пласира силите си така, че да може напълно да разчита на тях. Всичко онова, което пролетарият сам може да направи за подобрене на своето положение, се губи като капка в морето в потока от тези случайности, на

* „Занаятите и занятчиите“.

** „Основите на народонаселението“, том II, стр. 196, 197.

които той е изложен и над които няма ни най-малката власт. Той е безволен обект на всевъзможни комбинации от обстоятелства и все още може да смята, че е щастлив, щом само за кратко време спаси поне голото си съществуване. И както се разбира от само себе си, неговият характер и неговият начин на живот се определят пак от тези обстоятелства. Той се мъчи или да се задържи отгоре в този водовъртеж, да спаси своето човешко достойнство — а това той може да направи пак само посредством възмущение* против класата, която го експлоатира толкова безпощадно, за да го остави на произвола на съдбата, класата, която се старее да го принуди да остане в това недостойно за човека положение, т. е. против буржоазията; или пък той се отказва от борбата против своето положение като от безплодна борба, старейки се колкото може да извлече полза от благоприятните за него моменти. Пестенето не му помага в нищо, защото той може да спести най-много толкова, колкото му е нужно, за да се изхрани в продължение на няколко седмици, но остане ли веднаж без прехрана, това не е вече само за няколко седмици. Да придобие собственост с течение на времето — той не е в състояние, а и да можеше да стори това, той би престанал вече да бъде работник и на негово място би дошъл друг. И така, какво друго му остава да прави, ако той получава добра заплата, освен да живее добре с нея? Английският буржоа се чуди на „разгулния“ живот на работниците през времето, когато заплатата им е висока, и до крайност се възмущава от това. И все пак е не само напълно естествено, но дори и напълно разумно от страна на тези хора, че се наслаждават от живота, докато могат, вместо да събират съкровища, които не им допринасят никаква полза и които в края на краищата пак биват изяждани от молците и ръждата, т. е. от буржоата. Но нищо не е тъй деморализиращо, както подобен живот. Онова, което казва Карлайл за работниците от памукопреработната индустрия, важи и за всички английски индустриални работници:

„Днес работите им вървят блестящо, а утре зле — непрекъснатата хазартна игра, и те живеят като играчи: днес сред лукс, утре сред глад. Разяжда ги черио бунтарско недоволство — най-мизерното чувство, което може да се загнезди в гърдите на човека. Английската търговия с нейните разпространени по цял свят конвулсии и колебания, с неизмеримия ѝ Протей — парната сила, е направила несигурни за тях всички пътеки като в омагьосан кръг; трезвост, твърдост, спокойствие, първите блага на човека са чужди за тях... Този свят за тях не е роден дом, а мрачен и душен затвор, пълен с яростна, безплодна мъка, бунт, ненавист, скрита злоба против себе си и против всички хора. Дали това е един свят, потънал в зеленина и цветя, създаден и управляван от един бог, или пък

* Ние ще видим по-късно как възмущението на пролетария против буржоазията е узаконено в Англия с правото на свободното сдружаване.

тъмен кипящ ад, пълен с дим от витриол, прах от памук, пиянски викове, ярост и мъкните на труда, създаден и управляван от дявола?*

И по-нататък, на стр. 40:

„Ако несправедливостта, изневярата на истината, на действителността и природния ред е единственото зло под слънцето, а съзнанието за понасяне на неправда, на несправедливост — единственото непоносимо и болезнено чувство, нашият велик въпрос за положението на работниците би бил следният: справедливо ли е всичко това? И преди всичко: какво мислят те сами за справедливостта на подобно положение? Техните думи са достатъчен отговор, а делата им — още повече... Бунтът, внезапният, пълен с желание за мъст стремеж към бунт у низшите класи против висшите, намаляващото се уважение към заповедите на техните светски властници, намаляващата вяра в ученията на техните духовни лтвенци все повече и повече стават тяхно общо настроение. Това настроение може да бъде порицавано, за него може да се наказва, но всички трябва да го признаят като действително съществуващо, трябва да знаят, че то е печално и ако не се промени, ще бъде гибелно.“

Относно фактите Карлайл има пълно право; той не е прав само когато порицава страстната омраза на работниците спрямо висшите класи. Тази омраза, този гняв е по-скоро доказателство, че работниците чувствуват колко нечовешко е тяхното положение, че не желаят да допуснат да ги унижават и превръщат в животни и че кога и да е ще се освободят от робството на буржоазията. Та нали виждаме това по ония, които не споделят този гняв: те или със смирение се подчиняват на участва, която ги постига, живеят, както могат, като честни частни лица, не се интересуват за световните работи, помагат на буржоазията по-здраво да кове веригите на работниците и стоят на духовно-мъртвото равнище от прединдустриалния период; или пък се оставят да бъдат играчка на съдбата и загубват и вътрешната си устойчивост, както са я загубили вече по отношение на външния свят, живеят от днес за утре, пият ракия и ходят по жени; и в двата случая те са животни. Прочее тези последните допринасят главно и за „бързото разпространяване на порока“, от което сантименталната буржоазия толкова много се ужасява — след като тя сама е създавала предизвикващите го причини.

Друг източник за деморализация сред работниците е принудителността на труда. Ако доброволната производителна дейност е най-висшата наслада, която познаваме, то принудителният труд е най-жестокото, най-унизителното мъчение. Няма нищо по-страшно от това, да си принуден всеки ден, от сутрин до вечер, да правиш нещо, което ти е противно. И колкото работникът е по-развит, по-човечен, толкова по-омразна трябва да е за него работата му, защото той чувствувва принудата и безполезността за него, които се крият в тоя

* „Чартизмът“, стр. 34 и следв.

труд. Но защо работи той? Дали от желание да твори? Дали от естествено влечение? Съвсем не. Той работи заради парите — за нещо, което няма нищо общо със самия труд; той работи, защото е принуден да работи, и той работи тъй продължително, тъй непрекъснато и еднообразно, че само поради тази причина още в първите седмици трудът за него по необходимост се превръща в мъчение, в случай че в него се е запазило още някакво човешко чувство. Изобщо разделението на труда неколкократно е увеличило оскотяващото действие на принудителния труд. В повечето клонове на производството дейността на работника е ограничена в дребнава, чисто механическа манипулация, която се повтаря минута след минута и година след година си остава все една и съща*. Какви човешки чувства и способности може да запази до тридесетгодишната си възраст онзи, който от детинство насам всеки ден е правил главички на карфици в течение на дванадесет, дори и повече часа, или пък е пилил зъбчати колела и освен това е живял при условия на английски пролетарий? Също тъй е и с въвеждането на парната сила и на машините. Трудът на работника става лек, напрежението на мускулите се спестява, а самата работа се опростява, но става в най-висока степен еднообразна. Тя не му дава никакъв простор за духовна дейност и при все това ангажира неговото внимание дотолкова, че за да може добре да я изпълни, той не бива да мисли за нищо друго. А няма осъждането на такъв труд — труд, който ангажира всичкото време, с което разполага работникът, труд, който едва оставя на работника време за ядене и спане, а камо ли за движение на чист въздух, за наслаждение от природата, да не говорим за духовна дейност, — няма осъждането на такъв труд не понижава човека и не го превръща в животно? Работникът пак е изправен пред алтернативата: да се подчини на съдбата си, да стане „добър работник“, да пази „вярно“ интереса на буржоата — и тогава съвсем сигурно оскотява — или да се противи, да се бори, докато е възможно, за своето човешко достойнство, а той може да стори това само в борбата срещу буржоазията.

И когато всичките тези причини са създали вече значителна деморализация сред работническата класа, тогава тук се прибавя и още една нова причина, която разширява тази деморализация по-нататък и я довежда до най-високата ѝ точка; тази причина е централизацията на населението. Английските буржоазни писатели крепят до бога за развращаващите влияния на големите градове —

* Трябва ли и тук да оставя да говорят буржоазните свидетелства в моя полза? Аз избирам само едно, за което всеки може да се справи в книгата от Адам Смит „Богатството на народите“, том 3, книга 5, гл. 1, стр. 297 на цитираното издание.

тези опак-неремиевци оплакват не разрушението на градовете, а техния разцвет. Шерифът *Алисън* стоварва върху тази причина почти всичко, а д-р *Воген*, автор на книгата: „Веът на големите градове“, прави това в още по-голяма степен. И това е естествено. Другите причини, които влияят разрушително върху тялото и духа на работниците, са твърде тясно свързани с интереса на имотната класа. Ако тези автори бяха казали: бедността, несигурността на положението, прекаленият труд и принудителната работа са главната причина — то всеки, дори и самите те, би трябвало да отговарят на себе си: следователно, нека дадем на бедните собственост, нека гарантираме тяхното съществуване, нека създадем закони против прекаления труд; а буржоазията не може да се съгласи с това. Обаче големите градове се разраствали напълно от само себе си, хората се преселвали в тях съвсем доброволно и заключението, че единствено индустрията и печелещата от нея буржоазия са създали тези големи градове, е толкова чуждо на господстващата класа, че съвсем лесно трябва да ѝ хрумне да прехвърли всичкото зло върху тази привидно неизбежна причина, докато всъщност големите градове могат само да тласнат вече съществуващото поне в зародиш зло към по-бързо и по-зряло развитие. *Алисън* поне е още толкова хуманен, че признава това зло — той не е напълно оформен индустриален буржоа-либерал, а полуоформен буржоа-тори и поради това той тук-таме ясно вижда ония места, за които истинските буржоа са напълно слепи. Нека тук му дадем думата:

„В големите градове порокът така разпростира изкушенията си, а сладострастното — мрежите си, че престъплението се поощрява чрез надеждата за безнаказаност, а леността — чрез честия пример. Тук към тези свърталища на човешката развала се стичат всички лоши и безпътни хора, бягайки от простотата на селския живот; като награда за опасностите, на които се подлагат, те намират тук жертви на своята разпуснатост и леки печалби. Мрак забулва добродетелта и тя бива потискана, престъплението зрее порадни трудността в откриването му, безпътствата се награждават чрез незабавна наслада. Онзи, който върви нощем през Сент Джайлс, през тесните улички на Дъблин, през бедните квартали на Глазгоу, ще се увери в това; той не ще се чуди, че има толкова много престъпления в света, а че те са толкова малко... Главната причина за покварата в големите градове е заразителната природа на лошия пример и трудността да бъде избягната съблазнта на порока, когато подрастващото поколение е в тесен и всекидневен допир с тях. Богатите ео *ipso** не са по-добри; и те не могат при същите условия да противостоят на изкушението; особено нещастие на бедните се състои в това, че те са *принудени да срещат* навред примамките на порока и изкушенията на забранените удоволствия... Доказаната невъзможност прелестите на порока да се скрият от по-младите сред бедната класа в големите градове е причината за деморализацията.“

След по-дълго описание на нравите нашият автор продължава:

* — разбира се. *Ред.*

„Всичко това не идва от преголяма поквара на характера, а от почти непреодолимата природа на изкушенията, на които са подложени бедните. Богатите, които порицават поведението на бедните, сигурно също така бързо биха се поддали на влиянието на подобни причини. Има такава степен на мизерия, толкова натрапване на греха, на които добродетелта е рядко способна да се противопостави, и младежта обикновено не може да им противостои. Усилването на порока при тези обстоятелства е почти толкова неизбежно и често толкова бързо, колкото и разпространяването на физическата зараза.“

И на друго място по-нататък:

„Когато за своя изгода висшите класи са събрали работниците в грамадни маси върху тясно пространство, заразата на престъплението започва да се разпространява много бързо и неизбежно. Низшите класи, тъй както те са поставени днес по отношение на своето религиозно и морално обучение, едва ли могат повече да бъдат упрекувани за това, че се поддават на ония изкушения, които им се натрапват, както не могат да бъдат упрекувани за това, *че падат жертва на тифуса.*“*

Достатъчно! Полубуржоата Алисън — макар и в тесногръда форма — ни разкрива лошите последици от съществуването на големите градове за нравственото развитие на работниците. Друг един истински буржоа — човек, който допада на сърцето на Лигата против житните закони, доктор Андрю Юр**, ни сочи другата страна. Той ни разказва, че животът в големите градове улеснявал заговорите сред работниците и давал сила на плебеите. Ако работниците тук не бивали възпитавани (т. е. възпитавани в послушание спрямо буржоазията), те щели да гледат на нещата едностранчиво, ст гледицето на зловещ егоизъм, и щели да допуснат лесно да бъдат подведени от хитри демагози, дори нещо повече — щели да бъдат способни да гледат със завистливо и враждебно око на *най-добрите си благодетели*, въздържаните и предприемчиви капиталисти. Тук можело да помогне само добро възпитание, иначе щели да последват национален банкрут и други страхотии, тъй като нямало да закъснее и революцията на работниците. И нашият буржоа има пълно право със своите опасения. Ако централизацията на населението вече оказва възбуждащо и развиващо действие върху имотните класи, тя още по-бързо тласка напред развитието на работниците. Работниците започват да се чувствуват в своята цялост като класа, те разбират, че макар поотделно слаби, заедно са сила; ускорява се отделянето им от буржоазията, оформянето на възгледи и идеи, свойствени на работниците и на тяхното обществено положение; появява се и съзнанието, че те са потиснати, и работниците добиват социално и полити-

* „Основите на народонаселението“, том II, стр. 76 и следв., стр. 135.

** „Philosophy of Manufactures“, London, 1835. [„Философия на фабриката“. Лондон, 1835 г.]. За тази прословута книга ние ще има още да поговорим. Приведените места се намират на стр. 406 и следв.

ческо значение. Големите градове са огнище на работническото движение, в тях работниците най-напред започнали да се замислят върху положението си и да се борят за неговото изменение, в тях най-напред се проявила противоположността (на интересите) между пролетариат и буржоазия, от тях са произлезли работническите съюзи, чартизмът и социализмът. На болестта на социалното тяло, която на село се явява в хроническа форма, големите градове са придали остра форма и заедно с това разкрили самата ѝ същност, а едновременно и подходящия начин за нейното лекуване. Без големите градове и тласъка, който те дават на развитието на общественото съзнание, работниците съвсем не щяха да стигнат дотам, където са днес. При това големите градове са унищожили и последните следи от патриархалните отношения между работниците и работодателите, за което е допринесла и едрата индустрия, чрез която се е умножил броят на работниците, зависими от един единствен буржоа. Разбира се, буржоазията хленчи за това и тя има право, защото при старите отношения буржоата е бил доста защитен от съпротивата на работниците. Той можел да експлоатира своите работници и да господствува над тях колкото си искал и отгоре на това получавал още послушание, благодарност и симпатия от страна на глупавия народ, когато освен заплатата му давал и малко любезност, която не му струвала нищо или може би няколко малки облаги; всичко това той вършел под привидността на чиста, изобилна и пожертвувателна добродушност, макар то да не е съставяло дори и една десета част от онова, което той бил длъжен да прави. Като отделен буржоа, поставен при условия, които сам не е създал, той наистина изпълнявал поне отчасти своя дълг, но като член на управляващата класа, която вече поради това, *че управлява*, е отговорна за положението на цялата нация и поема защитата на всеобщия интерес, той не е изпълнил нищо от онова, което е поел заедно с положението си, а отгоре на това е експлоатирал и цялата нация в своя собствена полза. При патриархалните отношения, които лицемерно са прикривали робството на работниците, работникът по необходимост е оставал духовно мъртъв, абсолютно непознаващ собствените си интереси, представляващ само отделен човек. Едва когато се отчуждил от своя работодател, когато станало явно, че е свързан с него само чрез частния интерес, само чрез паричната печалба, когато напълно изчезнала привидната симпатия, която не издържала и най-малкото изпитание — едва тогава работникът започнал да разбира своето положение и своите интереси и да се развива самостоятелно, едва тогава той и в мислите, чувствата и волеизявленията си е престанал да бъде роб на буржоазията. А за това в голям мащаб са съдействували главно индустрията и големите градове.

Друго важно обстоятелство, което имало значително влияние върху характера на английските работници, съставлява ирландската имиграция, за която говорихме вече в този смисъл. Както видяхме, тя нанстина, от една страна, деградирала английските работници, откъснала ги от цивилизацията и влошила положението им — но, от друга страна, с това тя допринесла за задълбочаването на пропастта между работниците и буржоазията и по този начин — за ускоряване на приближаващата се криза. Защото социалната болест, от която страда Англия, протича също тъй, както протича и една физическа болест; тя се развива по известни закони и има своите кризи, последната и най-силната от които решава съдбата на болния. И тъй като при тази последна криза английската нация все пак не може да загине, а трябва да излезе от нея подновена и възродена, можем само да се радваме за всичко онова, което докарва болестта до най-високата ѝ степен. А ирландската имиграция допринася за това още и чрез страстния и жизнен ирландски темперамент, който тя донася със себе си в Англия и внася в английската работническа класа. Отношенията между ирландците и англичаните по много неща приличат на отношенията между французите и германците и смешението на по-лекия, лесно възбуждащия се и горещ ирландски темперамент с по-спокойния, твърд и разумен английски може да бъде с течение на времето само благоприятно за двете страни. Суровият егизъм на английската буржоазия щял да се запази много повече у работническата класа, ако към него не се прибавил великодушният до себеотрицание и предимно овладян от чувства ирландски темперамент, който — от една страна, чрез претопяване, а, от друга страна, чрез обикновено общуване — е смекчил чисто разсъдъчния и студен английски характер.

След всичко това не е вече за учудване, че английската работническа класа постепенно станала свършено друг народ в сравнение с английската буржоазия. Буржоазията има повече сродство с всички други нации на земята, отколкото с работниците, които живеят непосредствено до самата нея. Работниците говорят на други диалекти, имат други идеи и представи, други нрави и нравствени принципи, друга религия и политика в сравнение с буржоазията. Това са два свършено различни народа, толкова различни, колкото може да ги направи само расовата разлика, и от които ние на континента досега сме познавали само единия — буржоазията. И при все това тъкмо другият, състоящ се от пролетарни народ е онзи, който има най-голямо значение за бъдещето на Англия.*

* (1892) Същото схващане, че едрата индустрия е разделила англичаните на две различни нации, било изложено, както е известно, приблизително по съ-

За обществения характер на английските работници, както той се проявява в техните сдружения и политически принципи, ще има да говорим още по-нататък; тук нека споманем само резултатите от току-що изложените причини, доколкото те влияят върху личния характер на работниците. — В обикновения живот работникът е много по-хуманен от буржоата. Аз споменах вече по-горе, че просящите обикновено се обръщат почти само към работници и изобщо за издържане на бедните се върши много повече от страна на работниците, отколкото от страна на буржоазията. Този факт, който впрочем може да се срещне всеки ден, се потвърждава между другото и от г. Паркинсън, манчестерски каноник. Той казва следното:

„Бедните повече си дават един на друг, отколкото богатите дават на бедните. Аз мога да потвърдя моето уверение чрез свидетелството на един от нашите най-стари, най-опитни, най-наблюдателни и най-хуманни лекари, на д-р Бардсли. Той често е заявявал публично, че цялата сума, която бедните всяка година си дават един на друг, надминава онази, която същевременно внасят богатите.“*

Хуманността на работниците се проявява навсякъде радушно и по други начини. Те самите са изпитали горчиви съдбини и поради това могат да изпитват съчувствие към ония, които са зле; за тях всеки човек е човек, докато за буржоата работникът не е напълно човек; затова те са по-общителни, по-приветливи и макар че повече се нуждаят от пари, отколкото имотните, при все това са по-малко жадни за пари, защото за тях парите имат стойност само заради онова, което те могат да купят срещу тях, докато за буржоата те имат специална, присъща за себе си стойност, стойността на бог, и по този начин правят буржоата долен, мръсен „човек на парите“. Работникът, непознаващ това чувство на благоговение пред парите, не е толкова алчен, колкото буржоата, който прави всичко само за да спечели пари и който вижда целта на живота си в натрупването на торби с пари. Поради това работникът е и много по-обективен, той има много по-ясен поглед за фактите, отколкото буржоата и не гледа на всичко през очилата на егоизма. От религиозни предразсъдъци го предпазва недостатъчното му възпитание; той не разбира нищо от тия неща, не се мъчи с тях и не познава фанатизма, който обладава буржоазията, и ако все пак е малко религиозен, тая религия е

щото време и от Дизраели в романа му: „Sybil, or the Two Nations“ [„Сибил или двете нации“]. (Бележка на Енгелс към немското издание от 1892 г.).

* „On the present Condition of the Labouring Poor in Manchester etc.“ By the Rev. Rd. Parkinson, Canon of Manchester, 3 rd. edit. London and Manchester, 1841. Pamphlet [„За съвременното положение на трудещата се беднота в Манчестер и т. н.“ Брошура от манчестерския каноник, преподобний Паркинсън. 3-то издание, Лондон и Манчестер, 1841 г.]

само номинална, дори не е и теоретична; на практика той живее само за този свят и се мъчи да се устрои в него. Всички буржоазни писатели са съгласни, че работниците не са религиозни и не посещават църквата. Всеки случай изключени трябва да бъдат ирландците и някои по-стари хора, след това полубуржоата — надзирателите, майсторите и др. п. Но сред масата почти навсякъде намираме пълно безразличие спрямо религията и в краен случай — малко деизъм, който е толкова неразвит и неясен, че може да служи само за празни фрази или да предизвика неопределен страх при изрази като *infidel* (безверник) или *атеист*. Духовенството на всички секти се ползува с много лошо име сред работниците, въпреки че едва в последно време е загубило влиянието си над тях; но днес то е поставено така, че само възгласът: *he is a parson!* — той е поп! доста често може да прогони някой духовник от трибуната на публичните събрания. Изобщо както самите жизнени условия, така и липсата на религиозно и друго образование съдействуват работниците да бъдат по-обективни, по-свободни от традиционни, установени принципи и предубеждения, отколкото буржоата. Буржоата остава потънал до уши в своите класови предразсъдъци, в принципите, които му са втъпчени от детинство; нищо не може да се направи с него, той е по същество консервативен, макар и в либерална форма; неговият интерес е сраснат със съществуващия строй, той е загубен за всякакво движение напред. Той престава да стои начело на историческото развитие, а работниците — отначало правно, а с време и фактически — ще зѐмат неговото място.

Всичко това, както и следващата от него обществена дейност на работниците, която ще разгледаме по-късно, са благоприятните страни на характера на тази класа; неблагоприятните страни са също така набързо обобщени и също така естествено следват от посочените причини. Пиянството, безредността в половото общуване, суровостта и липсата на уважение към собствеността са главните точки, по които буржоата упреква тази класа. Че работниците много пият — е напълно естествено. Шерифът *Алисън* твърди, че в Глазгоу всяка събота вечер около 30,000 работници са пияни и наистина тая цифра съвсем не е преувеличена; че в 1830 г. в този град една кръчма се падала на дванадесет къщи, а в 1840 г. — на десет къщи, и че в Шотландия в 1823 г. бил платен акциз за 2,300,000 галона* ракия, в 1837 г. — за 6,620,000 галона; в Англия в 1823 г. — за 1,976,000 галона и в 1837 г. — за 7,875,000 галона.** Законът за бирата от

* Галон — мярка за течности и зърнени храни. Английски галон = 4:54 литра. — *Бълг. ред.*

** „Основите на народонаселението“, на различни места.

1830 г., който улеснил основаването на бирарии, така наречените *jetty-shops* — чийто притежател имал разрешение за продажба на бира, която трябва да се пие в самото заведение, — този закон също улеснявал разпространението на пиянството, като докарвал кръчмата почти пред вратата на всекиго. Почти на всяка улица се срещат по няколко от тези бирарии и там, където извън града има заедно две или три къщи, между тях съвсем сигурно има и един *jetty-shop*. Освен това в изобилие има и *hush-shops*, т. е. тайни кръчми, които нямат разрешение, а също и не по-малко тайни места за варене на ракия, които сред големите градове, в отдалечени, рядко посещавани от полицията квартали, произвеждат големи количества ракия. В цитираното произведение Гаскел изчислява броя на тези последните само в Манчестер на повече от сто, а годишното им производство най-малко на 156,000 галона. В Манчестер има освен това над хиляда кръчми, значи в сравнение с броя на къщите най-малко толкова, колкото в Глазгоу. Също така е и във всички други големи градове. И ако вземем под внимание не само обикновените последни от пиянството, но още и това, че мъже и жени от всякаква възраст, дори и деца, а често майки с малките си на ръце се събират тук с най-низко падналите жертви на буржоазния режим — с крадци, измамници и проституиращи момичета, — ако вземем под внимание, че някои майки дават на бозайничето, което носят на ръце, да пие ракия, едва ли някой ще отрече деморализиращото влияние от посещението на такива места. Особено събота вечер, когато се дава заплатата и когато работата се прекратява малко по-рано от обикновено, когато цялата работническа класа се стича от своите ужасни квартали в главните улици, човек може да види пиянството в цялата му бруталност. Аз рядко съм излизал през такива вечери из Манчестер, без да срещна множество пияници, които се люшкат или пък лежат в каменните канавки. Неделя вечер обикновено се повтаря същата сцена, само че не толкова шумно. А когато парите се свършат, пияниците отиват в първата заложна къща, която случайно им попадне, а такива има в изобилие във всеки голям град — в Манчестер над шестдесет, а на една единствена улица в Солфорд (Чапел стрийт) — десет до дванадесет — и залагат всичко онова, което още имат. Мебели, празнични дрехи, ако има такива, съдове — всичко това масово се изнася всяка събота от заложните къщи, за да се върне почти всякога пак обратно в тях не по-късно от следващата сряда, докато в края на краищата някоя случайност направи невъзможно откупуването им и нещата едно след друго останат в ръцете на лихваря или докато последният не иска повече да авансира нито пара срещу изхабената и употребена вещ. Когато човек сам е видял разпространението на пиянството сред работниците в Англия, той

лесно ще повярва на твърдението на лорд Ашли*, че работниците изразходват ежегодно около 25 милиона лири стерлинги за спиртни питиета; а всеки може лесно да си представи как пиянството влошава материалното положение, как страшно то разсипва духовното и телесното здраве и как разнебитва всички семейни отношения. Наистина въздържателните дружества са направили много нещо, но какво значат няколкото хиляди „Teatotallers“** в сравнение с милионите работници? Когато отец Матю, ирландският апостол на въздържанието, пътува из английските градове, от тридесет до шестдесет хиляди работници често дават „pledge“ (обет да не пият), но след четири седмици по-голямата част вече забравят този обет. Ако съберем например броя на лицата, които в последните три до четири години в Манчестер са дали обет за въздържание, получената цифра превишава броя на хората, които живеят изобщо в града, и при това не се забелязва никакво намаляване на пиянството.

Наред с разюздаността в употребата на спиртни питиета разюздаността в половите отношения е главен порок на много английски работници. И този порок произтича с желязна последователност, с неизбежна необходимост от положението на тази класа, която е предоставена сама на себе си, без да притежава средствата по подходящ начин да използва тази свобода. Предоставяйки ѝ маса мъки и страдания, буржоазията ѝ е оставила само тези две удоволствия и последицата от това е, че работниците, за да имат все пак нещо от живота, концентрират всичката си страст върху тези две удоволствия и им се отдават без мярка и по най-безреден начин. Когато хората биват поставени в такова положение, което може да се хареса само на едно животно, не им остава нищо друго освен да се бунтуват или да затънат в скотство. А когато на това отгоре още и самата буржоазия принася своя порядъчен дял за ръста на проституцията — колко от 40,000-те проститутки, които пълнят всяка вечер улиците на Лондон***, живеят за сметка на добродетелната буржоазия? Колко от тях поради това, че са прелъстени от някой буржоа, са принудени да продават тялото си на минавачите, за да не умрат от глад? Буржоазията наистина има най-малко правото да упреква работниците за тяхната полова грубост.

Изобщо всичките упреци по адрес на работниците могат да бъдат сведени към разюзданост в страстта им за наслада, към липса на предвидливост и покорност спрямо социалния строй, изобщо към неспособност да жертвуват удоволствието в момента заради подалечната полза. Но как може да ни учудва това? Нима класата, която

* Реч, произнесена в камарата на общините на 28 февруари 1843 г.

** — „въздържатели“. Ред.

*** Шериф Алисън, „Основните на народонаселението“, том II.

с черен труд може да откупи малко, и то само най-чувствени удоволствия, няма лудо и сляпо да се нахвърли на тези удоволствия? Ако никой не се грижи за просвещението на тази класа, която е изложена на всевъзможни случайности, която не може да бъде сигурна в утрешния ден, тогава какви причини, какъв интерес има тя да бъде предвидлива, да води „солиден“ живот и вместо да се възползува от благосклонността на момента, да мисли за по-далечно удоволствие, което е твърде несигурно тъкмо за нея и за нейното вечно непостоянно и колебаещо се положение? И от класата, която трябва да понася всички недостатъци на социалния строй, без да се ползува от неговите изгоди, от класата, спрямо която този социален строй се проявява само враждебно, още се иска да уважава този социален строй! Това е наистина твърде много. Но докато съществува този социален строй, работническата класа не може да отбегне от него и ако отделният работник встане срещу него, от това той сам пострада най-много. Така социалният строй прави семейния живот почти невъзможен за работника. Никакъв домашен живот не е възможен в неприветлива, мръсна къща, едва годна дори и за нощен подслон, лошо мобилирана, често пропускаща дъжда и неотоплявана, с душен въздух в натъпкани стаи; мъжът, а може би и жената, и по-възрастните деца работят през целия ден всички на различни места; те се виждат само сутрин и вечер; освен това постоянното изкушение да пият ракия; как може при това положение да съществува семеен живот? Въпреки това работникът не може да избегне от семейството, той трябва да живее в семейство, а последиците от това са непрекъснато разстройване на семейството и домашни раздори, които в най-висока степен влияят деморализиращо както върху съпрузите, така особено и върху техните деца. Пренебрегването на всички домашни задължения, особено пренебрегването на децата, е твърде много често явление сред английските работници и то се обуславя главно от съществуващото устройство на обществото. И децата, които по този начин израстват без контрол сред най-деморализираща среда, към която принадлежат доста често и самите родители, трябва да станат впоследствие още и морално изтънчени! Изискванията, които поставя самодоволният буржоа на работника, действително са твърде наивни.

Незачитането на социалния строй най-ясно се проявява в своята крайност — в престъплението. Ако причините, които деморализират работника, действуват по-силно, по-концентрирано от обикновено, той със същата сигурност става престъпник, с каквато при 80 градуса Реомюр водата преминава от течно в газообразно агрегатно състояние. Чрез грубото и огрубяващо третиране от страна на буржоазията работникът става същата безволна вещ, както и водата,

и той със същата тая необходимост е подчинен на природните закони, и в известен момент за него престава да съществува всякаква свобода на действие. Поради това с увеличаването на пролетариата е нараснала и престъпността в Англия, а британската нация е станала най-престъпната в света. От „таблиците за престъпността“, публикувани ежегодно от вътрешното министерство, се вижда, че увеличаването на престъпността в Англия е ставало с необяснима бързина. Броят на арестуваните за *криминални* престъпления е възлязал само в Англия и Уелс:

в 1805 година на .	4,605
„ 1810 „ „	5,146
„ 1815 „ „	7,898
„ 1820 „ „	13,710
„ 1825 „ „	14,437
„ 1830 „ „	18,107
„ 1835 „ „	20,731
„ 1840 „ „	27,187
„ 1841 „ „	27,760
„ 1842 „ „	31,309

Значи в течение на 37 години арестуванията са се увеличили седем пъти. От тези арестувания само на Ланкашайр се падат в 1842 година — 4,497, т. е. над 14%, а на Мидлсекс (включително и Лондон) — 4,094, т. е. над 13%. По този начин ние виждаме, че само на два окръга, които обхващат големи градове с много пролетариат, се пада над една четвърт от всички извършени в страната престъпления, въпреки че общият брой на населението им далеч не съставлява една четвърт от броя на населението на цялата страна. Същите таблици за престъпността направо показват, че повечето от престъпленията се извършват от пролетариата; в 1842 г. на всеки 100 престъпници средно 32·35 не са могли да четат и пишат, 58·32 са могли лошо да четат и пишат, 6·77 — пишели и четели добре, 0·22 — добил и по-високо образование, а на 2·34 — не е могло да бъде установено образованието. В Шотландия престъпността е нараснала още по-бързо. Тук през 1819 г. са станали само 89 арестувания за криминални престъпления, а през 1837 г. вече — 3,176, през 1842 г. — дори 4,189. В Ланкашайр, официалния доклад за който е съставил самият шериф Алисън, населението се удвоило в течение на 30 години, а престъпността се удвоявала всеки 5½ години; значи тя се увеличила шест пъти по-бързо, отколкото населението. Замителното си мнозинство са престъпления срещу собствеността, т. е. такива, причината на които се обуславя от този или онзи вид нужда, защото никой не краде онова, което има. Отношението на престъпленията срещу собствеността към броя на населението, което в Холандия е

1:7,140, а във Франция — 1:1,804, е било в Англия по времето, когато Гаскел е писал книгата си, 1:799; отношението на престъпленията срещу личността към броя на населението в Холандия — 1:28,904, във Франция — 1:17,573, в Англия — 1:23,395; отношението на престъпността изобщо към броя на населението в земеделските области — 1:1,043; във фабричните области — 1:840*; в цяла Англия днес то е едва 1:660**, а не повече от десет години са изминали, откакто се е появила книгата на Гаскел!

Тези факти са наистина повече от достатъчни, за да накарат всекиго, дори и буржоата, да се опомни и да размисли върху последиците от такова състояние. Ако в продължение на още двадесет години деморализацията и престъпността се увеличават в този размер — а ако английската индустрия в тези двадесет години бъде в по-неблагоприятно състояние, отколкото досега, прогресията на престъпността непременно още повече ще се ускори, — какъв ще бъде тогава резултатът? Ние още отсега виждаме обществото в процес на пълно разложение, ние не можем да вземем вестник в ръка, без да се натъкнем на най-убедителни примери за разслабването на всички социални връзки. Аз наслуки посягам в купищата английски вестници, които лежат пред мен; броят на „Manchester Guardian“ от 30 октомври 1844 г. дава сведения за три дни; той не си прави вече труда да дава пълни сведения за Манчестер, а съобщава само най-интересните случаи, а именно, че в една фабрика работниците обявили стачка, за да си извоюват по-висока заплата, и били принудени от мировия съдия отново да заработят; че в Солфорд няколко момчета извършили кражби и един банкрутирал търговец искал да измами кредиторите си. По-подробни са сведенията от близките селища: в Аштън — две кражби, един взлом, едно самоубийство; в Бъри — една кражба; в Болтън — две кражби, една измама относно акциза; в Ли — една кражба; в Олдем — стачка за увеличаване на заплатата, една кражба, един побой между ирландки, малтретиране на непринадлежащ към работническото дружество шапкарь от членовете на дружеството, една майка, бита от сина си; в Рочдейл — редица побоища, едно нападение над полицията, едно ограбване на църква; в Стокпорт — недоволство на работниците от заплатите, една кражба, една измама, побой, един мъж малтретирал жена си; в Уорингтън — една кражба и един побой; в Уиган — една кражба и едно ограбване на църква. Сведенията на лондонските вестници са още по-лоши. Тук едно след друго се нижат измами, кражби, нападения за грабеж, семейни раздори. Вземам наслуки „Times“ от

* „Индустриалното население на Англия“, гл. 10.

** Числото на уличните престъпници (22,733), делено на числото на населението (около 15 милиона).

12 септември 1844 г., който съобщава произшествията само за един ден, като дава сведения за една кражба, едно нападение над полицията, една присъда срещу баща за издържка на извънбрачно дете, подхвърляне на дете от родителите му и отравяне на един мъж от жена му. Подобно нещо се среща във всички английски вестници. В Англия социалната война е в пълен разгар; всеки е предоставен на себе си и се бори за себе си срещу всички други и дали ще причини щета на всички други, които са негови отявлени врагове — зависи само от егонистичното пресмятане на онова, което е най-изгодно за него. Никому вече не идва на ум да се разбере по мирен начин със своите ближни; всички различия се изглаждат със заплахи, саморазправни или съдилища. Накратко, всеки вижда в лицето на другия или враг, който той трябва да изчисти от своя път, или най-много средство, което той трябва да използва за своите цели. И тази война, както показват таблиците за престъпността, става от година на година по-необузdana, по-яростна и по-непримирима; враговете се разделят постепенно на два големи лагера, които се борят един срещу друг; на една страна, буржоазията, а на друга — пролетариатът. Тази война на всички против всички и на пролетариата против буржоазията не бива да ни учудва, защото тя е само последователно осъществяване на принципа, вече съдържаш се в свободната конкуренция; но нас трябва да ни учудва това, че буржоазията, над която всеки ден се надвесват нови и застрашителни буреносни облаци, остава все пак толкова спокойна и равнодушна, че може да чете тези неща всекидневно във вестниците, без да изпитва, нека не кажем негодувание от съществуващия социален строй, а само страх от неговите последици, страх от едно всеобщо избухване на онова, което се проявява единично във всяко престъпление. Но пък тъкмо затова тя е буржоазия и от своето становище тя не може да разбере дори фактите, а камо ли последиците им. За учудване е само това, че класови предразсъдъци и протръбени предубеждения могат в толкова висока — бих казал: в толкова безумно висока — степен да заслепят цяла човешка класа. Но развитието на нацията следва своя ход, безразлично дали буржоата го виждат или не, и през някое прекрасно утро то ще изненада имотната класа с такива изненади, които не са се присънвали дори и на нейните мъдrecи.

ОТДЕЛНИТЕ ОТРАСЛИ НА ТРУДА

ФАБРИЧНИТЕ РАБОТНИЦИ В ТЕСЕН СМИСЪЛ

Като преминаваме сега по-подробно към изучаване на по-важните групи от английския индустриален пролетариат, ще трябва въз основа на изложения по-горе принцип (стр. 253) да започнем с фабричните работници, т. е. с ония, които са подчинени на закона за фабриките. Този закон урежда работното време във фабриките, в които с помощта на водна или парна сила се преде или тъче вълна, коприна, памук и лен, и поради това обхваща най-значителните клонове на английската индустрия. Заетите в тези производства работници са най-многобройният, най-старият, най-интелигентният и най-енергичният, но затова пък и най-неспокойният и за буржоата най-омразен отряд на английските работници; именно тези работници, и специално работниците от памучните фабрики, стоят начело на работническото движение, както и работодателите им, фабрикантите, особено тия на Ланкашайр, стоят начело на политическото движение на буржоазията.

В „Увода“ вече видяхме как чрез новите машини населението, работещо в производството на споменатите артикули, било най-напред изтръгнато от предишното си положение. Затова не бива да ни учудва, че и в по-късните години напредъкът в изобретенията в областта на техниката засегнал най-много и най-продължително именно него. Историята на памучната индустрия, както я четем у Юр*, Бейнс** и др., на всяка страница разказва за нови подобрения, повечето от които са били въведени също и в останалите от спомена-

* „The Cotton Manufacture of Great Britain“. By Dr. A. Ure. 1836 [Д-р А. Юр. „Памучната индустрия на Великобритания“. 1836 г.]

** „History of the Cotton Manufacture of Great Britain“. By E. Baines, Esq. [Е. Бейнс. „История на памучната индустрия на Великобритания“].

тите по-горе клонове на текстилната индустрия. Почти навсякъде ръчният труд е изместен от машината, почти всички манипулации се извършват със силата на водата или на парата и при това всяка година носи нови подобрения.

При един правилно организиран социален строй такива подобрения биха били само отрядни; при състояние на война на всички против всички някои отделни лица присвояват тези изгоди за себе си и с това лишават мнозинството от средствата за съществуване. Всяко подобрене на машините отнема хляба на много работници и колкото това подобрене е по-значително, толкова по-многобройни стават безработните сред работническата класа; следователно за известен брой работници всяко подобрене предизвиква последици, присъщи на една търговска криза, то създава нищета, мизерия и престъпност. Да вземем няколко примера. Тъй като още първото изобретение — машината джени (виж по-горе), движена от един работник, е произвеждала най-малко шест пъти повече от онова, което е могъл за същото време да произведе чекръкът, с всяка нова джени са оставали безработни пет предачи. Ватер-машината, която произвеждала значително повече от машината джени и която се нуждаела също така само от един работник, създавала още повече безработни. Мюл-машината, която изисквала още по-малко работници в сравнение с произведения продукт, имала същото въздействие и всяко нейно подобрене, т. е. всяко увеличение на броя на вретената в тая машина, отново намалявало броя на необходимите работници. Но това увеличение на броя на вретената в мюл-машината е било толкова значително, че отнело хляба на цели тълпи работници; ако по-рано един предач с няколко деца (свързачи) е турял в движение 600 вретена, сега той можел да наглежда от 1,400 до 2,000 вретена в две мюл-машини, а чрез това оставали безработни двама възрастни предачи и една част от ангажираните от тях свързачи. И откогато в твърде значителна част от предачните с мюл-машини са въведени селфакторите (автоматичните предачни машини), ролята на предача свършено отпада и се извършва от машината. Пред мен е книгата, написана от признатия вожд на чартистите в Манчестер, Джеймс Лич.* Този човек с години е работил в различни клонове на индустрията, във фабрики и каменовъглени мини и лично ми е познат като честен, надежден и способен. Благодарение на своето положение в партията той е разполагал с най-подробни сведения за разните фабрики; тия

* „Stubborn Facts from the Factories“. By a Manchester Operative. Published and dedicated to the Working Classes by Wm. Rashleigh, M. P. London. Ollivier, 1844, p. 28 ff. [„Неопровержими факти за фабриките, които съобщава един манчестерски работник“. Издава се и се посвещава на работническата класа от члена на парламента У. Рашли. Лондон, Оливер, 1844 г., стр. 28 и следв.]

сведения били събирани от самите работници и той сега дава таблици, от които се вижда, че през 1829 г. в 35 фабрики били назначени 1,060 предачи повече, отколкото през 1841 г., макар че броят на вретената в тези 35 фабрики се увеличил с 99,239. Той посочва 5 фабрики, в които няма вече никакви предачи, тъй като тези фабрики притежават само селфактори. Докато броят на вретената се увеличил с 10%, броят на предачите се намалил с повече от 60%. И — добавя Лич — след 1841 г. били въведени толкова подобрения чрез удвояване на редиците вретена (double decking) и др., че в някои от споменатите фабрики след 1841 г. отново били уволнени половината предачи; само в една фабрика, където неотдавна имало 80 предачи, сега имало 20, останалите са уволнени или пък принудени да вършат работата на деца срещу заплата за деца. Същото нещо Лич съобщава за Стокпорт, където през 1835 г. били заети 800 предачи, а през 1843 г. само 140 предачи, макар че индустрията на Стокпорт се е значително увеличила през последните 8—9 год. В кардирните машини сега са направени подобни подобрения, чрез които половината от работниците остават без работа. В една фабрика имало поставени подобрени дублирни станове, вследствие на които от осем момичета четири останали без работа, а освен това на останалите четири момичета фабрикантът намалил заплата от 8 на 7 шилинга. Същото нещо станало и в тъкачеството. Механическият стан завладявал един след друг клоновете на ръчното тъкачество, а тъй като той произвежда много повече, отколкото ръчният стан и един работник може да наглежда два механически стана — и тук множество работници останали безработни. Същото е и при всички видове на фабрично производство, при лененото и вълненото предачество, при трамирането на коприната; механическият стан дори започва да заграбва отделни клонове на вълненото и ленено тъкачество; само в Рочдейл във фланеленото и другото вълнено тъкачество са заети повече механически, отколкото ръчни станове. Буржоазията обикновено отговаря на това, че подобренията в машините, намалявайки производствените разноси, доставят готовата стока на по-ниска цена и че тази по-ниска цена води към увеличение на консумацията, че всичките останали без работа работници могат скоро пак да намерят работа в нововъзникналите фабрики. Сигурно буржоазията има пълно право в това, че при известни условия, благоприятни за общото индустриално развитие, всяко понижаване на цената на една такава стока, при която суровият материал струва *малко*, консумацията много се увеличава и подтиква възникването на нови фабрики; но относно останалото, всяка дума от нейното твърдение е лъжа. Тя пренебрегва факта, че минават много години, докато настъпят тези резултати от понижаването на цените, докато се построят новите фа-

брики; тя премълчава пред нас, че всички подобрения на машините все повече и повече прехвърлят върху машината същинския, напрегнатия труд и по този начин превръщат труда на възрастните мъже само в надзор, който може също тъй добре да извършва и една слаба жена, дори едно дете, и който те извършват за половин или за една трета заплата; че следователно възрастните мъже все повече и повече биват изтласквани от индустрията и въпреки увеличението на производството, те *не намират* *ново* работа; тя пред нас премълчава, че поради това отпадат цели трудови клонове или пък така се изменят, че работниците трябва отново да ги изучават; тя добре внимава да не признае тук онова, за което иначе настоява, когато трябва да се забрани детският труд, а именно — че фабричната работа, за да се усвои както следва, трябва да бъде изучавана в най-ранна младост и преди десетгодишната възраст (виж, например „Отчет на комисията за обследване на фабричния труд“ на разни места); тя при това премълчава, че процесът на подобряване на машините продължава и в случай че работникът се настани в нов клон на труда, той пак бива изтласкан от последния, като му се отнема всяка сигурност, каквато той още имал досега, при изкарване прехраната. Но буржоазията извлича цялата полза от подобрието на машините; през първите години, когато все още работят много стари машини и подобренията не са още въведени навсякъде, за нея тогава се представят най-прекрасни възможности да трупа пари и би било твърде много, ако искаме тя да вижда отрицателните страни на развитието на машинното производство.

Че с подобрието на машините работната заплата се понижава — това буржоазията също тъй енергично оспорва, докато пък работниците не престават да го твърдят. Буржоазията настоява на това, че макар с усъвършенствуването на производството *заплатата на парче* да е спаднала, седмичната заплата все пак изобщо по-скоро се е повишила, отколкото спаднала, и положението на работниците по-скоро се е подобрило, отколкото влошило. Трудно е да се отговори точно на този въпрос, тъй като работниците обикновено се позовават на понижаването на *заплатата на парче*; сигурно е поне това, че в различни клонове на труда и седмичната заплата е била понижена чрез внедряването на машините. Така наречените фини предачи, които предат фила мюлжинетна прежда, наистина получават висока работна заплата, 30 до 40 шилинга седмично, защото имат силно сдружение за запазване на работната си заплата и работата им се изучава трудно; а, напротив, предачите на груба прежда, които трябва да конкурират с автоматичните машини (селфакторите), неприложими за фила прежда, и чието сдружение било отслабено с въвеждането на тези машини, имат много ниска заплата. Такъв един предач

на мюлжинетна машина ми каза, че не печели повече от 14 шилинга седмично, а с това се съгласуват и твърденията на Лич, че в различни фабрики предачите на груба прежда печелят под 16½ шилинга седмично и че предач, който преди три години е печелил 30 шилинга седмично, сега може да изкарва едва 12½ шилинга и че средно взето той повече не е печелил през последните години. Работната заплата за жени и деца може наистина по-малко да е спаднала, но то е само за това, защото от самото начало тя не е била висока. Аз познавам много жени-вдовици, които имат деца и с голям труд печелят 8 до 9 шилинга седмично, но че с тези пари те не могат да живеят както трябва със семейството си, ще се съгласи всеки с мен, който знае цените на най-необходимите за живота продукти в Англия. Но че чрез усъвършенствуването на машините изобщо е била подбита работната заплата — това *единодушно* се изявява от всички работници; твърдението на индустриалната буржоазия, че положението на работническата класа се било подобрило чрез въвеждането на машините, се опровергава до най-голяма степен от самата тази класа; това човек може да чуе на всяко работническо събрание във фабричните райони. Но *дори* и да беше вярно, че е спаднала само относителната работна заплата — заплатата на парче, а абсолютната, т. е. сумата, която седмично трябва да бъде припечелена, е останала същата, какво следва от това? — Че работниците са били принудени спокойно да гледат как господата фабрикантите пълнели кесните си и извличали изгоди от всяко подобрене, без да им отстъпват дори и най-малката част от тях. Когато буржоазията се бори срещу работниците, тя забравя и най-обикновените принципи на своята собствена политическа икономия. Тя, която в други случаи се кълне в името на Малтус, в страха си възразява на работниците: ако не бяха машините, откъде щяха да намерят работа множеството милиони, с които е нараснал броят на населението на Англия?* — Глупости! Сякаш самата буржоазия не знае достатъчно добре, че без машините и причинения от тях подем на индустрията тези „милиони“ съвсем не щяха да се родят и да израснат! Онова, с което машините са били полезни на работниците, е чисто и просто фактът, че те им внушили необходимостта от такова социално преобразование, чрез което машините да работят не вече *против*, а *в полза* на работниците. Нека мъдрите господата буржоа запитат някога хората, които в Манчестер или другаде са принудени да метат улиците (сега това, разбира се, не е вече тъй, защото и за него вече са изнамерени и въведени машини) или да продават по улиците сол, кибрит, портокали и връзки за обувки, или да ходят да просят — нека ги запитат какви са били

* Така пита например Саймънс в книгата си „Занаятите и занаятчиите“.

по-рано — и колко много от тях ще отговорят: фабричен работник, останал безработен поради машините. При съвременните социални условия последиците за работниците от машинните подобрения са само неблагоприятни и често гнетещи ги в най-висша степен; всяка нова машина причинява безработица, мизерия и нищета, а в страна като Англия, където и без това почти винаги има „надминаващо необходимия брой население“, уволнението от работа в болшинството случаи е най-лошото, което може да сполети работника. А да не говорим и за това, какво деморализиращо, изтощаващо нервите влияние трябва да е упражнявала тази неувереност в утрешния ден, произлизаща от непрестанното развитие на техниката, а заедно с нея и на безработицата — върху работниците, положението на които и без това е несигурно! За да не изпадне в отчаяние, на работника и тук остават само две възможности: или вътрешното и външното бунтуване против буржоазията, или пиянството и въобще безпътницата. И английските работници прибягват обикновено и към едното, и към другото. Историята на английския пролетариат ни разказва за стотици бунтове против машините и буржоазията изобщо, а за безпътницата на работниците вече говорихме. Самата тя е, разбира се, само друг вид отчаяние.

Най-угнетено живеят ония работници, които трябва да конкурентират на такава машина, която си пробива път. Цената на фабрикувания от тях артикул се определя от цената на същия артикул, произведен от машината, а тъй като машината работи по-евтино, конкурентният на нея работник има най-ниската заплата. Това положение настъпва при всеки работник, който работи на стара машина, ако трябва да конкурира на по-нови, подобрени машини. Естествено, а и кой друг би трябвало да носи загубата? На фабриканта не му се ще да захвърли старата машина, но той не иска да понаса и загубата; от мъртвата машина той не може да си иска загубите, следователно той държи живия работник — всеобщата изкупителна жертва на обществото. От тези конкуриращи на машинните работници най-зле третирани са ръчните тъкачи, които работят в памучната индустрия. Тези работници получават най-малката заплата и при напълно достатъчна работа не са в състояние да печелят повече от 10 шилинга седмично. Механическият стан им оспорва едно след друго разните видове тъкачество. Освен това ръчното тъкачество е последното прибежище на всички работници, останали безработни в други браншове, така че тук предлагането на работни ръце е винаги голямо. Поради това ръчният тъкач в средни периоди се смята за щастлив, когато може да спечели 6—7 шилинга седмично, а за да припечели тази сума, той трябва да седи при своя стан по 14—18 часа дневно. И без друго производството на повечето тъкани изисква

влажно работно помещение, за да не се къса всеки миг вътъчната нишка; отчасти поради това, а отчасти и поради бедността на работниците, които не могат да плащат за по-добро жилище, работилниците на ръчните тъкачи в повечето случаи нямат ни дъсчени, ни настлани подове. Аз бях в много жилища на ръчни тъкачи — в отдалечени лоши дворове и улички, обикновено в сутерени. Често половин дузина от тези ръчни тъкачи, някои от които бяха женени, живееха заедно в един котедж, който имаше една или две стаи за работа и една голяма спалня за всички. Тяхната храна се състои почти единствено от картофи, може би и малко овесена каша, рядко от мляко и почти никога те не виждат месо; голям брой от тях са ирландци или от ирландски произход. И няма тези бедни ръчни тъкачи, които биват най-рано засегнати от всяка криза и най-дълго страдат от нейните последици, трябва да служат на буржоазията като аргумент, за да може тя да устоява на атаките срещу фабричната система! Вижте — извиква триумфиращо буржоазията, — вижте как са принудени да бедствуват тези нещастни тъкачи, докато фабричните работници са добре, и след това съдете за фабричната система!* Като че ли не самата фабрична система с нейните машини е виновна за това, че положението на ръчните тъкачи е толкова лошо, като че ли самата буржоазия не знае това тъй добре, както и ние! Но буржоазията е заинтересована в това и тук за нея нямат никакво значение още няколкото лъжи и лицемерия.

Нека малко по-подробно разгледаме факта, че машините все повече и повече изместват труда на възрастния работник — мъж. Работата при машините както при предене, така и при тъкане, се състои главно в свързване на скъсани нишки, тъй като всичко друго върши машината; тази работа не изисква сила, а по-голяма гъвкавост на пръстите. Значи мъжете са не само ненужни за това, но поради по-силното развитие на мускулите и костите на ръцете им те дори са по-малко годни за това от жените и децата и по тоя естествен начин са почти съвършено изместени от този вид работа. И така, колкото повече дейността на ръцете, напъгането на мускулите се прехвърля чрез въвеждането на машините върху водната и парна сила, толкова по-малко мъже трябва да бъдат ангажирвани на работа, а тъй като и без това в тези трудови клонове жените и децата работят по-евтино и, както казахме — по-добре от мъжете, те биват ангажирвани на работа: В предачните при ватер-машините се срещат само жени и момичета, при мюл-машините — един възрастен мъж-предач (който при селфакторите става излишен) и няколко свързачи за свързване на нишките, най-често деца или жени, по-

* Виж например д-р Юр в неговата „Философия на фабриката“.

някога млади мъже на 18—20 години, тук-там по някой стар, станал безработен предач*. При механическите станове работят най-често жени на 15—20 години и нагоре, също и няколко мъже, които обаче рядко остават на тази работа след двадесет и първата си годишна възраст. На подготвителните предачни машини се срещат също така само жени, в краен случай и няколко мъже — за острене и чистене на кардирните машини. Освен всички тях фабриките ангажират известен брой деца за снемане и поставяне на макарите (doffers) и няколко възрастни мъже като надзиратели в стаите, по един механик и един машинист за парната машина, понякога и дърводелец, портнер и др. Но същинската работа се извършва от жени и деца. Фабрикантите отричат и това и миналата година дори са публикували обширни таблици, които трябвало да докажат, че машините не измествали възрастните мъже. От тези таблици се вижда, че от всички фабрични работници, малко повече от половината (52%) били от женски пол и около 48% от мъжки пол и че от тези работници повече от половината били над 18-годишна възраст. Дотук — добре. Но господата фабрикантите наистина предпазливо премълчават колко от възрастните били мъже и колко жени. А тъкмо там е въпросът. Освен това те очевидно са включили в изчислението механици, дърводелци и всички възрастни мъже, които по някакъв начин били във връзка с фабриките им, може би дори и писарите и др., и при все това нямат смелостта да изложат цялото фактическо положение. Тези таблици въобще гъмжат от неверни данни и изопачени, криви тълкувания, средни изчисления, които на несведущия импонират много, а на сведущия — никак, гъмжат от укривания тъкмо на най-важните въпроси и доказват само слепия егоизъм и недобросъвестността на авторите-фабриканти. Да вземем някои сведения от речта, с която лорд Ашли на 15 март 1844 г. направил предложението в долната камара за десетчасов работен ден — някои сведения за съотношението на възрастите и половете, които не били оспорени от фабрикантите, чиито данни се отнасят и без това само за една част от английската фабрична индустрия. От 419,560 фабрични работници на Великобритания (1839 г.) 192,887, значи приблизително половината, били под 18 години; 242,296 от женски пол, от които 112,192 — под 18 години. По такъв начин остават 80,695 мъже-работници под 18 години и

* „Положението на нещата по отношение на работната заплата е в момента много объркано в някои клонове на памучната индустрия в Ланкашайр; има стотици млади мъже, между 20—30 години, които са заети като свързачи или другояче и не получават повече от 8 или 9 шиллинга седмично, докато в същата фабрика деца на 13 години печелят по 5 шиллинга, а млади момичета, между 16—20 години — по 10—12 шиллинга седмично.“ Доклад от фабричния инспектор Л. Хорнер, октомври 1844 г.

96,569 мъже възрастни работници, или 23%, значи една непълна четвърт от целия брой. В памучните фабрики 56¹/₄% от всички работници били от женски пол, във вълнените фабрики — 69¹/₂%, в копринените фабрики — 70¹/₂%, в предачниците за лен — 70¹/₂%. Тези цифри са достатъчни, за да докажат изместването на възрастните мъже-работници. Но човек трябва само да иде в първата фабрика, която му попадне, за да се убеди в това нещо. Оттук сега неизбежно следва онзи преврат на съществуващия социален строй, който тъкмо защото е принудителен, има за работниците най-гибелните последици. Преди всичко работата на жените разрушава напълно семейството, защото, когато жената прекарва през деня повече от 12—13 часа във фабриката, а мъжът работи не по-малко също там или на друго място, какви могат да станат тогава децата? Те израстват безконтролно, като бурени, дават ги във за наглеждане срещу един или един и половина шилинга на седмица, а как се отнасят там с тях — не е трудно човек да си представи. Затова и във фабричните райони ужасяващо се умножават злополуките, при които, поради липса на надзор, станат жертва малки деца. Списъците на манчестерския следовател (според данните на комисията за обследване на фабричния труд, доклад на д-р Хокинс, стр. 3) посочват, че за 9 месеца 69 деца са умрели от изгаряне, 56 от удавяне, 23 от падане и 77 — от други злополуки, значи всичко 225 злополуки*, докато в неиндустриалния Ливерпул в продължение на 12 месеца е имало само 146 смъртни случая от злополуки. Злополуките в каменовъглените мини при двата града не са включени и трябва да се има предвид, че манчестерският следовател няма власт в Солфорд, така че населението на двата района трябва да се смята почти еднакво. Вестник „Manchester Guardian“ съобщава почти във всеки брой за едно или няколко изгаряния. Че общата смъртност на малките деца се засилва и поради работата на майките, се разбира от само себе си и това се потвърждава от самите факти. Често жените се връщат във фабриките още на третия до четвъртия ден след раждането и, разбира се, оставят кърмачето у дома си; в свободните часове те трябва да тичат набързо в къщи, за да накърмят детето си и покрай това сами да си похапнат нещо, но ясно е какво кърмене ще да е това. Лорд Ашли предава изказванията на няколко работнички:

„М. Х., двадесетгодишна, има две деца, по-малкото е кърмаче и е наглеждано от другото, малко по-възрастно; тя отива сутрин малко след пет часа във фабриката и се връща вечер към осем часа; през деня млякото така тече от гърдите ѝ, че ѝ просмуква дрехите. — Х. В. има три деца, излиза от къщи към пет

* В 1843 г. между злополуките, които са били регистрирани в болниците в Манчестер, 189, словом сто осемдесет и девет, били изгаряния. Колко са завършили със смърт не се казва.

часа в понеделник сутринта и се връща едва събота вечер към седем; тогава тя трябва да работи толкова много за децата си, че не може да си легне по-рано от три часа сутринта. Често тя е буквално измокрена до костите от дъжда и в това състояние е принудена да работи. „Гърдите ми ме боляха страшно много и дрехите ми се просмукваха от мляко.“

Употребата на наркотични средства, за да бъдат децата спокойни, само се поощрява от тази подла система и във фабричните райони тя действително е достигнала висока степен на разпространение. Д-р Джонс, главен регистратор на Манчестерския район, е на мнение, че този обичай е главната причина за честите смъртни случаи от спазми. Заангажираността на жената във фабриката по необходимост разрушава изцяло семейството и това разрушаване в днешното състояние на обществото, което почива върху семейството, има най-деморализиращи последици както за съпрузите, така и за децата. Онази майка, която няма време да се грижи за детето си, за да му отдаде през неговите първи години обичайните нежни грижи, онази майка, която едва вижда детето си, не може да бъде майка за това дете, тя по необходимост ще стане равнодушна към него, ще се отнася към него без любов, без грижа, като към съвсем чуждо дете; а деца, израснали при такива условия, по-късно са съвсем загубени за семейството; те не могат никога да се чувствуват като у дома си в семейството, което сами после ще основат, защото са привикнали само със самотността и поради това неизбежно допринасят за и без това повсеместното подкопаване на семейството в работническата среда. Друга причина за подобно разпадане на семейството е и работата на децата. Щом последните напреднат дотолкова, че припечелват повече, отколкото струва на родителите им тяхната прехрана, те почват да дават на родителите си нещо за храна и квартира, а остатъкът изразходват за себе си. Това се случва често още на четиринадесетата и петнадесетата годишна възраст (Пауер, доклад за град Лидс, на различни места; Тъфнел, доклад за Манчестер, стр. 17 и др. в „Отчет на комисията за обследване на фабричния труд“). С една дума, децата стават самостоятелни и гледат на къщата на родителите си като на пансион, който, щом не им се харесва, те доста често сменят с друг.

В много случаи работата на жената не разнебитва напълно семейството, а го обръща с главата надолу. Жената изхранва семейството, а мъжът седи в къщи, пази децата, мете стаята и готви. Такива случаи се срещат много, много често; само в Манчестер могат да се наберат някоя и друга стотици такива мъже, които са осъдени на домашна работа. Човек може да си представи какво справедливо негодувание предизвиква сред работниците тази фактическа кастрация и какъв коренен обрат на семейните отношения възниква от това,

докато останалите обществени отношения въпреки това остават непроменени. Пред мен е писмото от английския работник Роберт Паундър, живущ в Баронс-билдингс, Уудхаусмур-Сайд, в Лидс (нека буржоазията го потърси там, за нея даваме точния адрес), което той е отправил до Остлер и чиято наивност мога да възпроизведа само наполовина; всеки случай правописът може да се подражава на немски, но йоркшайрският диалект въвсем не се поддава на това. Авторът на това писмо разказва как веднаж друг негов познат работник, когато скитал, за да търси работа в Сент Еленс в Ланкашайр, намерил там един стар приятел.

„И ето, господине, той го намерил, и когато стигнал до жилището му — какво мислите, че било то? Влажен, нисък сутерен, а мебел в него бил — два стари стола, кръгла маса на три крака, един сандък, никакъв креват, а само малка купчина стара слама в ъгъла, покрита с чифт мръсни чаршафи, и две нацепени парчета дърво край камината. Когато моят беден приятел влязъл тук, беднякът Джек седял на дървата край огъня и какво мислите, че правил? Той кърпел с дебела игла чорапите на жена си. Когато видял приятел на прага, той понскал да скрие своята работа, но Джо — така се казва приятелят ми — видял всичко и казал: „Дявол да го вземе, Джек, какво вършиш? къде е жена ти? що за работа вършиш?“ Бедният Джек се смутил и казал: „Зная, че това не е моя работа, но бедната ми жена е във фабриката; тя отива там в пет и половина сутринта и работи до осем часа вечерта и така се уморява, че когато се върне дома, не може нищо повече да върши. Затова аз трябва да направя вместо нея това, което мога. Аз нямам работа, нямам вече повече от три години и цял живот не ще намеря.“ Като заплакал горчиво, той казал: „Да, драги Джо, в тази местност има достатъчно работа за жени и деца, но няма работа за мъже. По-лесно е да намериш сто фунта стерлинги на улицата, отколкото да намериш работа. Но аз никога не бих повярвал, че ти или който и да било друг ще може да види как кърпя чорапите на жена си, защото това не е хубава работа. Но жена ми почти не може вече да стои на крака и аз се страхувам да не заболее, а тогава не зная какво ще стане с нас, защото тя отдавна е станала мъж, а аз жена. Не е добра тази работа, Джо. Не беше всякога така“ — продължи той с горчив плач. — „Но кажи ми, Джек — попитал Джо, — как си живял през всичкото това време, като си нямал никаква работа?“ — „Ще ти кажа, Джо — отвърнал Джек, — живях, както се живееше, а живееше се много лошо. Когато се ожених, аз, както знаеш, имах достатъчно работа и лентия, както знаеш, аз никога не съм бил.“ — „Не, лентия никога не си бил.“ — „Ние имахме добра мебелирана квартира и Мери не трябваше да работи, аз изработвах достатъчно за двамата. Но сега всичко в света се обърна с главата надолу: Мери трябва да работи, а аз трябва да оставам в къщи, да гледам децата, да мета пода, да пера, да пека хляб и да кърпя дрехите. Когато бедната ми жена се връща вечер у дома, тя е въвсем разбита и не може да върши нищо повече. Знаеш, Джо, това е твърде трудно за човек, който е привикнал към друго.“ — „Да — отговорил Джо, — това е трудно.“ И Джек наново започнал да плаче; той казал, че би било по-добре никога да не беше се женил, никога да не беше се раждал на света; но когато се женил с Мери, нему и на ум не му идвало, че може да му се случи такова нещо. „Аз неведнаж съм ревал за това“ — казал Джек. И господине, когато Джо чул всичко това — разказваше ми той после, — той проклет фабриките, фабрикантите и правителството с всички клетви, които научил още от детинството си във фабриката.“

Може ли човек да си представи по-безумно, по-безсмислено положение от описаното в това писмо? И все пак това положение, което отнема на мъжа мъжествеността и на жената — женствеността, без да може да даде на мъжа действителна женственост, а на жената действителна мъжественост, това положение, което унижава най-позорно двата пола — а у всеки от тях и човешкото достойнство, — е последният резултат от нашата многовъзхвалена цивилизация, последният резултат от всички усилия, които стотици поколения са направили за подобряване на собственото си положение и на положението на своите потомци! Когато виждаме до какво посмешище са се свели всички човешки усилия и труд, не ни остава нищо друго освен или направо да се откажем от самото човечество и неговата съдба, или да се съгласим, че човешкото общество досега е търсило щастието си по лъжлив път; ние трябва да се съгласим, че такъв цялостен преврат в положението на половете може да произлиза само от това, че от самото начало половете са били поставени на лъжлива основа един спрямо друг. Ако господството на жената над мъжа, неизбежно предизвиквано от фабричната система, е недостойно за човека, тогава и първоначалното господство на мъжа над жената трябва също да е недостойно. Ако сега жената, както по-рано мъжът, основава своето господство върху това, че тя влага повече, дори и всичко в имуществената общност на семейството, тогава неизбежно следва, че тази общност на имуществото не е истинска и разумна, защото един член от семейството все още се перчи с това, че е внесъл повече. Щом семейството на съвременното общество се разтурва, то тъкмо това разтурване показва, че всъщност не семейната обич, а частният интерес, запазен по необходимост във фалшивата имуществена общност, е бил спойката, която държи семейството.* Същото отношение съществува, разбира се, и у децата, които поддържат безработните си родители, когато, както споменахме по-горе, не дават на родителите си пари за своята храна. Д-р Хокинс свидетелствува в доклада за фабричния труд, че такива отношения се срещат доста често и че в Манчестер това изобщо е всеизвестно. Както преди жената, така и в този случай децата са господарите в къщи. Лорд Ашли дава за това един пример в речта си (произнесена в камарата на общините на 15 март 1844 г.): някой паругал двете си дъщери, защото били в кръчма, и те му заявили,

* Колко многобройни са омъжените жени, които работят във фабрики, се вижда от едно сведение, дадено от самите фабриканти: в 412 фабрики в Ланкашайр са работили 10,721 омъжени жени; само 5,314 от мъжете им са били на работа също във фабрики, 3,927 били заети другаде, 821 били безработни, а за 659 липсвали данни. Значи на всяка фабрика средно двама мъже, ако не дори трима, живеят от труда на жените си.

че им омръзнало да ги командуват: по дяволите, ние трябва да ви издържаме, искаме пък да имаме и ние нещо от своя труд; те излезли от родителската си къща и оставили бащата и майката на произвола на съдбата.

Неомъжените жени, които израстват във фабриките, не са в по-добро положение от омъжените. Напълно се разбира от само себе си, че такова момиче, което е работило от деветата си годишна възраст във фабриката, не е било в състояние да се запознае с домакинските работи и поради това всички фабрични работници са свършено неопитни в тях и съвсем не са годни за домакини. Те не могат да шият и да плетат, да готвят или да перат, не са запознати с най-обикновените работи на една домакиня, а как трябва да се грижат за малки деца — за това те не знаят абсолютно нищо. Отчетът на комисията за обследване на фабричния труд дава дузини примери за този факт и д-р Хокинс, автор на доклада за Ланкашайр, изказва своето мнение по следния начин (стр. 4 от отчета):

„Момичетата се омъжват рано и необмислено, те нямат нито възможност, нито време, нито случай да научат обикновените задължения на домакинята, а и да ги имаха, те не щяха да имат време да изпълняват всички тези задължения. Майката е далеч от детето си повече от дванадесет часа дневно; детето остава под надзора на някое момиче или някоя стара жена, наета да го гледа срещу възнаграждение; освен това твърде често жилището на фабричните работници не е уютен дом (home), а изба, в която няма прибори за готвене или миене и пране, няма нищо за шиење и поправяње и в която липсва всичко онова, което би могло да направи живота приятен и културен, а домашното огнище — привлекателно. Поради тези и други причини, особено заради намаляване на смъртността при малките деца, аз мога само да желая и да се надявам, че ще дойде време, когато на омъжените жени ще бъде забранено да работят във фабриките.“

Отделни примери и изказвания виж в „Отчет на комисията за обследване на фабричния труд“, Кауел, документи, стр. 37, 38, 39, 72, 77, 50. Тъфнел, документи, стр. 9, 15, 45, 54 и т. н.

Но всичко това е още най-малкото, което може да се каже. Моралните последици от работата на жените във фабриките са още по-лоши. Събирането на двата пола и на всички възрасти в една работна зала, неизбежното сближение между тях, струпването върху тясно пространство на хора, на които не е било дадено нито интелектуално, нито нравствено възпитание, наистина не е подходящо, за да има благоприятни последици за развитието на женския характер. Фабрикантът дори и когато следи за това, може да се намеси само тогава, когато става действително нещо скандално; той не може да забележи, значи не може и да предотврати трайното, по-малко биещото на очи влияние на по-разпуснатите хора върху по-моралните и особено върху по-младите. Но тъкмо това влияние е най-вредното. Езикът, на който се говори във фабриките, е бил описан на фа-

бричната комисия през 1833 г. от много страни като „неприличен“, „лош“, „мръсен“ и т. н. (Кауел, документи, стр. 35, 37 и на много други места). Тук в малък мащаб става същото, каквото видяхме да става в голям мащаб в големите градове. Централизацията на населението оказва същите влияния върху хората, било като влияе върху последните в някой голям град или в някоя малка фабрика. Ако фабриката е по-малка, сближенето е по-голямо и общуването — по-неизбежно. Последниците от това не закъсняват. Един свидетел в Лестър казва, че той би предпочел да накара дъщеря си по-скоро да проси, отколкото да иде във фабрика, че фабриките били истински вертепи и повечето от проститутките в града дължели съдбата си на фабриките. (Пауер, документи, стр. 8). Един друг свидетел в Манчестер „не се колебае да твърди, че три четвърти от младите фабрични работнички от 14 до 20 години не били девствени“. (Кауел, документи, стр. 57). Членът на комисията Кауел се изказва изобщо в смисъл, че нравствеността на фабричните работници стои малко по-долу от средната нравственост на работническата класа (стр. 82) и д-р Хокинс казва („Отчет“, стр. 4):

„Оценката на половата нравственост не може лесно да се сведе до цифри и ако смея да се доверя на моите собствени наблюдения и на общото мнение на ония, с които съм говорил по това, както и на общия тон на дадените ми показания — за влиянието на фабричния живот върху нравствеността на девойките се получава една крайно печална картина.“

Впрочем от само себе си се разбира, че фабричната подчиненост повече от всяка друга дава на работодателя *jus primae noctis**. Фабрикантът и в това отношение е господар над тялото и прелестите на работничките си. Уволняването е достатъчно наказание, за да се сломи в девет случаи на десет, ако не в деветдесет и девет на сто, всяка съпротива у момичета, които и без това нямат важни причини да бъдат целомъдрени. Ако фабрикантът е достатъчно долен човек — а в отчета на комисията се говори за много такива случаи, — неговата фабрика е едновременно и негов харем; а това, че не всички фабриканти използват правото си, съвсем не изменя положението на нещата по отношение на момичетата. В началото на развитието на фабричната индустрия, когато повечето фабриканти били парвенюта без образование и не се съобразявали с общественото лицемерие, те от нищо не се смущавали при ползуването от „благопридобитото“ си право.

За да преценим правилно последниците от фабричния труд върху физическото състояние на жените, ще бъде необходимо да вземем под внимание по-напред труда на децата и вида на самия труд. От

* — право на първата нощ. *Ред.*

самото начало на съвременната индустрия във фабриките били ангажирвани деца; поради малкия, по-късно уголемен размер на машините в началото били ангажирвани почти изключително деца; те били вземани главно от приютите за бедни и за дълги години наемани на групи като „чираци“ при фабрикантите. Те всички получавали храна, облекло и квартира общо и естествено били напълно роби на своите работодатели, от които бивали третирани с най-голяма безпощадност и варварство. Още в 1796 г. общественото негодувание от тази възмутителна система било изразено от д-р Персивал и сър Р. Пил (баща на сегашния министър и самият той памукофабрикант) толкова енергично, че в 1802 г. парламентът приел един закон за чираците, с който се премахвали най-крещящите злоупотребления.¹⁰⁷ С течение на времето настъпила конкуренцията на свободните работници и изместила цялата система на чирачество. Фабриките бивали постепенно построявани повече в градовете, машините ставали с по-големи размери, а помещенията се строели по-просторни и по-здравословни; постепенно все повече и повече се намирала работа за възрастни и младежи и по този начин малко се намалил и относителният брой на децата, които работят във фабрики; възрастта, от която започвали да работят, се малко повишила. Заангажирвани бивали вече малко деца под 8—9 години. По-късно, както ще видим, законодателната власт се явила още няколко пъти в защита на децата против алчността на буржоазията.

Голямата смъртност сред децата на работниците и специално на фабричните работници е достатъчно доказателство за нездравословността на условията, при които те прекарват първите си години. Тези причини действуват и върху децата, които остават живи, но, разбира се, съвсем не така силно, както върху ония, които им стават жертви. Значи в най-добрия случай резултатът от тях е известно предразположение към болест или спъване на развитието им и поради това такива деца са по-слабо физически развити от нормалните. Деветгодишното дете на фабричния работник, което е израснало при липса, лишения и променливи условия, сред влага, студ и недостатъчно облекло и жилище, съвсем няма работоспособността на детето, отгледано при по-здрави жизнени условия. От своята девета година то бива изпращано във фабриката, то работи ежедневно 6½ часа (по-рано 8, още по-рано 12—14, дори 16 часа) до тринадесетата си година, след това 12 часа до осемнадесетата си година. Омаломощаващите причини продължават да действуват, а към тях се прибавя още и работата. Наистина не може да се отрече, че едно деветгодишно дете, особено пък дете на работник, би могло да издържи всекидневна работа от 6½ часа, без да се нанесе на развитието му *видима* вреда, която явно се дължи на тая работа; в никой

случай пребиваването в душната, влажна, често горещо-влажна атмосфера на фабриката не влияе благоприятно на неговото здраве. Но при всички обстоятелства остава непростимо това, че времето на децата, което би трябвало да бъде посветено само на тяхното телесно и духовно развитие, се принася в жертва на алчността на безчувствената буржоазия: децата се лишават от училище и от чист въздух, за да бъдат експлоатирани в полза на господата фабрикантите. Наистина буржоазията казва: ако не ангажирваме децата във фабриките, те пак остават при условия, неблагоприятни за тяхното развитие; и това изобщо е вярно, но ако вникнем в истинската същност на тези думи, какво друго означават те, ако не това, че буржоазията най-напред поставя работническите деца в лоши условия и след това използва в своя полза тези лоши условия. Тя се позовава на нещо, което е също така нейна вина, както и фабричната система, тя извинява престъплението, което върши днес, с онова, което е извършила вчера. И ако фабричното законодателство поне до известна степен не им е вързвало ръцете, как тези „доброжелателни“, „хуманни“ буржоа, които всъщност са издигнали фабриките си само за доброто на работниците — как биха защитавали те интересите на тези работници! Нека чуем как са действували те, преди да бъде по петите им фабричният инспектор; нека ги обори признатото от самите тях свидетелство, докладът на фабричната комисия от 1833 г.

В доклада на централната комисия се разказва, че фабрикантите започнали да заангажирват деца рядко от петгодишна, често от шест, много често от седем и най-често от осем до деветгодишна възраст, че работното време траяло често 14—16 часа дневно (извън свободните часове за ядене), че фабрикантите позволявали на надзорателите да бият и малтретират децата, дори често сами посягали на тях; разправя се дори за един случай, при който някакъв шотландски фабрикант достигнал с кон един избягал шестнадесетгодишен работник, принудил го да тича обратно пред него тъй бързо, както конят вървял в тръс, и непрекъснато го биел с дълъг камшик! (Стюърт, документи, стр. 35). В големите градове, където работниците оказвали повече противодействие, подобно нещо се случвало наистина по-рядко. Но дори и това дълго работно време не било достатъчно за алчността на капиталистите. Важно било вложеният в сградите и машините капитал с всички възможни средства да се направи доходен, да се накара да функционира, колкото е възможно повече. Поради това фабрикантите въвели позорната система на нощния труд. Някои фабриканти имали две постоянни смени работници; всяка от тях била достатъчно голяма, за да може да поема цялата работа във фабриката, като едната смяна работела дванадесет часа през деня, а другата — дванадесет часа през нощта. Човек

лесно може да си представи как такова продължително отнемане на нощната почивка, която не може да се замени с никакъв дневен сън, неизбежно се е отразявало върху физическото състояние, особено на малките и по-големи деца, а дори и на възрастните работници. Неизбежните резултати от това били раздразване на цялата нервна система, свързано с общо отслабване и омаломощаване на цялото тяло. Към това се прибавят поощряването и усиляването на пиянството и на безредното полово обшуване; един фабрикант свидетелствува (Тъфнел, документи, стр. 91), че в продължение на две години — когато във фабриката му се е работило нощем — били родени двойно повече извънбрачни деца и въобще се е създавала такава деморализация, че той бил принуден да се откаже от нощната работа. Други фабриканти постъпвали още по-варварски; те заставяли много работници да работят непрекъснато 30—40 часа, и то *няколко пъти седмично*, като определеният за заместване персонал не бил комплектен, а служел само да замества винаги една част от работниците и да им дава възможност да поспят няколко часа. Докладите на комисията за това варварство и неговите последици надминават всичко онова, което иначе ми е познато в тази област. Такива отвратителни неща, каквито се разказват тук, не се срещат никъде другаде; а ние ще видим, че буржоазията непрекъснато се позовава на свидетелството на комисията като аргумент *в своя полза*. Последиците от това се появили доста скоро: членовете на комисията в докладите си разказват, че срещнали множество сакати, които решително дължели осакатяването си на дългото работно време. Това осакатяване се състои обикновено в изкривяване на гръбначния стълб и на краката и Франсис Шарп (член на кралската колегия на хирурзите) в Лидс го описва по следния начин:

„Преди да дойда в Лидс, никога не бях виждал това своеобразно изкривяване на долните краища на бедрената кост. Отначало помислих, че то е рахит, но количеството на пациентите, които ми се представят в болницата, и обстоятелството, че болестта се среща в такава възраст (8—14 години), в която децата обикновено не са вече изложени на рахит, както и обстоятелството, че този недъг е започнал, след като децата са работили във фабрика, скоро ме накараха да променя мнението си. Досега съм видял около сто такива случаи и мога да се произнеса най-решително, че те са последица от прекомерния труд; доколкото зная, те всички бяха деца от фабрики и самите те приписват своя недъг на този прекомерен труд“. — „Броят на срещнатите от мен случаи на изкривяване на гръбначния стълб, очевидно последица от твърде дълго стоене на крака, ще е не по-малко от триста. (Д-р Лаудън, документи, стр. 12, 13).

Също така и д-р Хей, 18 години лекар в болницата в Лидс, пише:

„Деформирания на гръбначния стълб се срещат много често сред фабричните работници. Някои от тях са последица само от прекомерен труд, други са резултат от действието на продължителна работа върху по начало слаб или от-

слабнал от лоша храна организъм . . . Изглежда, че осакатяванията се явяват по-често, отколкото тези болести; колената са извити навътре, връзките на глезените много често са разхлабени и отпуснати, а дългите кости на краката са изкривени. Особено дебелите краища на тези дълги кости са изкривени и прекалено развити; тези пациенти са идвали от фабриките, в които често работният ден е бил доста дълъг.“ (Д-р Лаудън, документи, стр. 16.)

Същото казват хирурзите Бомонт и Шарп от Бредфорд. Докладите на членовете на комисията Дринкуотър, Пауер и д-р Лаудън съдържат множество примери за такива изкривявания, а тия на Тъфнел и д-р сър Давид Бари, които се занимават по-малко с това явление, съдържат единични примери (Дринкуотър, документи, стр. 69 за двама братя, стр. 72, 80, 146, 148, 150 за двама братя, стр. 155 и много други; Пауер, документи, стр. 63, 66, 67 два пъти, стр. 68 три пъти, стр. 69 два пъти; в доклада за Лидс, стр. 29, 31, 40, 43, 53 и следв.; д-р Лаудън, документи, стр. 4, 7 четири пъти и на стр. 8 много пъти и т. н.; сър Д. Бари, стр. 6, 8, 13, 21, 22, 44, на стр. 55 три пъти и т. н.; Тъфнел, стр. 5, 16 и т. н.). Членовете на комисията, които обследвали Ланкашайр — Кауел, Тъфнел и д-р Хокинс — почти съвсем са пренебрегнали тази страна на медицинските резултати от фабричната система, макар Ланкашайр по броя на сакатите напълно може да съперничи с Йоркшайр. Аз рядко съм вървял из Манчестер, без да срещна трима-четирма сакати, които да не са страдали от същите изкривявания на гръбначния стълб и на краката, както описаните по-горе, и тъкмо върху тях доста често съм спирал вниманието си и съм могъл да ги наблюдавам. Самият аз познавам един сакат, който напълно отговаря на горното описание на д-р Хей и който е дошъл до това състояние във фабриката на господин Дъглас от Пендлтън, която изобщо все още се ползува с най-лоша слава сред работниците заради предишното дълго работно време, което продължавало по цели нощи. И у този вид сакати също веднага се познава откъде произлиза деформирането им; те всички изглеждат съвсем еднакви, колената им са извити навътре и назад, стъпалата са навътре, ставите са обезобразени и дебели, а често и гръбначният стълб е изкривен напред или настрани. Но най-зле изглежда трябва да е било при човеколюбивите фабриканти на копринени изделия в района Маклсфилд, което е свързано с това, че в тези фабрики са работели твърде малки деца, на пет и шест години. В допълнителните данни, приведени от члена на комисията Тъфнел, намираме показанията на един фабричен надзирател Райт (стр. 26), чиито две сестри били осакатени най-страшно и които веднаж преброил сакатите в няколко улици, някои от които са най-чистите и най-спретнатите на Маклсфилд; той намерил на Таунли стрийт 10 сакати, на Джордж стрийт — 5, Шарлот стрийт — 4, Уотъркотс — 15, Банк-

Топ — 3, Лорд стрийт — 7, Мил Лейн — 12, Грейт Джордж стрийт — двама, в приюта за бедни — двама, Парк-Грин — един, Пикфорд стрийт — двама сакати; семействата на всички единодушно заявили, че тези осакатявания са от прекомерния труд в коприненопредачните фабрики. На стр. 27 е описано едно момче, което било толкова недъгаво, че не можело да се качва по никакви стълби; там се споменават и примери за момичета, които били с осакатени гръбначни стълбове и бедра.

От този прекомерен труд са произлезли също и други деформирания, особено плоско стъпало — нещо, което сър Д. Бари често срещал (например на стр. 21 той споменава два случая) и което лекарите и хирурзите в Лидс посочват като случай, който често се среща (Лаудън, стр. 13, 16 и т. н.). Дори в случаи, при които при посилен организъм, чрез по-добра храна и други благоприятни обстоятелства младият работник бил годен да противостои на тези въздействия на варварската експлоатация, все пак се срещат болки в гърба, в бедрата и краката, подути глезени, разширени вени или големи хронически отоци на бедрата и прасците. Тези недъзи били установени почти като всеобщи у работниците; докладите на Стюърт, Макинтош, сър Д. Бари съдържат стотици такива примери; според тях почти никой няма, който да не страда от някой от тези недъзи; и в останалите доклади много лекари свидетелствуват за появяването на същите последици. Докладите върху Шотландия с безчислени примери поставят извън съмнение това, че тринадесетчасовата работа предизвиква най-малко тези последици дори и у 18—22-годишни работници, мъже и жени, и то както в предачниците за лен в Дънди и Дънферmlin, така и в памучните фабрики в Глазгоу и Ланарк.

Всички тези недъзи лесно се обясняват с естеството на фабричния труд, който, както казват фабрикантите, бил несъмнено много „лек“, но тъкмо поради лекотата си е по-омаломощаващ от който и да било друг труд. Трудът на тези работници не е много, но през цялото време те трябва да *стоят прави*, без да могат да седнат. Онзи, който за малко седне на някой прозорец или на някой кош, бива глобен и това продължително правостоящо положение, този непрекъснат механически натиск на горната част на трупа върху гръбначния стълб, бедрата и краката съвсем неизбежно причинява помнатите последици. Несъмнено това стоене на крака не е необходимо за работата, както впрочем е например в Нотингам, където поне в дублирните стаи са поставени седалища (резултатът от това е бил липсата на горепосочените недъзи и следователно готовността на работничките да работят дълго време), но в такава фабрика, където работникът работи само за буржоата и има малък интерес добре да върши работата си, той вероятно би използвал седалищата повече,

отколкото това би било приятно и изгодно за фабриканта и за да се повреди по-малко суров материал на буржоата, работниците трябва да жертвуват здравето си*. Но това продължително стоене на крака, заедно с почти винаги лошия въздух на фабриките, причинява освен това и значително отпадане на всички телесни сили и като последница от това — всевъзможни други не толкова местни, колкото общи недъзи. Въздухът на фабриките обикновено е едновременно влажен и топъл, най-често по-топъл, отколкото е нужно; а при не *твърде* добра вентилация — много нечист, душен и съдържащ недостатъчно кислород, изпълнен с прах и изпарения от машинно масло, което почти навсякъде замърсява пода, прониква в него и грабясва. Самите работници вече поради топлината са облечени доста леко и затова при неравномерност на температурата в помещението те неизбежно се простудяват; въздушното течение им е неприятно дори и при тая топлина. Постепенното отслабване, което обхваща всички функции на организма, намалява топлината на тялото, която трябва да бъде поддържана отвън; и така, за самия работник няма нещо приятно от това, да може да остане в топлия въздух на фабриката при напълно затворени прозорци. Към това се прибавя още и въздействието на честата внезапна промяна на температурата при излизането от горещата атмосфера на фабриката в мразовитостудения или влажностудения чист въздух на улицата, невъзможността на работниците достатъчно да се запазват от дъжда или да сменят мокрите си дрехи със сухи; всичко това са обстоятелства, които непрекъснато причиняват простуди. И когато човек си помисли, че при всичко това действително не се напруга и не се поставя в действие нито един-единствен мускул освен може би мускулите на краката, че съвършено нищо не противодействува на това отслабващо, изтощавашо влияние на споменатите по-горе обстоятелства, но че липсва всякакво упражнение, което би могло да даде на мускулите сила, на мускулните влакна еластичност и якост, че работниците от младини са лишени от всякакво време за движение на чист въздух — то вече няма да се учудва на почти единодушното изказване на медиците в този фабричен доклад, че особено у фабричните работници те срещнали значителна липса на съпротивителна сила срещу внезапни заболявания, общо понижение на всички жизнени функции и непрекъснато изтощаване на всички духовни и физически сили. Нека чуем най-напред сър Д. Бари:

„Неблагоприятните влияния на фабричния труд върху работниците са следните: 1) неизбежната необходимост да принуждават физическите и ду-

* Въведени били седалища също и в предачната зала на една фабрика в Лидс (Дринкуотър, документи, стр. 80).

ховните си усилия да вървят в крак с движенията на една машина, движена от равномерна и безспирна сила; 2) издържането в правостоящо положение през време на неестествено дълги и твърде скоро следващи един след друг периоди; 3) лишаването им от сън (чрез продължително работно време, болки в краката и общо телесно неразположение). Към това често се прибавят още и ниски, претъпкани, пращни или влажни стаи за работа, нечист въздух, нагорещена атмосфера, непрекъснато потене. Поради това особено момчетата с малки изключения много скоро губят свежата си детска розовина и стават по-бледи и по-слаби от другите момчета. Дори и ученикът на ръчния тъкач, който стои в тъкачната си стая с боси крака на глинения под, запазва по-добър изглед, защото понякога той за малко отива на чист въздух. Но детето, което работи във фабриката, няма нито една свободна минута освен за ядене и никога не излиза на чист въздух освен когато отива да яде. Всички възрастни предачи от мъжки пол са бледи и слаби, страдат от капризен апетит и лошо храносмилане и тъй като те всички от детнство работят във фабриката и между тях няма никакви мъже, добре сложени, с висок ръст, или пък нма малко такива, оправдано е заключението, че занятнето им е много неблагоприятно за развитието на мъжкото телосложение. Жените носят работата много по-леко“ (което е съвсем естествено, но ние ще видим, че и те имат своите болести). (Сър Д. Баря. Общ доклад.).

Същото казва и Пауер:

„Аз мога направо да кажа, че фабричната система в Бредфорд е създала твърде голям брой сакати... и че влиянието на продължителния труд върху организма не се проявява само като действително осакатяване, но още по-често и като задържане на растежа, отслабване на мускулите и нежно телосложение“ (Пауер, доклад, стр. 74).

Освен това цитираният вече хирург* Ф. Шарп в Лидс казва:

„Когато се преселих от Скарбороу в Лидс, веднага забелязах, че тук децата изобщо изглеждат много по-бледи и мускулатурата на същите е много по-малко развита, отколкото в Скарбороу и околността. Намерих също така, че за възрастта си много деца бяха извънредно дребни... Аз срещнах безбройни случаи на скрофули, гръдни болести, заболявания на червата и лошо храносмилане, за които като медик ни най-малко не се съмнявам, че са произлезли от работене във фабрики. Аз съм на мнение, че продължителният труд отслабва нервната енергия на организма и че подготвя почвата за много болести; ако не прихващаха непрекъснато хора от село, породата на фабричните работници скоро съвсем би се изродила.“

Същото казва Бомонт, хирург в Бредфорд:

„Според моето мнение системата, по която се работи тук във фабриките, причинява една своеобразна отпуснатост на целия организъм и с това прави децата в най-висша степен податливи както на епидемии, така и на случайни болести... Липсата на всякакви подходящи наредби за вентилация и чистота във фабриките съвсем решително смятам за главна причина за онази специфична възприемчивост или податливост към болести, които съм срещал толкова често в моята практика.“

* Така наречените хирурзи (surgeons) са също тъй учени medici, както и дипломираните лекари (physicians) и поради това имат въобще както лекарска, така и хирургическа практика. Въобще поради различни причини те биват дори предпочитани пред тези лекари.

Също такива данни дава и д-р Кей:

„1) аз имах случай да наблюдавам влиянието на фабричната система върху здравето на деца при най-изгодни обстоятелства“ (във фабриката на Ууд в Бредфорд — най-добре уредената фабрика в местността, където той бил фабричен лекар); „2) това влияние дори и при тези благоприятни условия съвсем решително и в твърде широк размер е вредно; 3) през 1842 г. аз оказах медицинска помощ на три пети от всички деца, ангажирани във фабриката на Ууд; 4) най-вредното последствие не е преобладаването на осакатени, а на изтощени и болничави организми; 5) всичко това много се подобри, след като работното време на децата бе намалено от Ууд на десет часа.“

Самият член на комисията д-р Лаудън, който привежда тези свидетелства, казва:

„Мисля, достатъчно ясно е доказано, че децата са били принуждавани безразсъдно и безмилостно дълго да работят, а възрастните е трябвало да поемат такова колничеста работа, което едва ли може да издържи някое човешко същество. Последната от това е, че мнозина са умрели преждевременно, че други за цял живот са придобили недъгаво телосложение, и опасението от едно немощно потомство, получено чрез разклатените организми на тях, които са останали живи, е от физиологична гледна точка много основателно.“

И най-после, д-р Хокинс казва за Манчестер:

„Мисля, че на повечето пътници обръщат внимание дребният и нежен ръст и бледността, които човек толкова често среща в Манчестер и преди всичко у фабричните работници. Никога не съм бил в кой и да е град на Великобритания или на Европа, където израждането на формата и цвета на нормалния и национален тип да е било толкова очевидно. На омъжените жени съвсем очевидно липсват всички характерни особености на английската жена... Аз трябва да призная, че доведените пред мен момчета и момичета от фабриките на Манчестер имаха изобщо угнетен вид и блед цвят; в израза на техните лица нямаше нищо от обикновената подвижност, живот и веселост на младостта. Мнозина ми заявиха, че не чувствували никакво желание да излизат събота вечер и неделя извън града, а предпочитали да остават спокойно в къщи.“

Нека веднага прибавим тук и друго място от доклада на Хокинс, което наистина само отчасти принадлежи тук, но тъкмо затова може да бъде приведено тук, както и на друго място:

„Неумерност, всевъзможни излишества и липса на грижи за бъдещето — са главните пороци на фабричното население, и тези недостатъци лесно могат да бъдат обяснени с този начин на живот, който се създава при дневната фабрична система и почти неизбежно произлиза от нея. Всеобщо признато е, че лошото храносмилане, хипохондрията и общата слабост засягат тази категория работници в твърде големи размери; след дванадесетчасова монотонна работа е напълно естествено да се търси някое възбудително средство от този или онзи вид, но когато отгоре на всичко дойдат и горните болезнени състояния, човек все повече и повече ще прибегва към спиртните пиянета.“

Самият доклад представя стотици случаи като доказателства за всички тези изказвания на лекари и членове на комисията. За

това, че работата задържа растежа на младите работници, свидетелствуват стотици данни на доклада; между другото Кауел посочва теглото на 46 момчета, всички на 17-годишна възраст и ученици от едно неделно училище, 26 от които работели във фабрики и тежали средно 104:5 англ. фунта, и 20, които не работели във фабрики, но принадлежали към работническата класа — средно 117:7 англ. фунта. Един от най-големите фабриканти на Манчестер и вдъхновител на борбата на фабрикантите против работниците — мисля, Роберт Хайд Грег — казва дори, че ако това продължи така, скоро поколението на фабричните работници на Ланкашайр би се превърнало в пигмеи.* Един поручик от наборната комисия (Тъфнел, стр. 59) казва, че фабричните работници са малко годни за военна служба; те изглеждали слаби и немошни, и често лекарите ги отхвърляли като негодни. В Манчестер той едва можел да намери хора от 5 фута и 8 цола, почти всички били само 5 фута и 6—7 цола високи, докато в земеделските райони повечето новобранци били 5 фута и 8 цола (разликата между английската и пруската мярка възлиза при 5 фута на около 2 цола, с колкото е по-малка английската).

Мъжете работници твърде скоро се изтощават вследствие на тези влияния. Повечето са неработоспособни на четиридесетата си година, малцина се държат до четиридесет и петата, а почти никой — до петдесетата си година. Освен от обща телесна слабост неработоспособността се причинява отчасти и от отслабване на зрението, което е последица от преденето с мюл-машината, при което работникът трябва да устремява погледа си върху дълга редица тънки, паралелно движещи се нишки и с това да напряга очите си. От 1,600 работници, които били заангажирани в няколко фабрики в Харпър и Ланарк, само 10 били над 45 години; от 22,094 работници в различни фабрики в Стокпорт и Манчестер само 143 били над 45 години. От тези 143 работници 16 били все още държани по особено благоволение, а един от тях извършвал детска работа. В един списък от 131 предачи имало само 7 над 45 години и все пак поради „твърде висока възраст“ на всички 131 фабрикантите отказвали да дават работа. От 50 извадени от строя предачи в Болтън само двама били над 50-годишна възраст, а останалите средно взето нямали още 40 години, те всички били безработни поради твърде напреднала възраст! Господин Ашуорт, крупен фабрикант, в едно писмо до лорд Ашли дори признава, че към 40-годишната си възраст предачите вече не могат да изработват надлежното количество прежда и поради това биват „понякога“ уволнявани; той нарича четиридесетго-

* Това изказване е взето не от фабричния доклад.

дишните работници „стари хора“*! Същото говори и членът на комисията Макинтош в доклада си от 1833 г.:

„Макар да бях вече подготвен и да знаех как работят децата, все пак ми бе трудно да повярвам на по-старите работници в сведенията относно тяхната възраст — толкова рано стареят тези хора!“

Хирургът Смели в Глазгоу, който лекува главно фабрични работници, казва също така, че четиридесетгодишна възраст за тях била вече дълбока старост (old age) (Стюърт, документи, стр. 101). За същото свидетелствуват Тъфнел, документи, стр. 3, 9, 15 и Хокинс, доклад, стр. 4., документи, стр. 14 и т. н. Това ранно застаряване на работниците е толкова обикновено в Манчестер, че човек смята почти всеки четиридесетгодишен мъж за петдесет до петдесет и пет годишен, докато заможните класи, както мъжете, така и жените, ако не пият прекалено много, запазват много добре външния си вид.

Влиянието на фабричния труд върху женския организъм е също така много своеобразно. Деформиранията — последица от дългото работно време, са у жената много по-сериозни; поради тази причина често се явяват деформирания на таза, отчасти във вид на неправилно положение и развитие на самите тазови кости, отчасти във вид на изкривяване на долната част на гръбначния стълб.

„Макар — казва д-р Лаудън в своя доклад — да не съм срещал никакъв пример на деформиран таз и някои други недъзи, все пак тези неща са от такъв вид, че всеки медик трябва да ги посочва като вероятна последица от продължително работно време при децата; освен това за тях свидетелствуват и най-големн авторитети в медицината.“

Че фабричните работнички раждат по-трудно от другите жени — за това свидетелствуват и много акушерки и акушери; те също и по-често абортират (виж например д-р Хокинс, документи, стр. 11 и 13). Освен това работничките страдат още и от общата за всички фабрични работници обикновена слабост, а когато са бременни, работят във фабриките *до самия час на раждането* и естествено: ако прекратят работата си твърде рано, те би трябвало да се опасяват, че местата им ще бъдат заети, а самите те уволнени и лишени от заплата. Много често се случва, щото жени, работили чак до вечерта, да раждат на следната сутрин; а не много рядко те раждат и между машините в самите фабрики. И макар господа буржоата да не намират нищо особено в това, все пак жените им ще се съгласят може би с мен, че е жестоко, че е низко варварство косвено да принудиш една бременна жена да работи до деня на раждането всекидневно дванадесет до тринадесет часа (по-рано още повече) в правостоя-

* Всичко това е взето от речта на лорд Ашли (на заседанието на камарата на общините от 15 март 1844 г.).

що положение, при често навеждане. Но това не е още всичко. Когато не се налага жените да работят четиринадесет дни след раждането, те се радват и смятат това за продължително време. Някои се връщат във фабриката още след осем, дори след три до четири дни, за да работят през *цялото* работно време. Аз чух веднаж как един фабрикант питаше някакъв надзирател: Еди коя си не се ли е върнала още тук? — Не. — Кога роди тя? — Преди осем дни. — Но тя би могла наистина да се върне отдавна. Онази там обикновено остава само три дни в къщи. — И естествено страхът да не бъде уволнена, страхът пред безработицата тласка работничката към фабриката, въпреки слабостта ѝ, въпреки болките ѝ; интересът на фабриканта не търпи работниците му да остават в къщи поради болест, те не бива да се разболяват, работничките не бива да си позволяват да раждат. Иначе той би трябвало наистина да спре машините си или да измъчва височайшата си глава с мисли за временна промяна в хода на работата; и преди да направи това, той уволнява хората си, ако те си разрешават да боледуват.

Чуйте (Кауел, документи, стр. 77):

„Едно момиче се чувства много болно, едва може да върши работата си. — Защо то не иска разрешение да си върви в къщи? — Ах, господине, господарят е много възкителен; когато отсъствуваме четвърт ден, рискуваме да бъдем изпъдени.“

Или (сър Д. Барн, документи, стр. 44): Томас Мак Дърт, работник, има малко треска:

„Той не може да остане в къщи, поне не повече от четири дни, защото иначе рискува да загуби работата си.“

И така е почти във всички фабрики. Трудът на младите момичета причинява в периода на тяхното развитие множество други аномалии. У някои, особено у тия, които се хранят по-добре, горещината във фабриките подтиква развитието по-бързо от обикновено, така че отделни момичета от 12 до 14 години са напълно развити. Робертън, когото вече споменахме по-горе и когото фабричният доклад нарича „изтъкнат“ акушер в Манчестер, разказва в „North of England Medical and Surgical Journal“, че той срещнал едно единнадесетгодишно момиче, което било не само напълно оформена жена, но дори и бременно, и че в Манчестер не рядко са раждали и петнадесетгодишни жени. В такива случаи топлината на фабриките влияе точно както горещината на тропическия климат и както бива в такива климати, прекалено ранното развитие се изплаща с ранно настъпваща старост и безсилие. Но често се среща и задържане на половото развитие на жената: гърдите се развиват късно или никак не се развиват; такива примери дава Кауел на стр. 35; менструацията

настъпва в много случаи едва от седемнадесетата или осемнадесетата година, понякога чак до двадесетата, а често съвсем не се появява (д-р Хокинс, документи, стр. 11; д-р Лаудън, стр. 14 и т. н.; сър Д. Бари, стр. 5 и т. н.). Нередовната менструация, свързана с много страдания и болести, особено с малокръвие, е много често явление, за което единодушно свидетелствуват всички медицински доклади.

Децата, родени от такива жени, не могат да бъдат силни, особено когато жените трябва да работят през време на бременността. Напротив, в докладите, особено в Манчестерския доклад, те се описват като много слаби и само Бари твърди, че те били здрави, но той казва също, че в Шотландия, където бил на инспекция, не работела почти никоя омъжена жена; освен това, повечето фабрики там, с изключение на Глазгоу, се намират във вън от града, а това допринася твърде много за закрепване на децата; в най-близката околност на Манчестер децата на работниците са почти всички цветущи и свежи, докато в града те изглеждат бледи и скрофулозни; но след деветата година цветът им внезапно се загубва, защото тогава ги пращат във фабриката, и твърде скоро те не могат вече да се различават от градските деца.

Но освен това има и още няколко клона на фабричния труд, които са особено вредни за здравето. В много помещения на памукопрядачниците и ленопрядачниците леги маса влакнест прах, който, особено на работниците в кардирните и дарачните помещения, причинява гръдни заболявания. Някои организми могат да го понесат, други не. Но работникът няма избор, той трябва да постъпи в онова помещение, където намира работа, все едно дали гръдите му са здрави, или не. Най-обикновените последици от този вдишван прах са хранене на кръв, тежко свирещо дишане, болки в гръдите, кашлица, безсъние, накратко — всички симптоми на астма, които в най-лошия случай свършват с туберкулоза (сравни Стюърт, стр. 13, 70, 101; Макинтош, стр. 24 и др.; доклада на Пауер за Нотингам и Лидс; Кауел, стр. 33 и др.; Бари, стр. 12 (пет в една фабрика), стр. 17, 44, 52, 60 и др., също и в неговия доклад; Лаудън, стр. 13 и т. н. и т. н.). Но особено нездравословно е мокротото предене на ленената прежда, което се извършва от млади момичета и деца. Водата от вретената ги пръска по тялото така, че предната страна на дрехите им е непрекъснато мокра до кожата, а на пода непрекъснато има вода. В по-малък размер това става и в помещенията за пресукване в памучните фабрики, а последиците от това са непрекъснати простудявания и заболявания на гръдите. Дрезгавият, грубият глас е общ за всички фабрични работници, но преди всичко за предачите на мокър лен и за пресуквачите. Стюърт, Макинтош и сър Д. Бари се произнасят с най-силни изрази върху нездравословността на тази работа и вър-

ху нищожното внимание на повечето фабриканти към здравето на момичетата, изпълняващи тази работа. Друга последица от преденето на лена са своеобразните изкривявания на рамената, особено издадеността на дясната раменна лопатка, които са последица от характера на труда. Този начин на предене, както преденето на памука с ватер-машина често причиняват и болести в капачето на коляното, което се използва за задържане на вретената през време на съединяването на скъсаните нишки. Честото навеждане при тези два клона на труда и това, че машините са ниски, въобще имат за последица недостатъчно развитие на ръста. В помещението, където се работеше с ватер-машини, на памучната фабрика в Манчестер, в която работех, не си спомням да съм видял нито едно стройно и високо момиче; те всичките бяха дребни, лошо сложени и със своеобразно набита конструкция, решително грозни в цялото си телосложение. Но освен всички тези болести и осакатявания работниците и по друг начин получават разни недъзи. Работата между машините става причина за множество злополуки, които повече или по-малко са от сериозен характер и в резултат на които работникът става отчасти или напълно неработоспособен. Най-често се случва да бъде премазана отделна частица от някой пръст, а по-рядко — колелата да обхванат и смажат цели пръсти, половини или цяла китка на ръката, цяла ръка и т. н. Много често след тези понякога по-дребни злополуки настъпва тетанус, който докарва след себе си смъртта. Освен множеството недъгави в Манчестер виждаме да обикалят и голям брой сакати от злополуки; на едного липсва цялата или половината ръка, на друго ходилото на крака, на трети половиният крак; човек мисли, че живее сред армия, която току-що се връща от война. Но най-опасните места на тази машинна система са трансмисионните каиши, които предават двигателната сила на отделните машини, особено когато имат скоби, които впрочем вече рядко се срещат. Онзи, когато сграбчат тези каиши, бива повличан с бързината на стрела, удрян с такава сила от тавана и пода, че рядко остава здрава кост в тялото му и смъртта настъпва мигновено. Между 12 юни и 3 август 1843 г. вестник „Manchester Guardian“ е съобщил следните *сериозни* злополуки (по-леките той дори не споменава): на 12 юни едно момче умряло в Манчестер от тетанус вследствие на това, че смазало едната си ръка между колелата; на 16 юни един младеж в Седлуорт, сграбчен и повлечен от колело, умрял съвършено смазан; на 29 юни един млад мъж в Гринейкърс-Мур при Манчестер, който работел в машиностроителен завод, попаднал под един точилен камък, който му счупил две ребра и доста тежко го наранил; на 24 юли умряло едно момиче в Олдем, то било повлечено и въртяно петдесет пъти от един каиш и не му останала здрава нито

една кост; на 27 юли в Манчестер едно момиче попаднало в блоуера (първата машина, която поема суровия памук) и умряло от получените рани; на 3 август един стругар на шупли в Дъкинфилд бил повлечен от един каиш, всичките му ребра били разтрошени и той умрял. Манчестерската болница само през 1843 г. имала да лекува 962 души, наранени и осакатени от машини, докато броят на всички останали злополуки в района на болницата възлязъл на 2,426, така че на пет злополуки от всички други причини две били от машини. Злополуките в Солфорд не са включени тук, а още по-малко ония, които били лекувани от частни лекари. При такива нещастия — все едно дали те причиняват неработоспособност, или не — фабрикантите плащат най-много лекаря, в краен случай и заплата през времетраенето на лекуването, а къде ще попадне по-късно работникът, ако той не може да работи — това им е безразлично.

По този въпрос се казва във фабричния отчет: във всички случаи трябва да се държи отговорен фабрикантът, защото децата не могат да бъдат предпазливи, а възрастните биха се предпазвали вече в своя собствен интерес. Но ония, които пишат отчета, са буржоа и затова те трябва да си противоречат и да дърдорят всякакви брътвежи за „престъпна непредпазливост“ (culpable temerity) на работниците. Все едно. Работата е следната: щом децата не могат да се пазят, детският труд трябва да се забрани. Щом възрастните не са достатъчно предпазливи, те трябва или да са деца, т. е. да са на такова стъпало на развитие, което не им позволява да познават опасността в нейната цялост — а кой е виновен за това, ако не буржоазията, която ги задържа в такова положение, в което те не могат да се учат и да се развиват? — или пък машините са лошо устроени и трябва да бъдат обградени със зидани или дъсчени прегради, което също пада в тежест на буржоата; или работникът има мотиви, които надделяват застрашаващата опасност; той трябва да работи бързо, за да печели пари, а няма време да бъде внимателен и т. н., и виновен за това е също буржоата. Много злополуки стават например, когато работниците искат да чистят машините, докато последните са в движение. Защо? Защото буржоата принуждава работниците да чистят машините, когато са спрели, през време на свободните часове, а работникът естествено не желае да му бъде откъсната дори и частица от неговото свободно време. Толкова е ценен за работника всеки свободен час, че той често предпочита два пъти седмично да изложи живота си на опасност, отколкото да жертвува този час за буржоата. Накарайте фабрикантите да отнемат от работното време онова време, което е нужно за чистене на машините, и на никой работник вече няма да му дойде на ум да почиства намиращите се в движение машини. Накратко, във всички случаи крайната вина пада

върху фабриканта, от който в най-лекия случай би трябвало да се иска доживотната подкрепа за работника, станал неработоспособен, или пък в случай на смърт — за неговото семейство. В първите времена на индустрията злополуките били сравнително много повече от сега, защото машините били по-лоши, по-малки, по-близо една до друга и почти не били оградени. Но, както показват горните данни, броят им е все още достатъчно голям, за да предизвика сериозни съмнения относно такова състояние, което позволява да стават толкова много осакатявания и наранявания в интереса на една единствена класа, и по този начин много трудолюбиви работници поради нещастие, станало в служба и по вина на буржоазията, да бъдат изложени на неволя и глад.

Каква прекрасна редица болести, създадена от отвратителната алчност за пари на буржоазията! Жени, станали негодни за раждане, деца осакатени, мъже изтощени, органи смазани, цели поколения опропадени, доведени до немощ и хилавост, заразени от всякакви болести само за да се напълни кесията на буржоазията! И когато човек чете за отделните случаи на тази варварска жестокост, как надзирателите вземали децата голи от леглото и с дрехите на ръце ги гонели с удари и ритници във фабриките (например Стюърт; стр. 39 и др.), как с удари им прогонвали съня, как въпреки това те заспивали над работата си, как едно нещастно дете в съня си и след като спряла машината подскочило при вика на надзирателя и със затворени очи извършвало хватките на своята работа; когато човек чете как децата, които бивали много уморени, за да си идат в къщи, се скривали в сушилната под вълната, за да спят там, и само с кайш могли да бъдат изпъдени от фабриката, как стотици деца се прибирали всяка вечер в къщи толкова уморени, че от сънливост и липса на апетит не могли да си изяждат вечерята, че родителите им ги намирали коленичили пред леглото, където те заспивали през време на молитвата; когато човек чете само в този доклад всичко това и стотици още други безобразия и безсрамия, всички засвидетелствувани под клетва, потвърдени от мнозина свидетели, изказани от мъже, които самите членове на комисията обявяват за достоверни, когато човек помисли, че това е един „либерален“, един буржоазен доклад с цел да се бори по-раншият доклад на торите и наново да се докаже чистосърдечността на фабрикантите, че самите членове на комисията са на страната на буржоазията и докладват всичко това против волята си — нима може човек да не се възмушава, да не се озлобява вътрешно против тази класа, която се гордее с човеколюбие и пожертвувателност, докато най-важното нещо за нея е да си напълни кесията на всяка цена? Но нека чуем как говори буржоазията чрез устата на своя избран слуга, д-р Юр.

Разправяли на работниците — разказва той в своята „Философия на фабриката“ на стр. 277 и следв., — че тяхната заплата не била в съответствие с жертвите им и с това били нарушени добрите отношения между господарите и работниците. Вместо това работниците трябвало да проявяват трудолюбие и внимание и да се радват на печалбата на господарите си — тогава те щели да стават и надзиратели, ръководители на предприятия, накрая и съдружници и чрез това (о мъдрост, ти гукаш като гълъб!) щели „да увеличат същевременно търсенето на работна ръка на пазара!“ — „Ако работниците не били толкова неспокойни, фабричната система щяла да се развие още много по-благоприятно.“ След това идва дълга иеремнада върху голямата упоритост на работниците и по случай стачката на най-добре платените работници — предачите на тънка прежда, следва наивното съждение:

„Да, тъкмо високата им заплата била онова, което им е дало възможност да издържат свой платен комитет и да се угояват до нервна хипертрофия чрез такава храна, която за труда им е била твърде много силна и възбудителна!“ (стр. 298).

Нека чуем как буржоата описва труда на децата:

„Аз посетих много фабрики в Манчестер и околността и никъде не срещнах эле третиранни, телесно наказани или само с лошо настроение деца. Те всички изглеждаха весели (cheerful) и бодри, наслаждаващи се (taking pleasure) на леката игра на своите мускули, в пълен размер ползващи се от естественията за възрастта им подвижност. Далеч от това, да предизвика тъжни емоции в душата ми, зрелището от производството винаги е било ободряващо за мен. Възхитително (delightful) бе да наблюдаваш бързината, с която те отново съединяваха скъсаните нишки, докато мюлжинетната количка се връща, да гледаш как те, след като нежните им пръстчета са били няколко секунди в действие, се забавляваха в свободното си време, вземайки всевъзможни положения, докато отново завършеше изтеглянето и навиването на нишките. Работата на тези пъргави (lively) нимфи изглеждалае прилична на игра, в която техният опит им придаваше желаната ловкост. Съзнаващи своята сръчност, те с радост я показваха пред всеки чужд човек. Нито следа от изтощение: когато излизаха от фабриката, те веднага започваха да играят на най-близкото игрище със същата живост, като току-що излизащи от училище младежи“ (стр. 301).

(Как не, като че ли движението на всички мускули не е непосредствена потребност за станалото неподвижно и същевременно отпуснато тяло! Но Юр би трябвало да почака, за да види дали това моментно оживление няма да изчезне след няколко минути. И без друго Юр би могъл да види това само на обяд, след пет до шестчасова работа, но не и вечер!) — Що се отнася до здравето на работниците, буржоата има безграничната дързост да посочва доклада от 1833 г., цитиран и резюмиран по-горе на хиляди места, като свидетелство за отличното здраве на тези хора,

и да иска да доказва чрез отделни, откъснати цитати, че у тях не се срещала ни следа от скрофули и — което е свършено вярно — че фабричната система ги освобождавала от всякакви остри заболявания (но затова пък, че на тях се стоварват всички хронически болести — авторът, естествено, премълчава). Трябва да се знае, че докладът се състои от три дебели тома in folio, и на добре охранения английски буржоа не ше и хрумне да ги проучва, за да може да разбере дързостта, с която нашият приятел Юр наговаря на английската публика най-грубите лъжи. Нека чуем още как се произнеса той за фабричния закон от 1833 г., който бил издаден от либералната буржоазия и който, както ще видим, налага на фабриканта само най-необходимите ограничения. Този закон, а особено задължителното образование, бил абсурдна и деспотична мярка срещу фабрикантите. Чрез него останали без работа всички деца по-малки от 12 години и какъв бил резултатът от това? Децата, освободени от своята лека и полезна работа, сега не получавали никакво възпитание; *изхвърлени навън от топлата предачна зала в студения свят*, те преживяват само от прося и кражба; според мнението на Юр този живот печално контрастирал на тяхното постоянно подобряващо се положение във фабриката и в неделното им училище! Под маската на филантропията този закон бил отежнявал страданията на бедните и щял безкрайно много да спъва, ако не и съвсем да задържа, *добросъвестния* фабрикант в неговата полезна работа (стр. 405, 406 и следв.).

Разрушителните последици от фабричната система още от рано започнали да привличат всеобщото внимание върху себе си. Ние говорихме вече за закона за чираците от 1802 г. По-късно, към 1817 г., по-късният основател на английския социализъм, тогава фабрикант в Ню Ланарк (Шотландия), Роберт Оуен, започнал с петиции и мемоари да посочва на изпълнителната власт необходимостта от законни гаранции за здравето на работниците и особено на децата. Към него се присъединили покойният сър Р. Пил, както и други филантропи, и последователно издействували фабричните закони от 1819, 1825 и 1831 г., от които първите два съвсем не били съблюдувани¹⁰⁵, а последният — само от време на време. Законът от 1831 г., осиван върху предложението на сър Дж. К. Хобхауз, постановявал, че в някоя памучна фабрика през нощта, т. е. между седем и половината вечер и пет и половина сутрин, не трябвало да работят хора по-млади от 21 г., а във всички фабрики младежите под 18 години трябвало да работят най-много 12 часа ежедневно и 9 часа в събота. Но тъй като работниците не можели да свидетелствуват против работодателите си, без да бъдат уволнявани, този закон помогнал малко. В големите градове, където работниците били по-неспокойни, между по-

крупните фабриканти се постигнало съглашение да се подчинят на закона, но дори и тук имало мнозина, които както фабрикантите на село, съвсем не се интересували от закона. По това време сред работниците се разпространило искането за закон за десетчасов работен ден, т. е. закон, който забранява на всички младежи под 18 години да работят по-дълго от десет часа; работническите сдружения издигнали чрез агитация това искане като общо за цялото фабрично население, а хуманната секция от партията на торите, водена тогава от Майкл Садлер, възприела този план и го внесла в парламента. Садлер издействувал съставянето на една парламентарна комисия за проучване на фабричната система и последната представила своя отчет в парламентарната сесия от 1832 г. Този отчет бил решително пристрастен, съставен само от неприятели на фабричната система и в интерес на партията. Садлер бил доведен от своето благородно увлечение до най-неправилни и най-неверни твърдения. Вече със самия характер на въпросите си той изтръгнал от свидетелите такива отговори, които наистина съдържали нещо вярно, но в обратна, извратена форма. Фабрикантите, ужасени от такъв отчет, който ги описвал като чудовища, сега сами помолили за официална анкета; те знаели, че един точен доклад можел *сега* само да им принесе полза; те знаели, че на държавното кормило стояли виги, истински буржоа, с които те били в добри отношения и чиито принципи били против ограничението на индустрията; те наистина издействували една комисия само от либерални буржоа, отчетът на която е същият, който цитирах толкова често досега; този отчет *малко* повече се приближава до истината, отколкото отчетът на Садлеровата комисия, но отклоненията му от истината тук са от противоположен характер. От всяка страница лъха симпатия към фабрикантите, недоверие към Садлеровия отчет, враждебност към самостоятелните действия на работниците и към поддържниците на десетчасовия законопроект; той никъде не признава правото на работниците на човешко съществуване, на самостоятелна дейност и собствени мнения; той им *прави упрек*, че с десетчасовия законопроект те не мислили само за децата, а и за самите себе си, той нарича тези агитиращи работници демагози, зложелатели, злонамерени хора и т. н., накратко, той застава на страната на буржоазията. При все това той не може да измие образа на фабрикантите и все пак, по собственото му признание, върху фабрикантите остава да тежи такава маса безчестия, че дори и след този отчет агитацията за десетчасовия законопроект, омразата на работниците към фабрикантите и най-резките окачествявания от комисията на Садлер против последните са напълно оправдани. Разликата е само в това, че докато Садлеровият отчет упреква фабрикантите в явна, неприкрита жестокост, сега се оказало, че тази

жестокост била извършвана най-често под маската на цивилизация и човеколюбие. Та нали още в първия ред от своя доклад самият д-р Хокинс, който е обследвал Ланкашайр по поръчение на комисията, се обявява решително за закона за десетчасовия работен ден! А членът на комисията Макинтош дори заявява, че отчетът му не съдържа пълната истина, защото работниците много трудно можели да бъдат склонявани да свидетелствуват против работодателите си, а фабрикантите — поради възлението всред работниците и без това вече принудени към по-голяма отстъпчивост спрямо последните — доста често се подготвяли за посещението на комисията, почиствали фабриките и намалявали скоростта на движението на машините, и т. н. Особено в Ланкашайр те си служели с хитростта да представят пред комисията надзирателите на работните помещения като „работници“, за да ги карат да свидетелствуват за хуманността на фабрикантите, за полезното влияние на работата и безразличието дори отвращението на работниците към закона за десетчасовия работен ден. Но тези надзиратели не са вече истински работници, те са дезертьори от своята класа, които за по-голяма заплата са отишли на служба на буржоазията и се борят против работниците в интерес на капиталистите. Техният интерес е интересът на буржоазията и затова те са на работниците едва ли не по-омразни от самите фабриканти. И при все това този доклад е напълно достатъчен, за да се разкрие най-безсрамната безогледност на индустриалната буржоазия спрямо работниците ѝ, цялата подлост на индустриалната система на експлоатация с всичката ѝ безчовечност. Няма нищо по-възмутително от съпоставянето, което намираме тук в този доклад, от една страна, на дългите списъци на болести и осакатявания чрез прекомерен труд със студената, пресметлива политическа икономия на фабриканта, от друга страна, стараещ се да докаже с цифри, че той, с него и цяла Англия, щели да пропаднат, ако не му се позволява повече да осакатява всяка година толкова и толкова деца. Само безсрамният език на господин Юр, когото току-що цитирах, би могъл да бъде по-възмутителен, ако не беше толкова смешен.

Резултатът от този доклад бил законът за фабриките от 1833 г., който забранил труда на децата под 9 години (с изключение на копирнените фабрики), ограничил работното време на децата между 9 и 13 години до 48 часа седмично, или най-много до 9 часа дневно, а това на младежи между 14 и 18-годишна възраст — на 69 седмично, или най-много 12 часа дневно, установил един минимум от 1½ часа почивка за ядене и още веднаж забранил нощния труд за всички под 18 години. Същевременно било въведено задължителното всекидневно двучасово посещение на училището за всички деца под 14 години, а фабрикантът, ако вземал на работа деца без удостоверение

ние от фабричния лекар за възрастта им или без удостоверение от учителя за посещаване на училището — бил обявен за подлежащ на наказание. Затова пък той можел да удържа от заплатата на детето по едно пени седмично за учителя. Освен това били назначавани фабрични лекари и инспектори, които през всяко време можели да отиват във фабриката, да разпитват работниците под клетва и чрез подаване на жалба пред мировия съд те трябвало да се грижат за съблюдаване на закона. Това е законът, който д-р Юр ругае тъй безгранично!

Резултатът от закона и особено от назначението на инспекторите бил намаляването на работното време, средно взето, до 12—13 часа, а децата, доколкото е възможно, били замествани от възрастните. С това почти напълно изчезнали някои от най-крещящите недъзи; осакатяванията се явявали още само у много слаби организми, последиците от фабричния труд се проявявали по-малко очебийно. Но във фабричния отчет имаме достатъчно доказателства, че полските недъзи като подуване на ставите на краката, слабост и болки в краката, бедрата и гръбначния стълб, разширение на вени, отоци на долните крайници, обща слабост, особено изсипване, предразположение към повръщане, липса на апетит, сменяща се със силен глад, лошо храносмилане, хипохондрия, след това ония гръдни недъзи, които са следствие от праха и от лошата атмосфера на фабриките, и т. н. и т. н. са се появявали също и в тези фабрики и у ония индивиди, които работили според предписанията на закона на сър Дж. К. Хобхауз — значи 12, най-много до 13 часа. Тук трябва да се сравнят особено докладите от Глазгоу и Манчестер. Тези недъзи също са останали и след влизането на закона в действие през 1834 г. и до ден днешен продължават да подкопават здравето на работническата класа. Били положени грижи бруталната алчност на буржоазията за печалба да приеме лицемерна, културна форма, така че фабрикантите, възпрепятствувани чрез закона, да вършат големи подлости, да имат още повече привидно основание самодоволно да показват лъжливата си хуманност. Това е всичко. Ако днес тръгне някоя нова фабрична комисия, тя би намерила повечето неща в старото положение. Що се отнася до неподготвеното задължително образование, то останало съвсем безрезултатно, тъй като в същото време правителството не се грижело за откриване на добри училища. Фабрикантите назначавали за учители загубили трудоспособност работници, при които пращали децата по два часа дневно. По този начин те спазвали буквата на закона, но децата не научавали нищо. Дори и докладите на фабричните инспектори, които се ограничавали само с това, което влиза в службата им, а именно да следват фабричния закон, дават достатъчно материал, за да може от него да се заключи за неизбеж-

ното по-нататъшно съществуване на споменатите недъзи. В докладите си от октомври и декември 1843 г. инспекторите Хорнер и Сандерс разказват, че в ония клонове на труда, в които трудът на деца не е необходим или може да се замести с останали без работа възрастни, множество фабриканти заставят да се работи по 14—16 и повече часа. Тук работят особено много млади хора, току-що надмислили охраняваната от закона възраст. Други фабриканти направо нарушават закона, съкращават свободните часове, заставят децата да работят по-дълго, отколкото е позволено, и докарват въпроса до съдебно преследване, при което евентуалната глоба все пак е твърде малка в сравнение с облагите, които те получават от това нарушение на закона. Тъкмо сега, когато търговията върви особено добре, фабрикантите са подложени на голямо изкушение.

Агитацията за десетчасов работен ден обаче не престанала сред работниците. В 1839 г. тя наново се разпалила и на мястото на покойния Садлер в камарата на общините дошъл лорд Ашли, а извън камарата — Ричард Остлер, и двамата тори. Особено Остлер, който непрекъснато агитирал в работническите райони, и то още през времето на Садлер, бил особено любим на работниците. Те го наричали само свой „добър стар крал“, „кралят на децата от фабриките“ и във всички фабрични райони няма ни едно дете, което да не го познава и уважава, което да не излезе заедно с другите да го посрещне, когато той пристига в града. Остлер също много енергично се противопоставял на новия закон за бедните, за което бил хвърлен заради дългове в затвора от някой си виги — господин Торнхил, в чието мнение той бил управител и на когото дължал някаква сума. Вигите няколко пъти му предложили да платят дълга му и въобще да го облагодетелствуват, но ако се откаже от тая своя опозиция против закона за бедните. Но напразно. Той останал в затвора и оттам изпращал своите седмични „Fleet papers“¹⁰⁹ против фабричната система и закона за бедните.

Дошлото на власт през 1841 г. правителство на торите пак насочило вниманието си върху фабричните закони. Министърът на външните работи сър Джеймс Грахам предложил в 1843 г. един законопроект, чрез който работното време на децата се ограничавало на 6½ часа, а се засилвало задължението за посещаване училището; но главната точка в този законопроект било искането за отваряне на по-добри училища. Обаче този законопроект пропаднал поради религиозния фанатизъм на дисентерите — противници на официалната черква; макар това задължение за децата на дисентерите да не било разширено и върху религиозното обучение, все пак училището изобщо било поставено под надзора на официалната черква, и тъй като Библията трябвало да бъде за всекиго задължителна книга за чете-

не, значи религията трябвало да лежи в основата на цялото обучение, то дисентерите се почувствували застрашени. Фабрикантите и въобще либералите се присъединили към тях; работниците не били единни по черковния въпрос и поради това били бездейни и макар опозицията против законопроекта да претърпяла поражение в големите фабрични градове например Солфорд и Стокпорт, а в други като Манчестер поради страх от работниците да е могла да атакува само някои пунктове на законопроекта, тя все пак събрала около два милиона подписи за своите петиции и Грахам бил дотолкова изплашен, че оттеглил целия законопроект. През следващата година той изоставил разпорежданията за училищата и вместо досегашните разпореждания само предложил да се установи работното време на децата между осем и тринадесет години на $6\frac{1}{2}$ часа дневно, и то така, че предобедното или следобедното време да им остава съвсем свободно; работното време на младежите между 13 и 18 години, както и на всички жени да бъде установено на 12 часа, а освен това да се въведат и някои ограничения, за да не се заобикаля законът тъй често, както било досега. Той едва излязъл с това предложение и агитацията за десетчасов работен ден отново се разпалила по-силно от всякога. Остлер бил освободен — някои негови приятели и една сума, събрана измежду работниците, платили неговия дълг — и той се впуснал в движението с всичката си сила. Привържениците на законопроекта за десетчасов работен ден в камарата на общините се увеличили, масата петиции, които пристигали по всички страни за законопроекта за десетчасов работен ден, довели при тях нови поддръжници и на 19 март 1844 г. лорд Ашли с мнозинство от 179 срещу 170 гласа прокарал решението думата „нощ“ във фабричния закон да означава времето между шест часа вечер и шест часа сутрин, чрез което значи при забраната на нощния труд работното време, включително и свободните часове, било определено на дванадесет, а фактически — без свободните часове — на десет часа. Но кабинетът не бил съгласен с това. Сър Джеймс Грахам започнал да заплашва с оставка на кабинета и при следващото гласуване на един параграф от законопроекта камарата с малко мнозинство отхвърлила както десет, така и дванадесетчасовия работен ден! Сега Грахам и Пил заявили, че щели да внесат нов законопроект и ако той не бъдел прокаран, те щели да се оттеглят; този нов законопроект бил именно старият законопроект за дванадесетчасовия работен ден, само че с изменена форма, и същата тази камара, която през март отхвърлила този законопроект в главните му точки, сега през май всецяло го приела! Причината за това била, че повечето поддръжници на законопроекта за десетчасов работен ден били тори, които предпочитали да провалят по-скоро законопроекта, отколкото кабинета; но каквито и да би-

ли мотивите за това, камарата на общините с тези гласувания, едното от които оборва другото, предизвикала у всички работници най-голямо презрение към себе си и най-блестящо доказала изтъкнатата от чартистите необходимост за реформирането ѝ. Трима членове, които по-рано гласували против кабинета, по-късно гласували за него и с това го спасили. При всички гласувания масата на опозицията гласувала *за*, а масата на правителствените — *против* кабинета.* Значи горните предложения на Грахам за респективно 6¹/₂-часов и 12-часов работен ден на двете категории работници сега са узаконени, а с това, както и с ограничението на работата за сметка на загубеното време (когато се счупвали машините или пък твърде много се намалявала водната сила поради студ или суша) и други по-незначителни ограничения, работният ден, превишаващ 12 часа, е станал почти невъзможен. Не подлежи впрочем на съмнение, че законът за десетчасов работен ден действително ще се прокара в много късо време. Естествено фабрикантите са почти всички против него, едва ли има и десетима, които да са за него; те са употребили всички почтени и непочтени средства против този омразен за тях законопроект, но това не им помага за нищо друго освен все повече и повече да си навличат омразата на работниците. Все пак законопроектът се прокарва. Каквото *искат* работниците, те могат да го получат; че искат прокарването на закона за десетчасов работен ден, това те доказаха още миналата пролет. Политико-икономическите аргументи на фабрикантите, че законът за десетчасов работен ден щял да увеличи производствените разходи, че с това той щял да направи английската индустрия негодна да се бори срещу чуждестранната конкуренция, че работната заплата щяла неизбежно да се понижи и т. н., наистина са *наполовина верни*, но те не доказват нищо друго освен че индустриалното величие на Англия може да се запази само чрез варварско третиране на работниците, само чрез разрушаване на здравето, чрез социално, физическо и духовно занемаряване на цели поколения. Разбира се, ако законът за десетчасов работен ден беше окончателна мярка, Англия щеше да се опропасти от него; но тъй като той неизбежно влече след себе си и други мероприятия, които трябва да насочат Англия по свършено друг, отколкото следвания досега път — той ще бъде крачка напред.

Нека се обърнем сега към една друга страна на фабричната система, последиците от която по-трудно могат да се отстранят чрез законодателни предписания, отколкото поражданите от тази система

* Както е известно, по този начин камарата на общините през тази сесия се е оскандалила още веднаж и по въпроса за захарта, когато най-напред гласувала против кабинета, а по-късно, след приложението на „правителствения камшик“ — за него.

болести. Ние вече говорихме изобщо за характера на работата във фабриката и говорихме достатъчно подробно, за да можем от даденото да извлечем по-нататъшни заключения. Надзираването на машини, свързването на скъсани нишки не е такава дейност, която да ангажира мисълта на работника, а пък, от друга страна, то пречи на работника да занимава своя ум с други неща. В същото време ние видяхме, че тази работа не иска напрежение на мускулите, не дава простор на физическата дейност. Така че това не е никакъв труд, а само скука — най-убийственото, най-изтощаващото нещо, което може да съществува; фабричният работник е осъден напълно да погуби в тази скука физическите и духовните си сили, той е призван да сучае цял ден от осмата си година нататък. При това той не може нито за минута да се отдели: парната машина работи цял ден, колелетата, каишите и вретената непрекъснато бръмчат и бучат в ушите му и ако иска да си почине само за един миг, зад него веднага се явява надзирателят с книгата за глобите. Работниците чувствуват като най-жестоко мъчение това проклятие да бъдеш жив погребан във фабриката и постоянно да следиш неуморната машина. Но то действува най-затъпяващо и обезсилващо както върху тялото, така и върху духа на работника. И наистина човек не може да измисли по-добър метод за оглупяване, отколкото фабричния труд, и ако при все това фабричните работници не само са спасили своя здрав разсъдък, но са го развили и изострили повече от другите, в това им е помогнало само тяхното възмущение срещу собствената им съдба и срещу буржоазията — единственото нещо, което те във всеки случай все още са могли да мислят и чувствуват при работата си. И ако това възмущение от буржоазията не става преобладаващо чувство у работника, неизбежната последица от това за него е пиянството и изобщо всичко онова, което обикновено се нарича деморализация. Физическото отслабване и болестите, станали общи следствие на фабричната система, били вече достатъчни за члена на официалната комисия Хокинс, за да извлече от тях заключението за неизбежността на тази деморализация. А колко повече тя по необходимост става неизбежна, ако тук се прибави духовното притъпяване и споменатите вече обстоятелства, които съблазняват всеки работник към деморализация! При това съвсем не бива да се учудваме, че именно във фабричните градове пиянството и половата разпуснатост са стигнали до такъв размер, който описях вече по-рано*.

* Нека чуем още един компетентен съдия: „Ако разгледаме влиянието на ирландците заедно с непрестанния труд на цялото заангажирано в памучното производство работничество, ние по-малко ще се чудим на неговата страшна деморализация. Постоянният и изтощителен труд, продължавал ден след ден години наред, не е предназначен да развива интелектуалните и моралните способ-

По-нататък. Веригите на робството, в които буржоазията е околвала пролетариата, никъде не проличават тъй ясно, както във фабричната система. Тук и юридически, и фактически изчезва всяка свобода. Работникът трябва да бъде във фабриката сутрин в пет и половина. Ако дойде няколко минути по-късно, той бива глобен, а ако дойде десет минути по-късно — съвсем не го и допускат да влезе, докато не завърши закуската, и той губи заплатата за четвърт ден (макар да не е работил само 2½ часа от 12-часовия работен ден). Той трябва да яде, да пие и да спи под команда. За задоволяване на своите най-важни нужди той има най-минималното време, което е нужно за това. Фабрикантът не се интересува дали работникът живее на разстояние половин или един час от фабриката. Деспотическият звънец го вика от леглото, вика го от закуската и от обедата.

А как се чувства той в самата фабрика? Тук фабрикантът е абсолютен законодател. Той издава фабрични наредби, както си иска; той изменя и прави допълнения на своя кодекс, както му хрумне; и когато вмъква най-нелепи неща, съдилищата пак казват на работника:

„Но вие сте си господари сами на себе си, не е било нужно да сключвате такъв контракт, щом не сте искали това; но сега, когато доброволно сте се ангажирали с този договор, трябва и да го изпълнявате.“

И по този начин работникът понася още и подигравката на мировия съдия, който е сам буржоа, и на закона, който е бил издаден от буржоазията. Такива решения са бивали издавани доста често. През октомври 1844 г. работниците на фабриканта Кенеди в Манчестер спрели работата. Кенеди ги дал под съд въз основа на една разлепена във фабриката наредба, според която от едно помещение повече от двама работника не могат едновременно да предупреждават, че ще напуснат! И съдът му дал право, а на работниците дал горния отговор („Manchester Guardian“, 30 октомври). И чуйте какви са обикновено тези правила: 1) Вратата на фабриката се затваря 10 минути след започване на работа и никой не бива да бъде допускан вътре до закуската. Онзи, който отсъства през това време, подле-

ности на човека. Печалната рутинна и безкрайната трудова мъка (drudgerly), при която постоянно се извършва все същият механически процес, прилича на мъката на Сизиф: подобно на скалата, бремето на труда все отново пада върху изтощения работник. Чрез вечната работа на едни и същи мускули умът не постига нито познания, нито мисловна дейност; умът задрямва в тъпа леност, но по-грубата част на нашата природа се развива вихрено. Да се осъди човек на такъв труд значи да се развийт у него животинските наклонности. Той става безразличен, той пренебрегва свойствените на неговата природа пориви и нравни. Той занемарява удобствата и по-изтънените радости на живота, живее сред мръсотата и мизерията, със слаба храна и разпилява остатъка от заплатата си в разни безпътства“ (д-р Дж. Ф. Кей, пак там).

жи на глоба до три пенса за всеки обслужван от него стан. 2) Всеки тъкач (на механичен стан), който бива заловен, че отсъства през времето, когато машината е в движение, плаща за всеки час и за всеки стан, който трябва да надзирава, по 3 пенса. Онзи, който през работно време напуска помещението без разрешение от надзирателя, също се глобява с 3 пенса. 3) Ония тъкачи, които нямат ножици у себе си, плащат глоба за всеки ден по 1 пени. 4) Всички совалки, четки, масленици, колела, прозорци и др., които се счупят, трябва да бъдат плащани от тъкача. 5) Никой тъкач не може да напусне работата без *предупреждение за напускане*, което трябва да бъде направено една седмица по-рано. Фабрикантът може да уволни *без предупреждение* всеки работник заради лоша работа или непристойно държане. 6) Всеки работник, който бъде хванат, *че говори с друг, пее или свири*, плаща 6 пенса глоба. Онзи, който напуска мястото си през време на работа, също така плаща 6 пенса.*

Аз имам на разположение и друг фабричен правилник, според който на всеки работник, закъснял с три минути, се удържа от заплатата му за четвърт час, а на всеки, който идва двадесет минути по-късно — за четвърт работен ден. Онзи, който изобщо не дойде до закуската — 1 шилинг в понеделник и 6 пенса във всеки друг ден, и т. н. Това е правилникът на заводите „Феникс“ на Джерси стрийт в Манчестер. Може би някой ще ми каже, че такива правила са необходими, за да може в една голяма, уредена фабрика да се осигури необходимата планомерност на различните манипулации, че такава строга дисциплина тук е също толкова необходима, колкото в армията. — Добре, това може да е така, но какъв е този социален строй, който не може да съществува без такава позорна тирания? Или целта оправдава средствата, или пък е напълно оправдано да се заключи от низостта на средствата за низостта на целта. А онзи, който е бил войник, знае какво значи да си под военна дисциплина, дори само за късо време; но от деветата си година чак до своята смърт тези работници са осъдени да живеят под строг духовен и физически надзор, те са заробени повече от черните в Америка, защото са по-строго надзирани. А при това от тях се иска още и да живеят човешки, да мислят и да чувствуват човешки! Наистина те пак могат да вършат това, само че с най-гореща омраза към своите потисници и към тоя порядък, който ги поставя в такова положение, което ги принизява до състоянието на машини! Но много по-позорно е още и това, че според показанията на *всички* работници има множество фабриканти, които с най-безсърдечна строгост събират наложените на работниците парични глоби, за да уголемят печалбата си с ограбе-

* „Неопрровержими факти“, стр. 9 и следв.

ните от безимотните пролетарии стотинки. И Лич твърди, че работниците, идващи сутрин във фабриката, често намират часовника на фабриката поставен с четвърт час напред, следствие на което вратата бива затворена. През това време писарят ходи вътре из стаите с книгата за глобите и записва големия брой отсъстващи. Лич уверява, че сам той преброил веднаж 95 такива работници пред затворените врати на една фабрика, часовникът на която, в сравнение с градските часовници, вечер вървял четвърт час *назад* и сутрин четвърт час *напред*. За подобни неща се разправя и във фабричния доклад. В една фабрика часовникът през работното време бил поставян назад, така че се работело по-дълго от точното време и при все това работникът не получавал повече заплата; в друга се работело направо четвърт час по-дълго, в трета имало един обикновен часовник и един друг, чието движение било в зависимост от броя на въртенията на главната ос на машините; когато машините вървели бавно, работело се е по машинния часовник, докато се изпълнел пресметнатият брой въртения за 12 часа; ако работата вървяла така добре, че това число се е получавало преди определеното време, работниците въпреки това били длъжни да продължават работата до края на дванадесетия час. Свидетелят добавя, че познавал няколко момичета, които били на добра работа и работели извънредни часове, но които предпочели по-скоро да се отдадат на проституция, отколкото да се помирят с тази тирания (приведено от Дринкуотър, документи, стр. 80). — Нека се върнем на глобите. Лич разказва, че виждал много пъти как жени с напреднала бременност, които през време на работата си посяждали за един момент, за да си починат, били глобявани за това нарушение с 6 пенса. Глобите за лоша работа се налагат съвсем произволно; произведената стока се проверява в склада и проверяващият магазинер записва тук глобите в един списък, *без дори и да повика работника*; последният се научава, че е глобен, едва когато надзирателят му плаща заплата и когато стоката е може би вече продадена, във всеки случай — прибрана. Лич притежава един такъв списък на глоби, който, като се съединят листовите, има дължина десет фута и сумата от глобите възлиза на 35 английски лири, 17 шиллинга и 10 пенса. Той разправя, че във фабриката, в която е съставен този списък, бил уволнен един нов магазинер, защото много малко глобявал и по този начин лишавал фабриканта по пет лири (34 талера) седмично. („Неопровержими факти“, стр. 13—17). И повтарям още веднаж, че считам Лич за съвсем сигурен и неспособен за лъжа човек.

Но и освен това работникът е роб на своя работодател. Ако жената или дъщерята на работника се харесва на богатия господар, той трябва само да нареди, само да даде знак и тя е длъжна да му при-

несе в жертва прелестите си. Ако някой фабрикант желае да покрие с подписи известна петиция за защита на интересите на буржоата, нужно е само да я прати във фабриката си. Ако иска да прокара някой кандидат за парламента, той изпраща в строй своите, имащи право на глас работници в стаичката за гласуване и те, шат не шат, са длъжни да гласуват, разбира се, за буржоата. Ако иска да получи мнозинство в някое публично събрание, той ги разпуска половин час по-рано от обикновено и им набавя места до самата трибуна, където добре може да ги контролира.

Но към това се прибавят още и две системи, които особено много допринасят, за да бъде работникът принуден да се подчинява на фабриканта — *truck-system* и *collage-system*. Работниците наричат *truck* плащането на заплатата в стоки и този начин на плащане бил по-рано напълно общоприет в Англия. „За удобството на работниците, а и за да ги защити от високите цени на бакалите“, фабрикантът отварял лавка, в която се продавали всякакъв вид стоки в негова полза; а за да не би работникът да ходи в други магазини, където може да купи тези стоки по-евтино — защото цените в *tommy shop** били обикновено с 25 или 30% по-високи от другаде, — вместо пари му давали един чек срещу фабричната лавка за сумата на неговата заплата. Всеобщото негодувание от тази безчестна система предизвикало да бъде издаден в 1831 г. *Truck Act*, чрез който за повечето работници плащането в стоки било обявено за недействително и незаконно и се наказвало с глоба; но този закон, както повечето английски закони, фактически влязъл в сила само на някои места. В градовете той е проведен, разбира се, доста точно, но във от градовете пряката и косвена стара система е още в пълен разцвет. Тя се среща много често и в града Лестър. Аз имам на разположение около една дузина случаи на осъждения за това нарушение, които са станали от ноември 1843 до юни 1844 г. и които се изнасят отчасти в „*Manchester Guardian*“ и отчасти в „*Northern Star*“¹¹⁰. Естествено, че тази система сега не се прилага вече толкова открито; в повечето случаи работникът получава парите си на ръка, но фабрикантът има достатъчно средства, за да го принуди да купува стоките си във фабричната лавка, а не другаде. Ето защо такива фабриканти рядко могат да бъдат заловени; сега те могат да вършат своето безчинство под закрилата на закона, стига само действително да дават на работника парите на ръка. „*Northern Star*“ от 27 април 1844 г. предава едно писмо на един работник от Холмфърт при Хърдсфилд в Йоркшайр. Това писмо се отнася до някой си фабрикант Бауерс.

* — фабричната лавка. Ред.

„Направо те поразява как това проклето плащане в стоки може да съществува в такива размери, каквито то е придобило в Холмфърт, и не се намира нито един смелчага, който да има достатъчно смелост да сложи край на тези злоупотреби. Тук страда от тази проклетата система грамадиото мнозинство от честните ръчни тъкачи. Ето един от многото образци на дейността на великодушната фритредерска клика.* Тук има един фабрикант, когото цялата околност проклина за неговото отвратително третиране на бедните тъкачи. За парче плат, струващо 34—36 шилинга, той дава само 20 шилинга в пари, а за сметка на останалите той дава сукно или готова дреха, поставяйки им цена с 40—50% по-висока, отколкото те струват у останалите търговци. А често тези стоки биват още и гнили. Но фритредерският „Mercury“** пише: „Те не са длъжни да вземат стоката“, „това напълно зависи от тяхната воля“. О, да, но те трябва да я вземат, ако не искат да умрат от глад. Ако те искат да получат в пари повече от 20 шилинга, трябва да чакат 8—14 дни, докато получат основа; ако вземат 20 шилинга и стоки, основа имат винаги на разположение. Такава е тяхната свободна търговия. Лорд Брум казва, че ние трябва да оставяме по нещо настрана на младини, за да не трябва на стари години да прибягваме към помощта на касата за бедните. Дали да събираме тези гнили стоки? Ако това не беше лорд, можеше да се помисли, че у този човек мозъкът е също така прогнил, както и стоките, с които се плаща нашият труд. Когато започнаха да се появяват незаконно вестници, които не плащаха гербовия си налог, намериха се много хора, които донасяха за това на полицията в Холмфърт, имаше разни блайтовци, иствудовци и др., а къде са те сега? Тук наистина работата е друга: нашият фабрикант е набожен фритредер; той в неделя по два пъти ходи на черква и с голямо усърдие повтаря след свещеника: „Ние не правехме това, което трябваше да правим, и правехме това, което не трябваше да правим, и за нас няма спасение; но помилуй нас, всеблагий господни“ (думи на една англичанска молитва). Да, помилуй нас до утре и ние наново ще заплатим на нашите тъкачи с гнила стоки.“

Системата на котеджите изглежда много по-невинна и тя е възникнала също по много по-невинен начин, макар да има за работниците същите поробващи последици. Често липсват жилища за работниците наблизо до фабриките, които са във от градовете; фабрикантът често е принуден да строи таква жилища и той прави това на драго сърце, защото те му носят богата печалба върху изразходвания капитал. Ако изобщо собствениците на работническите котелни получават от своя капитал около 6 процента годишно, човек може да изчисли, че котеджите донасят на фабриканта двойно повече, защото, докато неговата фабрика не е напълно спряла, той винаги има наематели, и то таква наематели, които плащат редовно. Значи той е запазен от ония две главни загуби, които засягат останалите домопритежатели: той никога няма котеджи, които да стоят празни, и не носи риск. Но наемът на един котедж се изчислява според това, дали той ще покрие тези загуби и затова, ако фабрикантът вземе същия наем, какъвто вземат и другите собственици, той получава 12—14% от вложения капитал и прави с това една блестяща сделка, която

* — привърженици на Лигата против житните закони.

** „Leeds Mercury“ — буржоазно-радикален вестник.

става за сметка на работниците. Прочее явна неправда е, че когато фабрикантът върши сделки с даването на къщи под наем, той извлича по-голяма, дори двойно по-голяма полза в сравнение с конкурентите си и в същото време им отнема всяка възможност да конкурират с него. Двойна неправда е обаче и това, че той извлича тази полза от джоба на безимотната класа, която трябва да пести всяка стотинка, но той, цялото богатство на когото е придобито за сметка на неговите работници, е свикнал на това. Но тази неправда се превръща в низост, когато фабрикантът, както се случва доста често, принуждава работниците, които под страх на уволнение са длъжни да живеят в неговите къщи, да плащат по-висок наем от обикновения или дори да плащат наем за къща, която те съвсем не обитават! Вестник „Halifax Guardian“, който либералният в. „Sun“* цитира, твърди, че стотици работници в Аштън-ъндер-Лайн, Олдем и Рочдейл и др. били принуждавани от работодателите си да плащат наеми за къщи, безразлично дали ги обитават или не. Системата на котеджите е повсеместна в селските фабрични райони; тя е извикала към живот цели селища и в повечето случаи фабрикантът или има малка, или няма никаква конкуренция на своите котеджи, така че съвсем не е необходимо той да съобразява наема си според исканията на други и може да го определя, както си ще. А само каква голяма власт дава на фабриканта системата на котеджите в случай на стълкновение с работниците! Щом те спрат работата си, той трябва само да ги предупреди за прекратяване на наемния договор, а срокът на предупреждението е само една седмица; след изтичането на този срок работниците не само са безработни, но и без подслон — скитници, те попадат под закона, който без милост ги праща за един месец в затвора.

Такава е фабричната система, описана толкова подробно, колкото ми позволява мястото, и толкова безпристрастно, колкото позволяват героичните подвизи на буржоазията в борбата ѝ против защитните работници — подвизи, при които е невъзможно човек да остане безразличен и при които безразличието би било престъпление. Но нека сравним положението на свободния англичанин от 1845 г. с положението на крепостния саксонец под бича на норманския барон в 1145 г. Крепостният бил *glebae adscriptus* — прикрепен към земята; свободният работник е също прикрепен към нея — чрез системата на котеджите; крепостният е бил длъжен да предоставя на работодателя *jus primae noctis*, правото на първата нощ; свободният работник е длъжен да предоставя на своя господар не само това, но дори и правото на *всяка* нощ. Крепостният не можел да придобие собственост; всичко онова, което той придобивал, земевладе-

* „Sun“ (Лондонски ежедневник) от края на ноември 1844 г.

лецът можел да му го вземе. Свободният работник също така няма собственост и не може да я придобие поради натиска на конкуренцията и онова, което дори и норманецът не е вършил, го върши фабрикантът: чрез системата на плащане в стоки той всекидневно посяга върху онова, което непосредствено задоволява всекидневните нужди на работника. Отношението на крепостния към земевладелеца било уредено чрез закони, които били изпълнявани, защото отговаряли на обичаите, а и чрез самите обичаи; отношението на свободния работник към неговия господар е уредено със закони, но такива, които *не* се изпълняват, защото не отговарят нито на обичаите, нито на интересите на господаря. Земевладелецът не можел да откъсва крепостния от земята, да го продава без земя и тъй като почти цялата земя била неотчуждаема и е нямало капитал — той изобщо не можел да го продава; съвременната буржоазия принуждава работника сам да продава себе си. Крепостният бил роб на земята, върху която се е родил; работникът е роб на най-необходимите житейски потребности и на парите, с помощта на които той трябва да ги задоволи. Те и двамата са роби на *вещта*. Крепостният има една гаранция за своето съществуване във феодалния обществен строй, в който всеки има своето определено място; свободният работник няма никаква гаранция, защото той само тогава заема определено място в обществото, когато буржоазията има нужда от него, иначе го игнорират, смятат го за съвсем несъществуващ. Крепостният се жертвува през време на война за своя господар, фабричният работник — в мирно време. Господарят на крепостния бил варварин, той гледал на крепостния като на добитък; господарят на работника е цивилизован, той гледа на последния като на машина. Накратко, във всяко отношение положението и на единия, и на другия е почти еднакво и ако единият е по-зле от другия, това е свободният работник. И двамата са роби, само че робството на първия е нелицемерно, открито, честно, а робството на втория — лицемерно, коварно, укрито от самия него и от всички други, то е теологическо робство, което е по-лошо от старото крепостничество. Хуманните тори са имали право, когато наричали фабричните работници *white slaves*, бели роби. Но лицемерното, прикриващо се робство поне външно признава правото на свобода; то се прекланя пред свободолюбивото обществено мнение; и историческият прогрес в сравнение със старото робство се състои в това, че е прокаран поне *принципът* на свободата — а потиснатите сами вече ще се погрижат този принцип и да се осъществи.

В заключение ето и няколко строфи от едно стихотворение, което изразява възгледа на самите работници върху фабричната система. То е от Едуард П. Мид от Бирмингам и е верен изразител на господстващото сред работниците настроение¹¹¹.

Тиранин живее на белия свят,
ие е то легенда, забравен кошмар —
жесток цар на белите роби познат,
и Пара се казва тоз цар.

С една ръка той е — желязна ръка,
макар да е само с една,
души милиони — на гибел така
обрича той наш'та страна.

Врѣх кости човешки той зида си храм,
подобно на Молох — гори,
пламти му в утробата огън и там
невинни дечица мори.

Света той владее с палачи безброй.
Те смучат с чудовишна стрѣв
човешките сили и в златен порой
превърщат народната кръв.

За злато те газят човешкото право
и своята продават душа,
над сълзите майчини злобно се гаврят,
оплюват честта на мъжа.

* Нямам нито време, нито място, за да се спра по-обширно на възраженията на фабрикантите по отправените срещу тях обвинения от дванадесет години насам. Тия хора не могат да се поучат, защото мнимият им интерес ги заслепява. Понеже и без това аз вече отговорих по-горе на някои от техните възражения, остава ми да кажа само следното:

Вие идвате в Манчестер, искате да се запознаете с английските условия. Имате, разбира се, добри препорѣки до „почтени“ хора. Правите някои изявления за положението на работниците. Запознават ви с някои от първите фабриканти-либерали, може би Роберт Хайд Грег, Едмунд Ашуорт, Томас Аштън или кой и да е друг. Вие им разправяте за вашите намерения. Фабрикантът ви разбира, той знае какво трябва да прави. Той трѣгва с вас за фабриката си на село — господин Грег за Куори-Бенк в Чешайр, господин Ашуорт за Търтон при Болтън, господин Аштън за Хайд. Той ви развежда из разкошна, добре уредена, дори може би и снабдена с вентилатори сграда, обрѣща вниманието ви на високите, просторни помещения, на хубавите машини, тук-там на работници със здрав вид. Дава ви добра закуска и ви предлага да посетите жилищата на работниците. Той ви завежда до котеджите, които изглеждат нови, чисти и приветливи, и сам влиза с вас в този или онзи котедж. Той ви води, разбира се, само у надзирателите, механиците и т. н., за да видите „семейства, които живеят изцяло от фабриката“. При другите вие нанстина бихте могли да видите, че работят само жената и децата, а мъжът кърпи чорапи. Присъствието на фабриканта ви пречи да задавате нескромни въпроси; вие намирате, че всички хора са добре платени, живеят в удобства и благодарение на селския въздух са сравнително здрави. И вие започвате да поправяте вашите прекалени представи за мизерия и глад. Но че системата на котеджи превръща работниците в роби, че може би наблизо има фабрична лавка — това вие не узнавате; че мразят фабриканта — това работниците не ви казват, защото той е тук с вас. Той може би дори е постронл училище, черква, читалня и т. н. Че той използва училището, за да приучва децата към подчинение, че той търпи

Човешките вопли са песни в ефира,
 услаждащи техния слух.
 В пастта на тиранина Пара умира
 и тяло младежко, и дух.

Там ужас владее, убийство и страх,
 в проклетите царски дворци.
 Там мъртвите чакат да дойдат при тях
 все нови и нови момци.

Най-сетне свалете бездушната власт,
 работници, с твърда ръка!
 Свържете на този звяр черната паст,
 свържете ръце и крака!

Пияни от кръв и човешки сълази,
 слуги на тиранин жесток —
 о, нека народният гняв поразя
 тях заедно с техния бог!*

в читалнята само такива неща, които застъпват интереса на буржоазията, че той уволюва ония работници, които четат чартистки и социалистически вестници и книги — всичко това остава скрито за вас. Вне виждате приятни патриархални отношения, виждате живота на надзирателите, виждате това, което буржоазията обещава на работниците, когато те и духовно искат да станат нейни роби. Тази „селска фабрика“ отдавна е била любимата страст на фабрикантите, защото тук недостатъците на фабричната система, а особено санитарните условия отчасти се премахват от чистия въздух и чистата околност и защото тук най-дълго се запазва *патриархалното* робство на работниците. Д-р Юр пее един дитирамб за това. Но горко на работниците, ако им хрумне да мислят сами и да станат чартисти! — тогава изведнаж се прекратява бащинското разположение на фабриканта. Впрочем, ако искате да бъдете разведени из работническите квартали на Манчестер, ако искате да видите влиянието на фабричната система в някой фабричен *град* — да, в такъв случай вне бихте чакали дълго, докато ви помогнат тези богати буржоа за това. Тези господа не знаят какво искат работниците им и в какво положение са те и не желаят, не могат да го узнаят, защото винаги трябва да се страхуват, че ще научат неща, при които биха станали неспокойни или биха действували против своя интерес. Това е и съвсем безразлично; онова, което работниците трябва да изпълняват, те го провеждат вече сами.

Ein König lebt, ein jüngerer Fürst,
Nicht des Dichters gezeichnetes Königsbild,
Ein Prälat, den der weiße Schloß kennt,
Und der Dampf ist der König wild.

Er hat einen Arm, einen riesigen Arm,
Nad obgleich er nur einen Adl:
In sein Heine schafft eine Zauberkraft,
Die Millionen schlägt.

Bis der Melod grimm, ein Ahn, der einß
Am Thale Himmeln laß,
In Feuererleucht sein Singewild,
Und Kinder sind sein Fraß.

Seine Kriegerhaare, der Menschheit baar,
Soll Hundstich, Zick und Weid,
Sie lenken -- o Schwant! -- seine Kriegerhaare
Und zanken Weid aus Weid.

Die ersten in Staub des Menschenrecht
Für das fährde Weid, ihren Weid,
Des Weid's Schmerz, id eben Scherz,
Des Namens Ahn' ihr Weid.

Wißt in ihrem Ohr das Scherz
Des Armen in Todeskampf;
Zuletzt von Jungfrau'n und Knaben füll'n
Die Hellen des König Dampf.

Die Weid'n auf Weid! Sie verdrängen Weid,
Zer der Dampf Weid, einß im Weid,
Denn der Menschen Weid und Seele Weid
Weidert er zu Weid.

Denn Weid den Dampf, den Weid Weid,
Weidert die Weid, all,
Wink' ihm die Weid, Weid unies Weid
Weid er über Weid zu Weid!

Nad seine Weid grimm, die Weid Weid Weid
Weidert Weid und Weid Weid,
Weidert muß Weid des Weid Weid,
Weid das Weid, ihren Weid!'

*) Ich habe weiter Zeit noch Raum mich weidlich an die Weidungen der

Страница от книгата „Положението на работническата класа в Англия“ (1845) с текста на стихотворението на Е. Мид „Карл-пора“ в превод на Фр. Енгелс.

ДРУГИТЕ КЛОНОВЕ НА ТРУДА

Ние се спяхме по-надълго на описанието на фабричната система, защото тя е съвсем ново явление, породено от индустриалната епоха. Затова пък толкова по-накратко ще можем да се спрем на описанието на положението на работниците в другите индустриални клонове, защото тук напълно или отчасти може да се приложи било всичко онова, което е казано изобщо за индустриалните пролетарии, било онова, което казахме специално за фабричната система. И така, на нас остава само да разкажем именно до каква степен фабричната система е могла да проникне в отделните клонове на труда и какви други особености се срещат при тях.

Четирите клона на труда, които обхваща фабричният закон, имат за цел изработката на платове за облекло. Ние ще направим най-добре, ако най-напред се спрем на ония работници, които получават своя суров материал от тези фабрики, а именно на *плетачите* на чорапи в Нотингам, Дерби и Лестър. За тези работници в доклада на комисията за обследване на детския труд се съобщава, че дългото работно време (което се явява необходимата последица от ниската заплата) заедно със седящия начин на живот и напрегането на очите, обусловено от самия характер на работата, обикновено прави тялото въобще болничаво и по-специално причинява отслабване на очите. За да може да се работи вечер, е необходима силна светлина и затова тъкачите обикновено употребяват стъклени кълба, за да концентрират светлината, което пък е много вредно за очите. На четиридесетата си година почти всички трябва да носят очила. Децата, които там са заети с намотаване на макари и с шиене (поръбване), претърпяват обикновено значителни вреди по отношение на здравето и телосложението си. Те работят

от шестата, седмата или осмата си година по 10—12 часа дневно в малки, душни стаи. Много от тях припадат през време на работа. Те са твърде слаби дори и за най-обикновената домашна работа и стават толкова късогледни, че още през детските си години трябва да носят очила. У много от тях членовете на комисията са намерили всички симптоми на скрофулозност и поради тая слабост на момичетата, които са работили в този клон на производството, фабрикантите в повечето случаи отказват да ги ангажират във фабриката. Състоянието на тези деца се означава като „позорно петно за една християнска страна“ и се изказва желание те да бъдат защитени със закон. (Грейнджър, „Доклад“, приложения, част 1, стр. F. 15, ss. 132—142.) В доклада на комисията се добавя, че плетачите на чорапи били най-лошо платените работници в Лестър. Те печелели седмично 6 шилинга, а при голямо напрежение — 7 шилинга при 16—18-часов работен ден. По-рано те печелели по 20—21 шилинга, но въвеждането на по-големите станове понизило заплатата им; значителното мнозинство работело още на старите, прости станове и с трудност конкурирало на усъвършенствуваните машини. Значи и тук всяка стъпка напред в развитието на техниката е стъпка назад за работника! Но въпреки всичко това — разказва членът на комисията Пауер — плетачите на чорапи били горди, че били свободни и нямали фабричен звънец, който да им определя времето за ядене, за спане и за работа. Положението на тези работници по отношение на заплатата все още не е по-добро, отколкото в 1833 г., когато фабричната комисия е дала горните данни; това се обуславя от конкуренцията на саксонските плетачи на чорапи, които сами едва ли имат какво да ядат. Тя бие англичаните на почти всички чужди пазари, а в чорапите от по-ниски качества — дори на английския пазар; и не трябва ли да се радва патриотичният германски плетач на чорапи, че лишава от хляб английските плетачи на чорапи и не ще ли продължава той да гладува с гордост и радост за по-голяма слава на германската индустрия? Та нали честта на Германия изисква от него да бъде само наполовина сит? О, хубаво нещо е конкуренцията и „състезанието на нациите“! В „Morning Chronicle“ — пак либерален вестник, вестник на буржоазията *par excellence** — са поместени през декември 1843 г. няколко писма от един плетач на чорапи в Хинкли за положението на неговите колеги. Между другото той съобщава за 50 семейства, общо 321 души, които работели на 109 стана; всеки стан давал доход средно 5 ¹/₆ шилинга, всяко семейство печелело средно 11 шилинга и 4

* — по преимущество, в истинското значение на думата. *Ред.*

пенса седмично. От тях отивали общо 5 шилинга и 10 пенса за наем на къщата, наем на машината за плетене на чорапи, въглища, осветление, сапун и игли, така че за храна оставали дневно по 1 ½ пенса (15 пруски пфенига) на глава, а за облекло — абсолютно нищо.

„Никое око — пише плетачът на чорапи — не е видяло, никое ухо не е чуло и никое сърце не е могло да почувствува дори и половината от страданията, които преживяват тези нещастници.“

Легла или съвсем нямало, или те стигали само за половината хора, децата тичали наоколо окъсани и боси, мъжете със сълзи на очи казвали, че от дълго, дълго време не са яли месо и почти забравили какъв е вкусът му. В края на краищата някои започнали да работят в неделя, въпреки че общественото мнение по-скоро прощава всичко друго, но не и това, и макар че бръмчащият шум на тъкачния стан се чувал от всички съседи.

„Но — казал някой — вижте моите деца и не питайте. Бедността ми ме принуждава на това; аз не мога и не искам вечно да слушам писъка на моите деца, искащи хляб, без да опитам последното средство, чрез което честно мога да припечеля хляба си. Миналия понеделник станах в два часа сутринта и работих почти до полунощ, другите дни — от шест часа сутрин до 11—12 часа през нощта. Дотегна ми вече това, не искам сам да се вкарам в гроба. Сега работа всяка вечер до десет часа и загубеното време наваксам в неделя.“

От 1833 г. заплатата не се е покачила нито в Лестър, нито в Дерби и Нотингам, а най-лошото е, че в Лестър, както казахме вече по-рано, в широк размер господствува системата на плащане в стоки. И затова не е за учудване, че плетачите от тази област са взели много живо участие във всички работнически вълнения, и то още по-дейно и по-ефикасно, защото в повечето случаи на станове работят *мъже*.

Местността, в която живеят плетачите на чорапи, е същевременно и център за производство на *дантели*. В поменатите три графства функционират общо 2,760 машини за дантели, докато в останалите части на Англия има само 786. Чрез строго прокарано разделение на труда фабрикацията на дантели е станала много усложнена и се е разделила на множество клонове. Най-първо преждата трябва да бъде намотана на макари — работа, която се върши от момичета от 14 години нагоре (*winders*); след това макарите се поставят на машината и нишката се вдъва през малки дупки, каквито има на всяка машина средно около 1,800 и от които нишката се отправя към предназначението ѝ — тази работа се върши от момчета от 8 години нагоре (*threaders*); след това работникът изготвя дантелите, които излизат от машината като широко

платно; съвсем малки деца ги разделят на отделни парчета като изваждат съединяващите ги нишки; този процес се казва *gipping* или *drawing lace*, а самите деца — *lace-gippers*; след това дантелите окончателно се приготвят за продажба. — Намотвачките, както и вдявачите нямат определено работно време, защото се използват само когато намотаните макари на една машина се изпразнят; а тъй като работата продължава и нощем, те могат да бъдат повиквани през всяко време във фабриката или в работната стая на плетача. Тази нередовност в работата, честото работене през нощта, следващият от това безреден начин на живот създават множество физически и морални недъзи, особено безредно и ранно полово общуване — нещо, по което са съгласни всички свидетели. Самата работа е много вредна за очите; макар при вдявачите да не са всеобщо установени никакви хронически заболявания, тя причинява все пак очни възпаления, а през време на самото вдяване на нишката — болки, съзене, временна неясност на зрението и пр. Но при намотвачките е установено, че тяхната работа сериозно поврежда очите им и освен честите възпаления на роговицата тя рядко причинява сиво и черно перде. — Работата на самите плетачи е твърде тежка, тъй като с течение на времето машините все повече били разширявани, така че сега има почти само такива машини, които се обслужват от трима мъже, всеки един от които след четири часа замества другия, така че те всички заедно работят двадесет и четири часа, а всеки един — осем часа на ден. Оттук става ясно, защо намотвачките и вдявачите са принудени толкова често да отиват на работа нощем, за да не се спира машината за твърде дълго време. Вдяването на макарите в 1,800 дупки отнема и без това по два часа време на три деца. Някои машини се движат вече с парна сила и чрез това се измества трудът на мъжете, а тъй като в „Доклад на комисията за обследване на детския труд“ навсякъде се говори само за „фабрики за дантели“, където били повиквани деца, изглежда от това да следва, че напоследък или плетачите били преместени в големи фабрични зали, или приложението на парата за плетене на дантели е станало доста повсеместно. И в двата случая имаме прогрес във фабричната система. — Но най-нездравословна е работата на децата, които изваждат конците от готовите дантели; в повечето случаи това са деца на седем, дори на пет или четири години. Членът на комисията Грейнджър срещнал дори едно *двегодишно* дете, заето с тази работа. Следенето на една и съща нишка, която с игла се изважда от една изкусно преплетена тъкан, е много вредно за окото, особено когато работата, както обикновено, продължава 14 или 16 часа. В най-лека случай се явява късогледство в много висока степен, а в най-тежкия, който

се среща доста често — неизлечимо ослепяване от черно перде. Но освен това от непрекъснатата работа в прегърбено положение децата стават слаби, тесногръди и поради лошо храносмилане — скрофулозни; смущения на функциите на матката у момичетата са почти всеобщи, а също така и изкривяване на гръбначния стълб, така че „човек може да познае тези деца по тяхната походка“. Същите последици както за очите, така и за цялото телосложение има и *бродирането* на дантелите. Всички медицински експерти са съгласни с това, че здравето на всички деца, заети в производството на дантели, значително страда, че тези деца са бледи, нежни, слаби, твърде дребни за възрастта си и много по-малко способни да противостоят на някоя болест, отколкото другите деца. Обикновените им недъзи са: обща слабост, чести припадъци, болки в главата, страните, гърба и таза, сърцебиене, повдигане, повръщане и липса на апетит, изкривяване на гръбначния стълб, скрофули и туберкулоза. Особено непрекъснато и дълбоко се подкопава здравето на женското тяло; имало всеобщо оплакване от малокръвие, тежки раждания и аборти (Грейнджър, „Доклад“ — на много места). Освен това същият по-низш чиновник на комисията за обследване на детския труд съобщава, че децата били много често зле и дрипаво облечени и получавали недостатъчна храна, обикновено само хляб и чай, а често по цели месеци не получавали месо. — Що се отнася до нравственото състояние на същите, той съобщава:

„Всички жители на Нотингам — полицията, духовенството, фабрикантите, работниците и родителите на самите тези деца — са с единодушното убеждение, че съвременната система на труда е крайно обилен извор на безнравственост. Вдявачите, обикновено момчета, и намотвачките, обикновено момичета, се повикват едновременно във фабриката — често посред нощ, и тъй като родителите им не могат да знаят колко време са заети там, те имат най-удобен случай да влизат в непозволени връзки и заедно да скитат след работа. Това в немалка степен е допринесло за безнравствеността, която според общественото мнение е взела страшни размери в Нотингам. Да не говорим за това, че домашното спокойствие и удобство на семействата, към които принадлежат тези деца и младежи, са напълно нарушени от това крайно неестествено състояние на нещата.“

Друг един клон на производството на дантели — плетенето на брюкселски дантели, се практикува в иначе занимаващите се със земеделски райони Нортемптъншайр, Оксфордшайр, Бедфордшайр, и Бъкингамшайр, и то в повечето случаи от деца и младежи, които изобщо се оплакват от лоша храна и рядко получават месо. Самата работа е крайно нездравословна. Децата работят в малки, лошо проветривани и душни стаи, винаги седящи и прегънати над възглавницата със совалките. За да поддържат тялото си в това напрегнато положение, момичетата носят корсет с дървена планшетка,

която — при нежната възраст на повечето от тях, когато костите са още много меки, и при наведеното им положение — напълно измества гръдната кост и ребрата и причинява тесногръдство. Поради това повечето от тях — след като са страдали известно време от най-болезнените (severest) последици на лошо храносмилане вследствие на седящата работа и лошия въздух, умират от туберкулоза. Те не получават почти никакво възпитание, най-малко нравствено, обичат нажитите и вследствие на тези две неща нравственото им състояние е много жалко и проституцията всред тях е почти с епидемичен характер. („Доклад на комисията за обследване на детския труд“, доклада на Бърнс.)

Това е цената, за която обществото изкупува удоволствието на елегантните дами от буржоазията да носят дантели! И няма тази цена не е твърде евтина? Само няколко хиляди слепи работници и туберкулозни пролетарски дъщери, само едно хилаво поколение на плебейската маса, която ще предаде хилавостта си в наследство на своите също плебейски деца и внуци — какво е всичко това? — Нищо, съвсем нищо! Нашата английска буржоазия равнодушно ще остави настрана отчета на правителствената комисия и както си беше досега, ще украсява с дантели своите жени и дъщери. Но това е добре за душевното спокойствие на английския буржоа!

Голям брой работници са заети в Ланкашайр, Дербишайр и Западна Шотландия в работилниците за шамповане на басми. В никой клон на английската индустрия техниката не е дала толкова блестящи резултати, но и в никой друг тя не е потиснала работника толкова много, колкото в този. Приложението на гравирани цилиндри, движени с пара, изобретението на начина да се печатат с такива цилиндри едновременно четири до шест цвята също тъй изцяло е изместило ръчния труд, както той е изместен от машините при предене и тъкане на памука, а тези нови изобретения са изместили от работилниците за шамповане много повече работници, отколкото това станало при фабрикуването на платове. Един мъж, подпомогнат от едно дете, извършва с машината оная работа, която по-рано трябвало да бъде извършвана от ръцете на 200 работника; една единствена машина доставя всяка минута по 28 ярда (80 фута) шампован плат. Вследствие на това шамповачите на памучни платове са в много лошо положение. Ланкашайр, Дербишайр и Чешайр доставили в 1842 г. (според петицията на шамповачите до камарата на общините) 11,000,000 броя шампована басма; от тях само с ръчен труд били шамповани с един до шест цвята 100,000 броя, отчасти с машини и с допълнителната помощ на ръчно шамповане — 900,000, и само с машини 10,000,000 броя. Тъй като машините са обикновено от по-ново време, а при това и постоянно

се подобряват — броят на ръчните шамповачи е твърде много голям за наличното количество работа и естествено много от тях — в петицията се казва една четвърт от целия брой — са съвсем без работа, докато останалите средно са заети само един или два, най-много три дни седмично и на тях се плаща зле. Лич твърди за една работилница за шамповане (Дипли Дейл при Бъри в Ланкашайр), че там ръчните шамповачи печелели средно не повече от 5 шилинга („Неопровержими факти“, стр. 47), а той несъмнено знае добре, че на тях, които работят на машини, се плаща доста добре. Работилниците за шамповане значи са възприели напълно фабричната система, но без да бъдат подчинени на законните ограничения, наложени на последната, те произвеждат известен моден артикул и поради това нямат редовно работно време. Ако имат малко поръчки, те работят половината време; ако сполучат с някой модел и ако търговията тръгне добре, тогава се работи до 10, 12 часа през нощта, дори и през цялата нощ. Наблизо до моето жилище в Манчестер имаше работилница за шамповане, която много пъти е бивала осветлявана чак до късно през нощта, когато се връщах в къщи. Често съм чувал, че там децата трябвало да работят понякога толкова дълго, че търсели случай да се доберат до каменните стълби и до ъглите на преддверието само за няколко минути почивка и сън. Аз нямам *документално* потвърждение на това, иначе бих назвал фирмата. Докладът на комисията за обследване на детския труд е тук твърде бегъл, той само съобщава, че в Англия поне децата са в повечето случаи доста добре облечени и нахранени (това е относително в зависимост от обстоятелството дали родителите им печелят много или не), че те нямат никакво образование и в морално отношение струват малко. Достатъчно е само да имаме предвид, че тези деца са под господството на фабричната система и посочвайки на по-горе казаното за нея, да продължим по-нататък.

За другите работници, заети с производството на тъкани, ни остава да кажем още малко; *избелвачите* имат много нездравословна работа, тъй като те непрекъснато трябва да вдъшват хлор—вещество, вредно за белите дробове; работата на *бояджите* е вече по-здравословна, дори в много случаи твърде здравословна, тъй като тя изисква напрежение на цялото тяло. А как се плаща на тези работници — за това се чува малко и това бе достатъчна причина, за да заключим, че те не получават под средната заплата, защото иначе биха се оплаквали. *Стригачите на кадифе*, които при широката употреба на памучното кадифе са доста многобройни и възлизат на 3,000—4,000, косвено са страдали твърде тежко от влиянието на фабричната система. Стоката, която по-рано се произвеждала с ръчни станове, била изработвана не напълно равномерно и

изисквала опитна ръка при срязването на отделните редици от нишки; но откакто тя се произвежда с механически станове, редиците са съвсем равни, всяка вътъчна нишка е точно успоредна на предшествуващата и срязването не е вече голямо изкуство. Работниците, които останали поради машинните без работа, се нахвърлили на стригането на кадифе и подбивали заплатата чрез конкуренцията си; фабрикантите открили, че за стригане на кадифе можели да използват жени и деца, и заплатата се понижила до заплатата на жените и децата, докато били изместени стотици мъже; фабрикантите открили, че за по-евтино можели да наредят работата да се извършва във фабричното им помещение вместо в работилницата на работника, наема за която те все пак косвено плащали; оттогава ниските горни етажи на много котеджи, служещи като стаи за стригане, стоят празни или пък се дават под наем като жилища, а стригачът на кадифе е загубил свободата си да избира работните си часове и се е подчинил на фабричния звънец. Един стригач на кадифе, който изглеждала да е на 45 години, ми каза, че можел да си спомни за времето, когато за същата работа, която той сега трябва да върши за 1 пени на ярд, по-рано получавал 8 пенса; наистина той можел сега да стриже по-равната тъкан по-бързо, отколкото преди, но далеч не можел за един час да извършва двойно повече от онова, което е извършвал по-рано за същото време, така че седмичната му заплата е спаднала на по-малко от $\frac{1}{4}$ от по-раншната му заплата. Лич дава („Неопровержими факти“, стр. 35) една таблица на заплатите, които били плащани в 1827 и 1843 г. за разни платове; от нея се вижда, че тъканите, за които в 1827 г. стригачът получавал по 4 п., $2\frac{1}{4}$ п., $2\frac{3}{4}$ п., 1 п. на ярд, в 1843 г. той получавал само по $1\frac{1}{2}$ п., $\frac{3}{4}$ п., 1 п. и $\frac{3}{8}$ п. заплата за стрижене на 1 ярд. Размерът на средната седмична заплата според Лич е, както следва: в 1827 г. 1 л. ст. 6 ш. 6 п. или 1 л. ст. 2 ш. 6 п., или 1 л. ст., или 1 л. ст. 6 ш. 6 п., а за същите стоки в 1843 г. 10 ш. 6 п. или 7 ш. 6 п., или 6 ш. 8 п., или 10 ш.; но има стотици работници, които дори и не могат да се доближат до тези размери на заплатата. Ние вече говорихме за *ръчните тъкачи* в памучната индустрия; останалите текстилни материали се изработват почти изключително от ръчни тъкачи, които, както стригачите на кадифе, повечето са пострадали по същия начин, т. е. от проникването на изместени от машинните работници, и освен това като фабрични работници подлежат на строги глоби заради лоша работа. Да вземем *тъкачите на коприна*. Фабрикантът на коприна Броклхърст, един от най-крупните в цяла Англия, е представил на някаква парламентарна комисия таблица от книгите си, от които се вижда, че за същите артикули, за които в 1821 г. той е плащал заплата 30 шилинга,

14 шилинга, $3\frac{1}{2}$ шилинга, $\frac{3}{4}$ шилинга, $1\frac{1}{2}$ шилинга, 10 шилинга, в 1831 г. плащал само 9 шилинга, $7\frac{1}{2}$ шилинга, $2\frac{1}{4}$ шилинга, $\frac{1}{3}$ шилинга, $\frac{1}{2}$ шилинга, $6\frac{1}{4}$ шилинга, макар в този клон на индустрията да не били направени никакви подобрения на машините. Но каквото е направил в своята фабрика г. Броклхърст наистина може да се приеме като норма за цяла Англия. От същите таблици се вижда, че средната работна заплата на тъкача заедно с всички удръжки възлизала в 1821 г. на $16\frac{1}{2}$ шилинга седмично, а в 1831 г. само на 6 шилинга. Оттогава заплатата е спаднала още повече: тъканите, за които в 1831 год. се плащало $\frac{1}{3}$ шилинга или 4 пенса тъкачна заплата на ярд, в 1843 г. за тях се плащало само $2\frac{1}{2}$ пенса (това са тъй наречените *single sarsonets* — копринени хастари), а голям брой тъкачи в село могат да си намерят работа само ако са съгласни да вземат за тези тъкани по $1\frac{1}{2}$ —2 пенса. Към това се прибавят и произволните удръжки от заплатата. Всеки тъкач, който получава основа, получава и карта, на която обикновено е написано, че работата се приема в тези или онези часове на деня, че такъв тъкач, който не може да работи поради болест, трябва да уведоми бюрото за това в тридневен срок, иначе болестта не се смятала за оправдание; че не се приема като достатъчно извинение, когато тъкачът казва, че трябвало да чака прежда за вътък, че за известни дефекти в работата (когато например на известна дължина от плата идват повече вътъчни нишки, отколкото са предписани и пр.) се удържа *не по-малко* от половината заплата и че ако платът не е готов в определения срок, за всеки ярд от непредадения плат се спада по едно пени. Всички удръжки от заплатата в съответствие с тези карти са толкова значителни, че например човекът, който идва в Ли, Ланкашайр, два пъти седмично, за да приема тъканите, носи всеки път на своя фабрикант най-малко петнадесет лири (100 пруски талера) от глоби. Така заявява самият той, а същият минава за един от най-толерантните приемчици. По-рано подобни въпроси се решавали от арбитражен съд, но тъй като работниците, които настоявали на това, обикновено бивали уволнявани, сега този обичай напълно е изчезнал и фабрикантът действа съсем произволно: той е и обвинител, и свидетел, и съдия, и законодател, и изпълнител — всичко в едно лице. А ако работникът отиде при мировия съдия, тогава му казват: с това, че сте приели картата, вие сте сключили известен контракт и сега сте длъжни да го изпълните. Точно както при фабричните работници. Освен това фабрикантът всеки път застава работника да подписва документ, в който последният заявява, че „той е съгласен с направените удръжки“. А ако се противи на това, тогава всички фабриканти от града веднага знаят, че, както казва Лич,

„той е човек, който се противопоставя на писмено установените с карти Есд и законност и има дързостта да се съмнява в мъдростта на оння, които, както би следвало той да знае, са все пак негово началство в обществото.“ („Неопрровержими факти“, стр. 37—40).

Разбира се, тъкачите са *напълно* свободни и фабрикантът наистина не ги принуждава да вземат от него основа и карти, но както Лич превежда това на добър английски език, той им казва:

„Ако не искате да се пържите в моя тиган, направо може да влезете в огъня. (If you don't like to be frizzled in my frying-pan, you can take a walk into the fire).“

Тъкачите на копирински платове в Лондон и по-специално в Спиталфилдс отдавна понасят периодически най-голяма мизерия, но че те и досега още нямат основание да бъдат доволни от положението си — следва от това, че вземат крайно дейно участие във всички работнически акции в Англия, а особено в Лондон. Господстващата сред тях нищета е била причината за тифуса, който избухнал в източните части на Лондон и предизвикал назначаването на комисията за обследване на санитарните условия за живот на работническата класа. Но от последния доклад на лондонската болница за болни от тифус ние виждаме, че тифусът все още продължава да върлува.

След платовете за облекло най-важната група артикули, произвеждани от английската индустрия, са *металните изделия*. Това производство има за свои главни центрове *Бирмингам*, където се произвеждат фини метални стоки от всякакъв вид, *Шефилд* — всевъзможни ножарски изделия, и *Стафордшайр*, особено *Уолверхамптън*, където се произвеждат по-груби стоки, като брави, гвоздеи и пр. Описанието на положението на работниците, заети в тези индустриални клонове, нека започнем с Бирмингам. — Организацията на производството в *Бирмингам*, както въобще в повечето места, където се изработват металически изделия, е запазила нещо от стария занаятчийски характер; дребните майстори все още продължават да съществуват; те работят с чираците си или в работилницата у дома си, или — когато е нужна употребата на парна сила — в големи фабрични сгради, които са разпределени на малки работилници, дадени поотделно под наем на майсторите; всички помещения са снабдени с по една движена от парната машина ос, чрез която пък може да се поставят в движение други машини. Леон Фоше (автор на редица статии върху положението на английските работници в списание „Revue des deux Mondes“¹¹² — статии, от които проличава, че авторът поне е изучавал въпроса, и които във всеки случай са по-ценни от онова, което досега са писали по

това както англичаните, така и немците) нарича такава организация с името *démocratie industrielle** в противовес на едрото производство на Ланкашайр и Йоркшайр и забелязва, че тя не дава твърде благоприятни резултати за положението на майсторите и на калфите. Тази забележка е напълно правилна, защото многото дребни майстори, между които се разпределя печалбата — регулирана от конкуренцията, иначе поглъщана от един единствен едър фабрикант, — не могат лесно да съществуват при тези условия. Централизиращата тенденция на капитала ги държи потиснати и на един забогатяващ се опропастяват десетина, а стотина други чрез натиска на конкуренцията само на един богаташ, който може да продава по-евтино от тях, биват поставяни по-зле, отколкото преди. От само себе си се разбира, че в случаите, когато дребните майстори по начало трябва да конкурират на едрите капиталисти, много трудно могат да успеят сами срещу тази конкуренция. Чираците, както ще видим, са при дребните майстори поне също толкова зле, колкото и при фабрикантите, но с тая разлика, че самите те по-късно стават майстори и по този начин получават известна самостоятелност — т. е. биват експлоатирани от буржоазията не така непосредствено, както във фабриките. По този начин тези дребни майстори не са нито истински пролетарии, защото живеят отчасти от труда на чираците и продават не самия си труд, а готовия продукт, нито са истински буржоа, защото главното, с което се издържат, е собственият им труд. Това своеобразно, междинно положение на работниците в Бирмингам е причината, поради която те много рядко напълно и явно са се присъединявали към английското работническо движение. В политическо отношение Бирмингам е радикален, но не и чисто чартистки град. Обаче там има и множество по-големи фабрики — собственост на капиталисти, и в тях напълно господствува фабричната система. Разделението на труда, което там е проведено до най-малки подробности (например в производството на игли), както и приложението на парната сила, позволява ангажирането на множество жени и деца. И ние отново срещаме тук (виж „Доклад на комисията за обследване на детския труд“) съвсем същите характерни черти, които са изложени във фабричния отчет: женският труд до часа на раждането, невъзможността за жените да водят домакинство, занемаряването на домашния бит и на децата, безразличие, дори отвращение към семейния живот и деморализация, а освен това изместване на мъжете от областта на труда, непрекъснато подобрене на машините, ранна самостоятелност на децата, мъже — изхранвани от жени и деца, и

* — индустриална демокрация. *Ред.*

г. н. и т. н. — Децата са описани като полугладни и одрипавели. *Половината от тях не знаят какво значи да бъдеш сит*, много от тях живеят цял ден с толкова хляб, колкото могат да получат за едно пени (10 пруски пфенига), или до обеду не получават никаква храна; нещо повече: имало е случаи, при които децата не получавали нищо за ядене от 8 часа сутрин до 7 часа вечер. Много често облеклото едва покрива голотата им; много ходят боси дори и през зимата. Поради това всички деца са дребни и слаби за възрастта си и рядко се развиват поне горе-долу нормално. Ако човек вземе под внимание, че при тези недостатъчни средства за възпроизвеждане на физическите сили се прибавя още и тежка, продължителна работа в душни помещения, няма да се учудва на това, че в Бирмингам се срещат малко мъже, които са годни за военна служба.

„Работниците — казва един лекар от наборната комисия — са дребни, слаби и с твърде малко физическа сила и на това отгоре мнозина имат изкривявания на гръдния кош или на гръбнака.“

По сведение на един наборен подофицер мъжете в Бирмингам са по-дребни откъдето и да било другаде: обикновено 5 фута и 4—5 цола високи, и от 613 свикани новобранци само 238 се оказали годни. Що се отнася до образованието, по-горе (стр. 338) вече дадохме редица изказвания и примери за него из районите на металната индустрия, към които насочвам читателя; впрочем от доклада на комисията за обследване на детския труд се вижда, че в Бирмингам повече от половината деца между 5 и 15 години не посещават каквото и да е училище; децата, които посещават училище, често се менят, така че е невъзможно да им се даде каквото и да било трайно образование, и всички деца много рано се вземат от училище и се пращат на работа. Какви учители се използват при това — се вижда също така от този доклад; на въпроса, дали преподава също и морал, една учителка отговорила: „Не, за 3 пенса седмична училищна такса това не може да се иска.“ Някои учителки дори и не разбрали този въпрос, а други и съвсем не смятали моралното възпитание на децата за част от своя дълг. Една учителка казала, че не преподавала морал, но че се стараела да насажда у децата добри принципи, и при това направила една груба езикова грешка. В самите училища членът на комисията констатирал непрекъснат шум и безредие. Поради това нравственото състояние на самите деца е в най-висока степен печално; половината от всички престъпници са под 15-годишна възраст; само за една година били осъдени 90 десетгодишни престъпници, между които 44 за криминални престъпления. Според мнението на членовете на комисията безредното полово общуване изглежда да се среща почти повсеместно, и

го още в твърде млада възраст. — (Грейнджър. „Доклад“ и документи.)

В областта на желязната индустрия, Стафордшайр, положението е още по-лошо. При грубите железни изделия, които се произвеждат тук, не може да се прилага нито голямо разделение на труда (с известни изключения), нито парна сила и машини. Тук — в Уолверхамптън, Уиленхол, Билстън, Седжли, Уенсфилд, Дарластън, Дъдли, Уолсол, Уенсбери и др., има поради това по-малко фабрики, но затова пък повече малки ковачници, в които дребните майстори работят поотделно с един или няколко чираци, които са задължени да служат при тях до двадесет и първата си година. Положението на дребните майстори е приблизително същото, както на тези в Бирмингам, но чираците обикновено са много по-зле. Те получават за ядене почти само месото на болни, паднали животни или развалено месо и развалена риба, също и месо на преждевременно родени телета и задушени в железопътни вагони свине. И същото вършат не само дребните майстори, но и по-големите фабриканти, които имат 30—40 чираци. В Уолверхамптън това изглежда да е действително обикновено нещо. Естествената последица от това са чести коремни и други заболявания. Освен това децата обикновено не получават достатъчно храна, за да се нахранят до насита, и рядко имат други дрехи освен работното си облекло, така че те вече само затова не ходят в неделното училище. Жилищата са често до такава степен лоши и мръсни, че стават огнища на болести, и макар в повечето случаи трудът да е здравословен, децата са поради това дребни, лошо сложени, слаби и в много случаи зле осакатени. В Уиленхол например има безброй много хора, които от вечно пилене на менгеме получават гърбица и изкривяване на *единия* крак в коляното — „извърнат крак“, hind-leg, както го наричат, — така че краката имат формата на буквата К; освен това най-малко една трета част от тамошните работници имали херния. Както и в Уолверхамптън, тук се срещат безбройни примери на закъснял пубертет както у момичета — и те работят в ковачниците! — така и у момчета, даже до деветнадесетата им година. В Седжли и околността, където се произвеждат почти само гвоздеи, хората живеят и работят в жалки, прилични на обори къщурки, които по мръсотия нямат равни на себе си. Момчета и момичета от десетата или дванадесетата си година нагоре въртят чука и чак тогава се считат за напълно обучени работници, когато изработват по хиляда гвоздеи на ден. За 1,200 гвоздеи заплатата е $5\frac{3}{4}$ пенса или непълни 5 сребърни гроша. Всеки гвоздей изисква 12 удара и тъй като чукът тежи $1\frac{1}{4}$ фунта, работникът трябва да дигне 18,000 фунта, докато спечели тази мизерна заплата. При тази тежка работа и при недостатъчната храна децата по не-

избежност се оформят зле физически, остават дребни и слаби, както се потвърждава и от данните на комисията. За състоянието на образованието и в този окръг вече дадохме сведения по-горе. Образованието в този участък е действително на невероятно ниско ниво: половината от всички деца не посещават дори неделните училища, а другата половина ги посещава съвсем нередовно; в сравнение с други области тук могат да четат твърде малко деца, а още по-малко да пишат. И това е напълно естествено, защото децата се вземат на работа между седмата и десетата година, т. е. *точно тогава*, когато те наистина биха могли да извлекат полза от посещаването на училището; учителите от неделното училище — ковачи или миньори — често пъти едва могат да четат, дори и не могат да напишат името си. Техният морален уровень съответствува на тези възпитателни средства. В Уиленхол — твърди членът на комисията Хорн и представя изобилни доказателства за това — не съществува никакво нравствено чувство сред работниците. Той е установил изобщо, че децата не познават нито задължения към родителите си, нито пък чувствуват някаква привързаност към тях. Те били толкова малко способни да мислят върху онова, което говорят, толкова затъпели, толкова глупави като животни, че — принудени да работят 12—14 часа на денонощие, да ходят в дрипи, да не си дояждат и да понасят побоища, които и след няколко дни все още усещали — те често твърдели, че били третурани добре и че се чувствували отлично. Те не познавали друг начин на живот освен да се измъчват от сутрин до вечер, докато им се позволи да престанат, и не разбирали дори нечувания за тях въпрос: дали са изморени. (Хорн, „Доклад“ и документи.)

В *Шефилд* заплатите са по-добри и поради това по-добро е и външното положение на работниците. Но затова пък тук трябва да се отбележат някои клонове на труда поради извънредно вредното им влияние върху здравето. Някои видове работа са свързани с непрекъснато притискане на инструментите към гърдите и често предизвикват туберкулоза; а други, например изготвянето на пили, пречат на общото развитие на тялото и причиняват коремни заболявания; рязането на кокали (за дръжки на ножове) влече след себе си главоболие, болести на жлъчката, а у момичетата, много от които са заети в тази работа, малокръвие. Но най-нездравословна работа е точенето на ножове и вилици, което, особено когато става на сухи камъни, неминуемо влече след себе си преждевременна смърт. Нездравословността на тази работа се дължи отчасти на наведеното положение, при което се притискат гърдите и стомахът, но особено на масата остроръбест, металически прах, който отскача при точенето, изпълва въздуха и неизбежно се вдишва. Точилари, които

работят на сух камък, достигат средно едва до 35 години, а точилари на мокър камък рядко живеят повече от 45 години. Д-р Найт в Шефилд казва:

„Аз мога да направя донякъде ясна вредността на тази работа само като обявя най-големите пияници сред точиларите за най-дълголетни измежду тях, защото те най-много отсъствуват от работата си. В Шефилд има всичко около 2,500 точилари. Около 150 (80 мъже и 70 момчета) са точилари на вилници; те умират между 28-та и 32-та си годишна възраст; точиларите на бръснари, които точат както на сухи, така и на мокри камъни, умират между 40 и 45 години, а точиларите на ножове за маса, които точат на мокри камъни, умират между 40 и 50 години.“

Същият лекар дава следното описание на хода на болестта — така наречената точиларска астма:

„Те почват работата си обикновено от четирнадесетата си година и ако имат здрав организъм, те рядко усещат особени страдания до двадесетата си година. Тогава започват да се проявяват симптомите на тяхната своеобразна болест; те веднага се задъхват при най-малкото усилие при изкачване стълби или височина, държат раменете си високо, за да облекчат постоянния и увеличаващ се задух, навеждат се напред и изглежда да се чувствуват най-удобно в приведеното положение, в което работят; цветът на лицето им става мръсно жълт, чертите на лицето им изразяват страх, те се оплакват от стягане на гърдите; гласът им става груб и дрезгав, те кашлят шумно, като че ли въздухът премннава през дървена цев. От време на време изхърчват значителни количества прах, примесен със слюз или в кълбовидни или цилиндрични маси с тънка обвивка от слюз. Храчене на кръв, неспособност да лежат, изпотяване през нощта, диария с колики, необикновено отслабване с всичките обикновени симптоми на белодробна туберкулоза ги завличат най-после в гроба, след като са линели с месеци, често дори с години, неспособни да изхранят нито себе си, нито семействата си със своя труд. Трябва да добавя, че всички опити, които са били направени досега за предотвратяване на точиларската астма или за нейното излекуване, са напълно пропаднали.“

Това е написал Найт преди десет години; оттогава броят на точиларите и яростта на болестта са се увеличили, но били направени и опити да се предотврати болестта със закрити точиларски камъни и отвеждане на праха чрез вентилация. Те са поне отчасти успели, но самите точилари не искат тяхното приложение и дори тук-там са го осуетили, защото мислят, че с това биха дошли повече работници в тяхната професия и биха подбили заплатата им. Те предпочитат „къс, но весел живот“. Д-р Найт казвал често на точиларите, които отивали при него при първите симптоми на астмата: вие ще си докарате смъртта, ако се върнете обратно при точилото. Но това никога не помагало; онзи, който ставал веднаж точилар, той се отчайвал, сякаш се продал душата си на дявола. — Образованието в Шефилд е на много ниско стъпало; един духовник, който се занимавал много със статистиката на образованието, бил на мнение, че от

16,500 деца на работническата класа, които били в състояние да посещават някое училище, едва 6,500 можели да четат; това се обяснява с обстоятелството, че още от седмата и най-късно от дванадесетата си година децата се вземат от училището и че учителите им нищо не струват (един от тях бил уличен като крадец, който след освобождаването си от затвора не намерил друго средство за препитание освен даскалуването!). Неморалността сред младежта в Шефилд изглежда да е по-голяма откъдето и да било другаде. (Впрочем човек едва ли знае на кой град да отсъди първенството и когато чете докладите, мисли, че всеки град го заслужава.) Младежите в неделя са цял ден на улицата, играят на подхвърляне на пари или насъскват кучета едно срещу друго, ходят усърдно по кръчмите и седят там заедно с любимите си, докато тръгнат късно вечерта на усамотени разходки по двойки. В една кръчма, която членът на комисията посетил, седели 40—50 младежи от двата пола, почти всички под 17 години, всеки младеж при своето момиче. Тук-там някоя играели на карти, други пеели и танцували и навсякъде пиели. Между тях седели професионални проститутки. И така, нищо чудно в това, че, както се изказват всички свидетели, ранното безредно полово общуване и младежката проституция се срещат извънредно често в Шефилд вече у юноши от 14 до 15 години. Престъпленията, и то от много зверски, отчаян характер, са нещо обикновено; година преди идването на члена на комисията била заловена една банда, състояща се в по-голямата си част от младежи, тъкмо когато се канела да подпали града; те били напълно екипирани с копия и запалителни вещества. По-късно ще видим, че работническото движение в Шефилд има същия див характер. (Саймънс, „Доклад“ и документи.)

Освен тези главни центрове на металообработването има още и фабрики за карфици в Уорингтън (Ланкашайр), където сред работниците, особено децата, царя също много мизерия, неморалност и невежество; има и известен брой ковачници за гвоздеи в областта на Уиган (Ланкашайр) и в Източна Шотландия; докладите от тези последни области си схождат почти напълно с докладите от Стафордшайр.

Сега ни остава още един единствен клон от тази индустрия — *производството на машини*, което се извършва именно във фабричните райони, особено в Ланкашайр; особеното при него е произвеждането на машини посредством машини; чрез това наново било отнето и последното убежище на останалите без работа работници — работата при производството на машините, които са ги лишили от препитание. Машините за рендосване и пробиване, машините, които

изготвят винтове, колела, гайки и пр., механическите стругове и тук оставили без препитание маса работници, които по-рано редовно били заангажирвани при добра заплата. Онзи, който желае, може да види маса такива безработни в Манчестер.

Да се обърнем сега към оня индустриален район, който се намира северно от железодобивната област на Стафордшайр: *грънчарниците* (potteries), чието главно средище е общината (borough) Сток, която обхваща селищата Хенли, Бърслем, Лейн-Енд, Лейн-Делф, Етрурия, Колридж, Лангпорт, Тънстол и Голден Хил с общо 60,000 жители. В доклада на комисията за обследване на детския труд се съобщава за този район: В някои клонове на това производство — на фаянс — децата имат лека работа в топли, просторни зали; в други, напротив, от тях се изисква тежка, напрегната работа, без да получават нито достатъчна храна, нито добро облекло. Много деца се оплакват: „Нямам достатъчно за ядене, получавам обикновено картофи и сол и никога не ми дават месо и хляб; не ходя на училище, нямам никакви дрехи.“ — „Днес нямах абсолютно нищо за обед, у дома никога не обядват; повечето получавам картофи и сол, само понякога хляб.“ — „Това са всичките дрехи, които имам, у дома нямам никаква дреха за празник.“ Измежду децата, чиято работа е особено вредна, са за отбелязване mould-ruppers, т. е. онези деца, които заедно с формата трябва да носят в сушилнята готово оформената стока и след това, когато вещта се изсуши, колкото е нужно, да занасят обратно празната форма. По тоя начин те през целия ден трябва да отиват и да се връщат под голямата за възрастта им тежест, а високата температура, при която трябва да вършат това, значително увеличава тяхното изтощение. Тези деца, без почти нито едно единствено изключение, са мършави, бледи, слаби, дребни и лошо сложени; те почти всички страдат от стомашни болести, повръщане, липса на апетит и много от тях умираат от изтощение. Почти точно тъй слаби са и момчетата, които носят името jiggers; според колелото (jigger), което те трябва да въртят. Но много по-вредна е работата на ония, които потапят готовата стока в течност, която съдържа големи количества олово, а често и много арсеник, или пък трябва да вземат на ръце прясно потопената стока. Ръцете и дрехите на тези работници, мъже и деца, са винаги мокри от тази течност; кожата омеква и при непрекъснатото хващане на груби предмети така се свлича, че от пръстите им често тече кръв и те са непрекъснато в такова състояние, което в най-висша степен благоприятствува за абсорбирането на тези опасни вещества. Последниците от това са силни болки и сериозни заболявания на стомаха и на червата, упорит запек, колики, понякога туберкулоза, а у децата *най-често епилепсия*. У мъжете обикновено настъпва части-

чен парализ на ръчните мускули, colica pictorum* и парализ на цели крайници. Един свидетел разказва, че две момчета, които работели с него, умрели през работата в спазми; друг един, който още като момче две години е помагал при глазирането, разказва, че в началото имал силни коремни болки, след това — пристъп от спазми, вследствие на което бил на легло два месеца; оттогава нататък спазмите станали все по-чести, сега вече всеки ден, а често пъти — десет до двадесет епилептични припадъка в един ден. Дясната му страна била парализирана и, както му казали лекарите, никога нямало да се възстанови дейността на крайниците му. В помещението за глазиране на една фабрика имало четирма мъже, всички епилептични и страдащи от силни коляки, и единадесет момчета, от които няколко вече епилептични. С една дума, тази страшна болест се явява абсолютно навсякъде като последствие от тази работа, а и това също става заради по-големи печалби на буржоазията! В стаите, в които се търка фаянсът, въздухът е изпълнен с фин кремъчен прах, чието вдишване действа точно толкова вредно, колкото и вдишването на стоманения прах у шефилдските точилари. Работниците се задъхват, те не могат да лежат спокойно, страдат от рани в гърлото, от силна кашлица и гласът им става толкова тих, че човек едва може да ги чуе. И те всички умират от туберкулоза. В района на грънчарниците имало сравнително много училища, които дават на децата възможност да се учат, но тъй като последните трябва да се изпращат толкова рано във фабриките и да работят толкова дълго (обикновено дванадесет часа, а често и повече), те не са в състояние да използват училищата и поради това три четвърти от изпитаните от члена на комисията деца не можели нито да четат, нито да пишат; и цялата област тънела в най-дълбоко невежество. Ония деца, които с години посещавали неделни училища, не били в състояние да различат една буква от друга. Не само интелектуалното, но нравственото и религиозното възпитание в цялата страна е на много ниско стъпало (Скривен, „Доклад“ и документи).

Също и при *производството на стъкло* се срещат разни видове работа, която наистина изглежда, че не вреди много на мъжете, но която децата никак не могат да понесат. Тежкия труд, нередовността в работното време, честата нощна работа и особено високата температура в работните помещения (100—130° Фаренхайт) причиняват у децата обща слабост и болести, лош растеж и особено очни недъзи, коремни болести, бронхити и ревматични заболявания. Много деца са бледи, имат червени очи, често пъти със седмици се лишават от зрение и страдат от силно гадене, повръщане, кашлица, простуди

* — професионално заболяване на бояджите. *Ред.*

и ревматизъм. При изваждането на стоката от пещите децата често са принудени да работят при такава висока температура, че дъските, на които те стоят, се запалват под краката им. Тия, които надуват стъкло, обикновено умират в ранна възраст от слабост и гръдни болести. (Лифчайлд. „Доклад“, приложения, ч. II, стр. L 2, § 11, 12; Франк. „Доклад“, приложения, ч. II, стр. K 7, § 48; Танкред. Документи и приложения, ч. II, стр. I 76 и т. н.; всички в „Доклад на комисията за обследване на детския труд“.)

Въобще същият доклад във всички клонове на индустрията показва постепенното, но сигурно проникване на оная фабрична система, която особено се характеризира чрез заангажирането на жени и деца. Аз не съм счел за нужно навсякъде по-нататък да проследя прогреса на техниката и изтласкването на възрастните работници. Онзи, който е запознат донякъде с индустриалното дело, сам ще може лесно да си допълни това, защото на мен тук липсва място да проследя в подробности и тази страна на съвременния начин на производство, изложен от мен като един от резултатите на фабричната система. Навсякъде се въвеждат машини и с това се унищожава последната следа от независимостта на работника. С работата на жената и на децата семейството се разнебитва навсякъде или пък напълно се обръща с главата надолу поради безработицата на мъжа; навсякъде необходимостта от въвеждането на машините предава предприятието, а заедно с него — и работниците, в ръцете на едрия капиталист. Централизацията на собствеността крачи неудържимо напред, разделението на обществото на едри капиталисти и безимотни работници всеки ден става по-рязко, индустриалното развитие на нацията с гигантски крачки се движи към неминуема криза.

Аз вече споменах по-горе, че в областта на занаятите могъществото на капитала, а понякога и разделението на труда са довели до един и същ резултат; те изтласкали дребната буржоазия и на нейно място поставили едри капиталисти и безимотни работници. За тези занаятчийци трябва всъщност малко да се каже, тъй като всичко онова, което се отнася до тях, бе вече изложено от мене там, където ставаше дума за индустриалния пролетариат въобще; тук, от началото на индустриалния преврат са станали малко промени в начина на работата, както и в нейното влияние върху здравето на работниците. Но допирът със същинските индустриални работници, гнетът на едрите капиталисти, който станал много по-осезателен от този на дребните майстори, с които калфата все пак още се намирал в лични отношения, влиянието на живота на големите градове и полижаващата се заплата са направили почти всички занаятчийски дейни участници в работническото движение. Ние скоро ще говорим

върху това, а междуременно нека се обърнем към една категория от трудещото се население на Лондон, която поради извънредното варварство, с което я експлоатира алчната буржоазия, заслужава особено внимание. Аз имам предвид модистките и шивачките.

Забележително е, че тъкмо изработването на ония артикули, които служат за накит на *дамите от буржоазията*, са свързани с най-печалните последици за здравето на заетите с него работници. Ние по-горе вече видяхме това при производството на дантели и за доказателство на това твърдение сега имаме предвид лондонските модни магазини. Тези предприятия ангажират маса млади момичета — казват, че такива имало всичко 15,000; повечето от тях идват от село и като живеят и се хранят в тези помещения, те напълно са роби на работодателите си. През време на модния сезон, който трае около четири месеца в годината, дори и в най-добрите заведения работните часове са петнадесет на ден, а когато се случат спешни поръчки — осемнадесет; обаче в повечето магазини през това време се работи без всякакво строго определено работно време, така че момичетата никога нямат повече от шест, често само три или четири, а понякога дори само два часа в денонощие свободни за почивка и сън. По такъв начин те работят 19 до 22 часа, а понякога са принудени да работят през цялата нощ — нещо, което се случва доста често! Единствената граница за продължителността на тяхната работа е пълната физическа невъзможност да държат иглата дори и една минутка повече. Срещат се случаи, когато тези безпомощни същества не са си свалили дрехите в продължение на девет дни подред и само сегиз-тогиз случайно са могли да си отпочинат за няколко минути на някой сламеник; яденето им се поднасяло ситно нарязано, за да могат да го погълнат във възможно най-късото време. Накратко, с помощта на моралния робски бич — заплахата за уволнение — тези нещастни момичета биват задържани на такава продължителна и непрестанна работа, каквато не може да понесе никой силен мъж, а да не говорим за крехките момичета от четиринадесет до двадесетгодишна възраст. Освен това душният въздух в стаите за работа, също и в спалните, наведеното положение, често лошата, мъчно смилаема храна — всичко това, но преди всичко продължителната работа и изолацията от чистия въздух, създават най-печалните резултати за здравето на момичетата. Много скоро се появяват отпадналост и отпуснатост, слабост, загубване на апетит, болки в раменете, гърба и таза, а особено — болки в главата; след това — изкривяване на гръбначния стълб, високи, изкривени рамене, отслабване, подпухнали, съзлящи и въобще болни очи, които скоро стават късогледи, кашлица, тесногърдство и задух, както и всички женски болести на

пубертета. В много случаи очите страдат толкова силно, че настъпва неизлечима слепота, пълно разстройство на зрението, а ако зрението остане достатъчно добро, за да дава възможност за продължаване на работата, обикновено туберкулозата слага край на късия и печален живот на тези работнички. Дори и у онези, които достатъчно рано напускат тази работа, телесното здраве остава завинаги разрушено, силата на организма разбита; особено след брака те са непрекъснато хилави и слаби и раждат болнави деца. Всички лекари, които били разпитани от комисията за обследване на детския труд, се изказали единодушно, в смисъл че трудно можело да се измисли друг начин на живот, който така да разрушава здравето и да предизвиква преждевременна смърт, както този на модистките.

Със същата жестокост, само по-малко непосредствено, се експлоатират изобщо *шивачките* в Лондон. Момичетата, които се занимават с изработката на корсети, имат тежка, трудна, изморяваща окото работа. А каква е заплатата, която те получават? Аз не зная това, но зная едно, че предприемачът, който трябва да отговаря за предадения му материал и който разпределя работата между отделните шивачки, получава $1\frac{1}{2}$ пенса — 15 пруски пфенинга — на брой. Оттук той приспада още и своята печалба, а тя е най-малко $\frac{1}{2}$ пени — значи най-много едно пени влиза в джоба на бедното момиче. Момичетата, които шият вратовръзки, се задължават да работят 16 часа и получават $4\frac{1}{2}$ шилинга, т. е. $1\frac{1}{2}$ пруски галера седмично, с които те могат да купят приблизително толкова, колкото се купува с 20 сребърни гроша в най-скъпия град на Германия*. Но най-зле са ония, които шият ризи. Те получават за една обикновена риза $1\frac{1}{2}$ пенса. По-рано получавали 2 до 3 пенса, но откогато приютът за бедни в Сент Панкрас, който се управлява от *буржоазно-радикална* администрация, е започнал да приема работа по $1\frac{1}{2}$ пенса, бедните жени трябвало да се съгласят с тази ниска заплата. За фини, украсени ризи, които при осемнадесетчасова работа могат да се изработят за един ден, се плаща 6 пенса, т. е. 5 сребърни гроша. Според това и според различни изказвания на работнички и пренаемачи заплатата на тези шивачки, при твърде напрегната и продължаваща до късна нощ работа, възлиза на $2\frac{1}{2}$ —3 шилинга седмично. И онова, което слага венец на това позорно варварство, е, че шивачките трябва да депозират като залог част от стойността на поверените им материали, което те, разбира се, не могат да сторят иначе освен като — за което прекрасно знаят и собствениците — заложат една част от тях и или ги откупват със

* Сравни „Weekly Dispatch“, 16 март 1844 г.

загуба за себе си, или ако не могат да откупят материалите, трябва да отговарят в мировия съд, както се случило на една шивачка през ноември 1843 г. Едно нещастно момиче, което се намирало в това положение и което не знаело какво да прави, се удавило в един канал през август 1844 г. Тези шивачки живеят обикновено сред най-голяма нищета в малки мансардни стаички, където във всяка стая се натъпкват толкова много от тях, колкото позволява мястото, и където през зимата единственото отоплително средство най-често е телесната топлина на самите тези обитателки. Те седят там наведени над своята работа и шият от четири или пет часа сутрин до полунощ, разрушават за няколко години своето здраве и си докарват преждевременна смърт, без да могат да си доставят дори и най-необходимото за своите належащи нужди*, докато долу, по улицата, преминават блестящите каляски на висшата буржоазия и докато може би десет крачки по-нататък някой жалък денди губи за една вечер на карти повече пари, отколкото те могат да припечелят за цяла година.

Това е положението на английския индустриален пролетариат. Навсякъде, където се обърнем, срещаме продължителна или временна мизерия, болести, които се пораждат от условията или от самата работа, деморализация; навсякъде унищожение, бавно, но сигурно подкопаване на физическите и духовните сили на човека. Нима може да продължава такова състояние?

Това състояние не може и няма да продължава. Работниците, значителното мнозинство от народа, не го искат. Нека видим какво казват те за това състояние.

* Томас Худ, най-талантливият от всички съвременни английски хумористи, подобно на всички хумористи, изпълнен с човешки чувства, но без всякаква духовна енергия, публикува в началото на 1844 г., когато описанието на мизерията на шивачките изпълваше всички вестници, хубавото стихотворение: „The Song of the Shirt“ („Песента за ризата“), която е изтръгнала от очите на буржоазните щерки не малко състрадателни, но безполезни сълзи. Аз нямам достатъчно място, за да мога тук да го възпроизведа; то беше първоначално поместено в „Punch“ и след това обиколи всички вестници. Тъй като положението на шивачките тогава се разглеждаше във всички вестници, излишни са специални цитати.

РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

Всеки ще се съгласи с мене — дори и да не бях изтъквал това с толкова много примери, — че английските работници не могат да се чувствуват щастливи при това положение, че в тяхното положение един човек или цяла класа не може да мисли, да чувствува и да живее човешки. Значи работниците трябва да се стремят да излязат от това оскобяващо положение, да си създадат по-добро, по-човешко положение, а те не могат да направят това, без да се борят против интереса на буржоазията като такава — интерес, състоящ се тъкмо в експлоатацията на работниците. Но буржоазията защитава своя интерес с всички средства, приложението на които ѝ предоставя нейната собственост и стоящата на нейно разположение държавна власт. Щом работникът поиска да се освободи от сегашното положение на нещата, буржоазията става негов отявлен враг.

Но работникът освен това всеки момент забелязва, че буржоазията го третира като вещь, като своя собственост и дори вече само затова той се явява враг на буржоазията. Аз изтъкнах по-горе със стотици примери и бих могъл още със стотици други да изтъкна, че при сегашните отношения работникът може да спаси своето човешко достойнство само чрез омразата си към буржоазията и възмущението си от нея. А това, че той *може* с най-силна страст да протестира срещу тиранията на имотните, се дължи на неговото възпитание или по-скоро на неговата липса на възпитание, както и на значителното количество гореща ирландска кръв, която се е преляла в английската работническа класа.

Английският работник не е вече англичанин в обикновения смисъл, не е вече пресметлив човек на парата като своя имотен съсед;

неговите чувства са по-силно развити, вродената му северняшка студенина се уравновесява с необуздаността, сред която страстите му са могли да се развият и да добият власт над него. Разсъдливостта, която толкова много е съдействувала за развитието на егоистичната наклонност на английския буржоа, която е превърнала егоизма в негова господстваща страст и е концентрирала цялата сила на чувствата само в една точка — алчността за пари, липсва у работника и затова неговите страсти са силни и неукротими, както у чужденеца. Чертите на английската националност са изчезнали у работника.

Както видяхме, ако на работника не е оставено никакво поприще за проявяване на неговото човешко достойнство освен протеста срещу цялото му положение в живота, естествено е, че тъкмо в този протест работниците трябва да се покажат най-симпатични, най-благородни и най-човечни. Ние ще видим, че цялата енергия, цялата дейност на работниците се насочва само върху тази точка и че дори всичките им усилия да придобият какво да е общо образование, се намират в пряка връзка с нея. Ние несъмнено ще трябва да съобщим за отделни насилия, дори и бруталности, но винаги трябва да се има предвид, че социалната война в Англия съществува открито и че ако интересът на буржоазията е да води тази война лицемерно, под маската на мир и дори на филантропия, за работника може да бъде полезно само разрушаването на това лицемерие, разкриването на истинските условия; следователно, дори най-насилствените враждебни действия на работниците срещу буржоазията и нейните слуги са само пряк, неприкрит израз на онова, което буржоазията крадешком и коварно причинява на работниците.

Възмущението на работниците от буржоазията е започнало скоро след развитието на индустрията и е преминало през различни фази. Тук не е мястото за подробно излагане на историческото значение на тези фази за развитието на английския народ; принуден съм да отложа това за по-късно, а засега ще се огранича само с фактите, доколкото те служат за характеризиране на положението на английския пролетариат.

Първата, най-груба и най-безплодна форма на това възмущение е било престъплението. Работникът живеел в нищета и мизерия и виждал, че други са по-добре от него. Той не проумявал, защо тъкмо той, който все пак е направил повече за обществото, отколкото богатият мързеливец, трябвало да страда при тези условия. Освен това неволята преодоляла и наследения респект към собствеността и той започнал да краде. Ние видяхме как с разширяването на индустрията се увеличила и престъпността, как годишният брой

на арестите се намира в постоянно съотношение с броя на преработваните памучни бали.

Но работниците скоро разбрали, че това нищо не помага. Чрез своята кражба престъпниците можели само поотделно, само като индивиди да протестираат срещу съществуващия обществен строй; цялата власт на обществото се стоварвала поотделно върху всеки и го смачквала с гигантско надмощие. Освен това, кражбата била най-некултурната, най-несъзнателната форма на протест и тъкмо затова тя никога не е бивала общ израз на общественото мнение на работниците, макар те тайно да я одобрявали. Работническата класа като такава най-напред въстанала срещу буржоазията, когато със сила се противопоставила на въвеждането на машините, както станало още в началото на индустриалния преврат. Първите изобретатели, Аркрайт и др. вече били преследвани по този начин и машините им — разрушавани; по-късно станали маса бунтове против машините, при които се случило почти точно същото, както при безредиците на шамповачите в Бохемия през юни 1844 г.; фабриките били съборени, а машините — разрушени.

И този вид протест бил само поединичен, изолиран в известни местности, и се насочвал срещу една единствена страна на съвременните отношения. Ако целта на момента бивала постигана, обществената власт с пълна ярост се нахвърляла отново върху беззащитните злосторници и ги наказвала, колкото си искала; а в това време машините въпреки всичко се въвеждали. Трябвало да се намери нова форма на протест.

За това спомогнал законът, който бил издаден от стария, не-реформиран, олигархо-тористки парламент — закон, който по-късно, когато със законопроекта за реформата бил узаконен антагонизмът между буржоазията и пролетариата, а буржоазията била издигната в господстваща класа — никога вече не би минал през камарата на общините. Този закон бил прокаран в 1824 година и отменил всички закони, чрез които досега били забранявани сдружаванията между работници в интерес на работниците. Работниците получили *право на свободно сдружаване*, което дотогава принадлежало само на аристокрацията и на буржоазията. Наистина и дотогава винаги съществували тайни сдружения между работниците, но те никога не могли да доведат до големи резултати. В Шотландия между другото, както разказва Саймънс („Занаятите и занаятчиите“, стр. 137 и следва.), още в 1812 г. тъкачите в Глазгоу обявили обща стачка, която била подготвена от някакво тайно сдружение. Тя се повторила в 1822 г. При този случай върху лицата на двама работници, които не искали да се присъединят към сдружението и вследствие на това били обявени от членовете на сдруже-

нието за предатели на своята класа — била излята сярна киселина, от която те загубили зрението си. Също така и в 1818 г. сдружението на шотландските минни работници било достатъчно силно, за да може да проведе обща стачка. Тези сдружения задължавали членовете си да полагат клетва за вяност и за запазване на тайна, имали списъци на членовете си, каси, счетоводство и местни клонове. Но скритостта, с която било вършено всичко, спъвала тяхното развитие. И, напротив, когато в 1824 г. работниците получили правото на свободно сдружаване, тези сдружения много скоро се разпространили в цяла Англия и станали много силни. Във всички клонове на труда се образували такива сдружения (trades-unions) с неприкритото намерение да закрилят отделния работник от тиранията и бездушното отношение на буржоазията. Целите им били: да определят заплатата и колективно като *сила* да преговарят с работодателите, да регулират заплатата според печалбата на работодателя, когато настане удобно време да я повишават и да я запазват равна навсякъде, във всеки отделен занаят; затова те обикновено преговаряли с капиталистите за такава таблица на работните заплати, която да се спазва от всички, и предупреждавали всеки отделен капиталист, който отказвал да се присъедини към тази таблица, че ще обявят стачка; освен това, чрез ограничаване на приемането на чираци да се поддържа винаги оживено търсене на работници и чрез това работната заплата да се държи на известна висота; да се работи колкото е възможно против непрякото и подло намаляване на заплатата от страна на фабрикантите чрез въвеждането на нови машини и инструменти и пр.; и, най-после, да се подкрепят с парични средства безработни работници. Това ставало или направо от касата на сдружението, или чрез една карта, върху която е отбелязано всичко необходимо за удостоверяване на самоличността на работника и с която работникът, подпомогнат от своите другари по професия, странствува от едно място на друго, получава сведения къде ще има сгоден случай да получи работа. Това странствуване работниците наричат the tramp, а така странстващия — trumper. За постигане на тези цели се назначават председател и секретар със заплата — тъй като трябва да се очаква, че никой фабрикант няма да даде работа на такива хора — и един комитет, който да събира седмичните членски вноски и да следи те да бъдат използвани за целите на сдружението. Когато било възможно и когато се оказвало изгодно, тези сдружения по занаят от отделни окръзи се обединявали също в едно федеративно сдружение и в определени срокове свиквали събрания от делегати. В някои отделни случаи били правени опити да се обединят от цяла Англия работниците от една и съща професия в едно голямо сдру-

жение, а няколко пъти — най-напред в 1830 г. — да се създаде обединено работническо сдружение в цяла Англия, с отделна организация в него за всяка професия. Но тези сдружения никога не се задържали за дълго, рядко се осъществявали дори само за момента, тъй като само един необикновен общ подем е в състояние да създаде такива сдружения и да ги направи дейни.

Средствата, които тези сдружения обикновено прилагат за постигане на целите си, са следните. Ако някой отделен майстор или няколко майстори откажат да плащат определената от сдружението работна заплата, изпраща им се една депутация или им се подава петиция (както се вижда, работниците умеят да се съобразяват с властта на абсолютния господар-фабрикант в неговата малка държава). Ако това не помогне, сдружението издава заповед да се спре работата и всички работници отиват у дома си. Тази стачка (*turn-out* или *strike*) е или частична, когато един или няколко работодатели отказват да регулират заплатите според предложенията на сдружението, или обща, когато всички работодатели от един и същ клон на труда отказват да сторят това. Дотук се простират законните средства на сдружението — законни само ако стачката е обявена след предварително предупреждение, което става не винаги. Но тези законни средства са наистина твърде слаби, щом все още има работници, които се намират извън сдружението или могат да се отделят от него заради временни облаги, предложени от фабрикантите. Особено при частични стачки фабрикантът лесно може да събере работници измежду тези крастави овци (наречени *knobsticks**) и с това да осуети усилията на обединените работници. Тези *knobsticks* биват в такъв случай заплашвани от членовете на сдружението, ругани, бити, тъй или иначе малтретирани, накратко — сплашвани по всякакъв начин. Тогава те подават жалби в съда, а тъй като благоговеещата пред закона буржоазия и досега още държи властта в своите ръце, първият противозаконен акт, първата съдебна жалба против членовете на сдружението почти всякога сломяват силата на това сдружение.

Историята на тези сдружения е дълга редица от поражения на работниците, прекъсвана от малко отделни победи. Естествено е, че всички тези усилия на сдруженията не могат да изменят икономическия закон, че работната заплата се определя от съотношението на търсенето и предлагането на трудовия пазар. Поради това тези сдружения са безсилни срещу всички *важни* причини, които влияят върху това съотношение; през време на търговска криза сдруженията са принудени сами да намалят заплатата или напъл-

* — стачконзменници. *Ред.*

но да се разтурят, а при значително засилване на търсенето на труд те не могат да повишат заплатата повече, отколкото това би станало и бездруго от само себе си чрез конкуренцията на капиталистите. Но върху по-малки, единично действащи причини, те наистина могат да влияят. Ако фабрикантът не очакваше концентриран, масов отпор от страна на работниците, той постепенно щеше все повече и повече да подбива заплатата заради своята печалба; борбата на конкуренцията, която той трябва да издържи срещу другите фабриканти, дори би го принудила към това и работната заплата скоро би спаднала до своя минимум. Но тази конкуренция *между самите фабриканти при нормални условия* наистина може да бъде възпрепятствувана от съпротивлението на работниците. Всеки фабрикант знае, че последицата от такова намаление на заплатата, което не е оправдано от обстоятелства, на които са подчинени и конкурентите му, означава стачка, която би му нанесла сигурна вреда, защото капиталът му — за времетраенето на тази стачка — би стоял в бездействие, машините му биха ръждясали. Наистина в такъв случай е още твърде несигурно дали той ще може да прокара това свое намаление на работната заплата и е уверени, че щом то му се удаде, конкурентите му ще го последват, ще подбият цените на произвеждания от тях фабрикат и с това пак ще му отнемат печалбата от това намаление. Ако след кризата работната заплата би се повишила и без съдействието на сдруженията, под тяхното влияние това увеличение настъпва по-бързо; фабрикантът наистина има интерес да не повишава заплатата, докато към това не го принуди конкуренцията на колегите му фабриканти; в това време, когато пазарът се подобрява, самите работници искат висока заплата и често могат при такива обстоятелства, поради по-малък избор на работници, да принудят фабриканта да повиши заплатата им, като обявят стачка. Но както казахме, срещу по-важни причини, които изменят условията на трудовия пазар, сдруженията са безсилни. В такива случаи гладът постепенно кара работниците при всякакви условия да постъпват пак на работа, а щом веднаж постъпят наново макар няколко работника, силата на сдружението е сломена, защото тези малцина knobsticks при намиращите се още на пазара запаси от стоки дават на буржоазията възможност да премахне най-лошите последици от смущението в производството. Фондовете на сдружението скоро се изчерпват поради многочислеността на членовете, които се нуждаят от подпомагане; кредитът, който дават бакалите срещу високи лихви, с течение на времето бива отказван и нуждата принуждава работниците да се връщат под ярема на буржоазията. Но тъй като фабрикантите в свой собствен интерес — разбира се, това е станало техен интерес само по-

ради съпротивлението на работниците — трябва да избягват всякакви ненужни намаления на заплатата, докато работниците при всяко такова понижаване на работната заплата, макар и причинено от състоянието на пазара, чувствуват известно влошаване на положението си, срещу което те се бранят, доколкото им е възможно — повечето стачки именно затова завършват във вреда на работниците. Някой ще запита, но защо пък работниците обявяват стачка в такива случаи, при които безполезността на тази мярка е все пак очевидна? Чисто и просто, защото те *трябва* да протестираат срещу намаляването на работната заплата, а дори и срещу необходимостта от това намаляване, защото са длъжни да заявят, че като хора те не могат да се нагаждат според условията, а условията трябва да се нагаждат според *тях* — според хората; защото тяхното мълчание би било примиряване с тези условия, признаване на правото на буржоазията да експлоатира работниците през време на благоприятни търговски периоди, а в неблагоприятни времена да ги оставя да умират от глад. Работниците трябва да протестираат срещу това, докато още не са загубили всякакво човешко достойнство; но че те протестираат по *тоя*, а не по друг начин, произлиза от това, че те са англичани, практични хора, които изразяват своя протест с *действие*, а не си лягат да спят спокойно, както германските теоретици, щом като протестът им бъде надлежно протоколиран и поставен *ad acta**, за да спи там тъй спокойно, както спят самите протестиращи. Напротив, действителният протест на англичанина има свой резултат: той задържа в известни граници алчността на буржоазията за пари и поддържа жив протеста на работниците срещу общественото и политическо всемогъщество на имотната класа, а същевременно наистина ги заставя да признаят, че е нужно нещо повече от работнически сдружения и стачки, за да се сломи господството на буржоазията. Но онова, което е истински важно в тези сдружения и в предизвиканите от тях стачки е обстоятелството, че те са първият опит на работниците да *унищожат конкуренцията*. Те предпоставят разбирането, че господството на буржоазията почива само върху конкуренцията помежду работниците, т. е. върху разединението на пролетариата, върху противопоставянето на отделните работници едни срещу други. И тъкмо защото те, макар и само едностранчиво, само ограничено, се насочват срещу конкуренцията, срещу жизнения нерв на съвременния социален строй, тъкмо затова те са толкова много опасни за този социален строй. Работникът не може да атакува буржоазията — а заедно с нея и целия съществуващ обществен строй — на по-уязвимо място

* — към делото. *Ред.*

от това. Когато се прекрати конкуренцията между самите работници, когато всички работници вземат решение повече да не допускат да бъдат експлоатирани от буржоазията, ще настъпи край на царството на собствеността. Наистина само затова работната заплата зависи именно от съотношението на търсенето и предлагането, от случайното състояние на трудовия пазар, защото работниците досега са се помирявали с положението си да бъдат третирани като вещь, която може да бъде купувана и продавана. Когато работниците решат да не допускат повече да бъдат купувани и продавани, когато при установяването на стойността на труда те се явят не като вещи, а като хора, които освен работната си сила имат и воля, тогава ще бъде свършено с цялата съвременна политическа икономия и със законите за работната заплата. Несъмнено, че с течение на времето законите за работната заплата пак биха добили значение, ако работниците се задоволят само с премахването на конкуренцията помежду си; но те не могат да сторят това, да спрат дотук, без да се откажат от цялото си досегашно движение, без да възстановят самата тази конкуренция между си, т. е. те изобщо не могат да сторят това. Необходимостта ги принуждава да унищожат не само една част от конкуренцията, но изобщо конкуренцията, и те ще направят това. Още отсега работниците всеки ден все повече разбират какво им носи конкуренцията, те по-добре разбират, отколкото буржоата, че и конкуренцията между имотните, причинявайки търговските кризи, потиска и работника и че и тя трябва да бъде премахната. Те скоро ще проумеят как трябва да направят това.

Че тези сдружения допринасят твърде много за подхранване на омразата и озлоблението на работниците срещу имотната класа — не е нужно тепърва сега да бъде доказано. На това се дължи, че във времена на необикновено вълнение от тези сдружения — с или без знанието на ръководните членове — изхождат отделни действия, които могат да се обяснят само с омраза, доведена до отчаяние. само с необузdana, преминаваща всякакви граници страст. От този род са и споменатите по-горе случаи на заливане със сярна киселина, както и редица други, от които искам да разкажа няколко. В 1831 г. през време на силни вълнения сред работниците бил застрелян една вечер младият Аштън, фабрикант в Хайд при Манчестер, когато преминавал през полето, и не била открита никаква следа от убиеца. Няма съмнение, че това било дело на отмъщение от страна на работниците. — Палежи и опити за предизвикване на експлозии са много чести. В петък на 29 септември 1843 г. бил направен опит да се вдигне във въздуха работилницата на фабриканта на триони Пейджин на Хоуард стрийт в Шефилд. Средство

за това била една желязна, напълнена с барут и приклинена тръба. Шетите били значителни. На следния ден, 30 септември, бил направен подобен опит и във фабриката за ножове и пили на Ибетсън, в *Шейлс Мур* при *Шефилд*. Г-н Ибетсън си навлякъл омразата на работниците чрез дейно участие в буржоазните организации, чрез ниски работни заплати, ангажиране изключително на knobsticks и спекулация със законите за бедните в своя полза (като през време на кризата от 1842 г. принуждавал работниците да се съгласят на ниска работна заплата, посочвайки на администрацията на бедните всички ония, които отказвали, и представяйки ги за хора, които мюжели, но не искали да получат работа, и затова не заслужавали подпомагане). Експлозията причинила доста загуби и всички работници, които отишли да видят разрушенията, съжелявали само, „че цялата фабрика не била хвърлена във въздуха“. — В петък, на 6 октомври 1843 г., опитът за подпалване на фабриката на Ейнсуорт и Кромптън в *Болтън* не причинил никакви загуби; той бил третият или четвъртият опит за твърде кратко време в същата фабрика. — В заседанието на градския съвет в *Шефилд* в сряда, на 10 януари 1844 г., полицейският комисар показал една нарочно направена за експлозия машина от чугун, която, напълнена с четири фунта барут и снабдена със запален, но в последствие изгаснал фитил, била намерена във фабриката на г-н Китчен, на Ирл стрийт в *Шефилд*. — В неделя, на 20 януари 1844 г., в дъскорезницата на Бентли и Уайт в *Бъри*, в Ланкашайр, станала експлозия, която била предизвикана от хвърлени вътре пакети с барут и причинила значителни щети. — В четвъртък, на 1 февруари 1844 г., работилницата за колела Сохо в *Шефилд* била подпалена и станала жертва на пламъците. — Това са шест такива случая в четири месеца и те всички били предизвикани само от озлоблението на работниците срещу работодателите. Не е нужно да казвам какъв трябва да е този социален строй, при който са възможни такива неща. Тези факти са достатъчно доказателство за това, че в Англия, дори и в такива благоприятни търговски периоди, както към края на 1843 г., социалната война е обявена и тя открито се води. И при все това английската буржоазия все още не се опомня! Но най-красноречиво говори процесът срещу така наречените *тъги** в *Глазгоу*, който бил разгледан на съдебните заседания в този град от 3 до 11 януари 1838 г. От разискванията в съда станало известно, че сдружението на памукопредачата, което съществувало тук от 1816 г., имало рядка организация и сила. Членовете му се задължавали чрез клетва

* Тъги [thugs] тези работници били наречени по името на известната източноевропейска секта, чийто единствен занаят е коварното убиване на всички чужденци, които ѝ попаднат в ръцете.

да се подчиняват на решенията на мнозинството и през време на всяка стачка действувал таен комитет, който бил неизвестен на голямата маса от членовете на сдружението и неограничено можел да се разпорежда с всички негови пари. Комитетът определял премии за главите на knobsticks и на омразните фабриканти, както и за палежи на фабриките. По тоя начин била подпалена една фабрика, в която с предене били заети работнички стачкоизменнички вместо мъже; една жена — г-жа Мак-Фърсън, майка на едно от тези момичета, била убита, а двамата убийци били изпратени за сметка на сдружението в Америка. — Още в 1820 г. някой стрелял по един knobsticks на име Мак-Куори, ранил го и получил от сдружението петнадесет лири стерлинги. По-късно някой пак стрелял по някой си Грахам и получил 20 лири, но бил открит и изпратен за цял живот на заточение. Накрая, през май 1837 г., вследствие на една стачка във фабриките в Отбянк и Майл-Енд станали безредици, при които били изтезавани около една дузина knobsticks, през юли същата година безредиците все още продължавали и един knobsticks, някой си Смит, бил така малтретиран, че умрял. Тогава комитетът бил арестуван, започнало следствие. В резултат на това вследствие председателят и главните членове на комитета били намерени за виновни в участие в незаконни сдружения, в изтезаване на knobsticks и подпалване на фабриката на Джеймс и Франсис Ууд и изпратени на заточение за 7 години. Какво ще кажат за тази история нашите добри немци?*

Имотната класа и особено нейната индустриална част, която влиза в непосредствен допир с работниците, се нахвърля с най-голяма ярост срещу тези сдружения и непрекъснато се мъчи да докаже на работниците безполезността на същите с такива доводи, които от гледището на буржоазната политическа икономия са напълно верни, но които тъкмо затова са отчасти погрешни и съвсем не могат да повлияят на ума на работника. Вече самото усърдие на буржоазията показва, че тя не е незаинтересована в тази работа и

* „Какво своеобразно чувство на „първобитно правосъдие“ (wild-justice) трябва да има в сърцата на тези хора, което ги подтиква с хладна разсъдъчност, събрани в конклав, да обявяват своя трудещ се събрат за дезертьор от своето съсловие и от делото на своето съсловие, да го осъдят на смърт като предател и дезертьор и да го екзекутират и — тъй като официалният съдия и палачът не вършат това — да го екзекутират чрез ръката на таен палач, подобно на старинния „суд на фемите“ или тайния трибунал на рицарските времена, който по този начин внезапно се възобновява и повече от един път ненадежно се явява пред учудените очи на хората, като членовете му са облечени не в ризници, а в кадифени жакети, и се събира не във Вестфалските гори, а в павираната улица Галоугейт на Глазгоу! — Такова чувство трябва да е широко разпространено и много *силно* сред *масата*, макар че то само у *малцина* може да се прояви в такава остра форма!“ — Карлайл. „Чартизмът“, стр. 40.

независимо от непосредствената загуба от една стачка, тук положението на нещата е такова, че онова, което отива в джобовете на фабриканта, по неизбежност трябва да излезе от джобовете на работника. Дори работниците и да не знаеха така добре, че сдруженията поне донякъде обуздават стремежа на техните конкуриращи помежду си работодатели да намаляват заплатите им, те не биха се отказали от сдруженията вече само за да увредят на своите противници — фабрикантите. През време на война загубата за едната страна е печалба за другата, а тъй като работниците се намират в положение на война с фабрикантите, те вършат съвсем същото, което вършат и могъщите монарси, когато едни други се хващат за гушата. — От всички други буржоа най-разяреният враг на всички работнически сдружения е пак нашият приятел д-р Юр. Той кипи от негодувание против „тайните съдилища“ на памукопреработниците, най-мощната работническа организация — съдилища, които заявяват, че могат да парализират всеки непослушен фабрикант „и по тоя начин могат да опропастват човека, който години наред им е давал препитание“. Юр говори за времето, „когато изобретателната глава и животворящото сърце на индустрията били държани в робство от немирните долни членове“ — но жалко, о, новопоявил се Менений Агрипа¹³, че английските работници не се поддават така лесно на усмиряване чрез твоята басня, както римските плебеи! — и накрая разказва следната мила история: веднаж предачите на мюлжинетната машина до непоносимост злоупотребили със силите си. Високата заплата, вместо да доведе до благодарствено чувство спрямо фабриканта и до умствено развитие (разбира се, в безвредни, дори полезни за буржоазията науки), в много случаи пораждала гордост и набавяла пари за поддържане на упорития дух в стачките, които една след друга съвсем произволно сполетявали известен брой фабриканти. През време на един злополучен смут от този род в Хайд, Дъкинфилд и околните местности фабрикантите от областта, загрижени да не бъдат изтласкани от пазара от французите, белгийците и американците, се обърнали към машиностроителния завод на Шарп, Робертс и К^о с молба изобретателският талант на господин Шарп да се насочи към конструирането на една автоматична мюлжинетна машина, за да се „спаси производството от горчивото робство и заплашващото го разоряване“.

„За няколко месеца била изработена една машина, която на вид обладала способността за мислене, чувството и такта на опитния работник. По този начин *железният човек* — както работниците нарекли тази машина — *излязъл от ръцете на съвременния Прометей по повеля на Микерва*. Това било създанието, предназначено да възстанови порядък сред индустриалните класи и

да обезпечи на англичаните господството в индустрията. Известното за тоя нов Херкулесов подвиг всяко ужас в работническите сдружения и преди това чудно създание да напусне, така да се каже, своята люлка, то вече задушило хидрата на анархията."

По тоя начин Юр по-нататък доказва, че изобретяването на машината, с която се отпечатват едновременно четири и пет цвята, била последица от безредиците сред шамповачите на басма, че упорствата на работниците, които оправят тъкачните основи в машинните тъкачници, предизвикали създаването на нова усъвършенствувана машина за оправяне на основи, и изброява още други подобни случаи.* Същият Юр се мъчи малко преди това в много страници подред да доказва, че въвеждането на машините било изгодно за работниците! Впрочем Юр не е единственият; във фабричния доклад фабрикантът Ашуорт и някои други не пропускат случай да дадат воля на яда си от тези сдружения. Тези мъдри буржоа правят точно както някои правителства и всички движения, които те не могат да разберат, отдават на влиянието на злонамерени агитатори, злоумишлени хора, демагози, алармаджии и младежи; те твърдят, че в тази агитация били заинтересовани платените агенти на тези сдружения, защото живеели от нея; като че ли не е самата буржоазия, която прави необходимо това плащане, не искайки да дава работа на такива хора!

Невероятно честото повтаряне на тези стачки най-добре доказва колко далеч е отишла социалната война в Англия. Не минава нито седмица, нито почти дори и ден, да не стане тук-там някоя стачка — ту поради намаление на заплатата, ту поради отказване тя да бъде увеличена, ту поради вземане на работа на knobsticks, ту поради отказване да се премахнат злоупотребите или лошите уредби, ту поради въвеждане на нови машини, ту поради стотици други причини. Наистина тези стачки са само авангардни схватки, но понякога и по-значителни боеве; те не решават нищо, но са най-сигурното доказателство, че решителното сражение между пролетариата и буржоазията приближава. Тези стачки са военната школа на работниците, в която те се подготвят за великата борба, която вече не може да бъде избягната; те са прокламациите на отделните отряди на работническата класа за тяхното присъединяване към великото работническо движение. И ако сравним една годишина от „Northern Star“, единственият вестник, който съобщава за всички движения на пролетариата, ще установим, че всички работници от градовете и от селските индустриални окръзи са се обединили в сдружения и от време на време с общи стач-

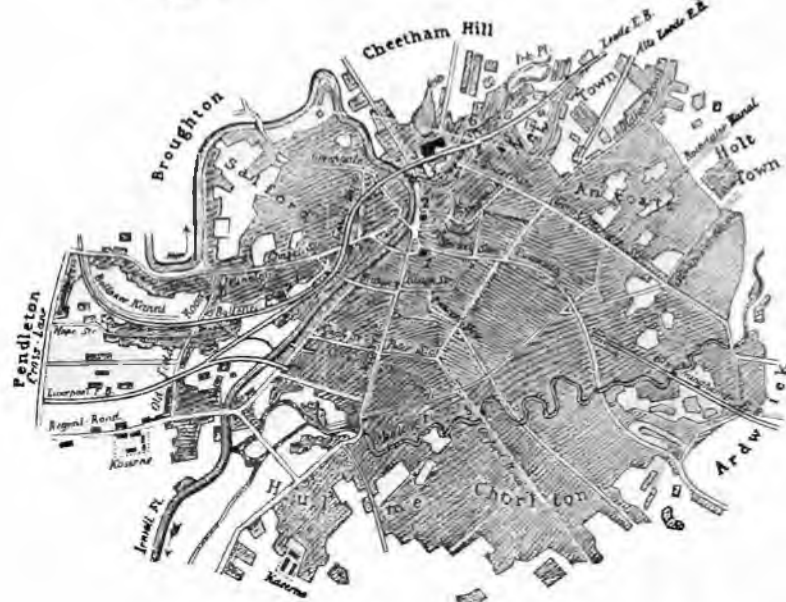
* — Юр, „Философия на фабриката“, стр. 366 и следв.

ки са протестирали против господството на буржоазията. А като военна школа стачките дават ненадминат резултат. В тях се развива своеобразната храброст на англичанина. На континента се говори, че англичаните и особено работниците били страхливи, не можели да правят революция, защото не са като французите да дигат всеки момент бунтове, защото като че ли спокойно се помиряват с буржоазния режим. Това е свършено невярно. Английските работници по смелост не отстъпват на никоя нация, те също така са неспокойни като французите, но се борят другояче. Французите, които по природа са напълно политични, се борят и против социалните злини по политически път; англичаните, според които политиката съществува само заради интереса, заради буржоазното общество, се борят не срещу правителството, а направо срещу буржоазията, и тази борба засега може да се води с успех само по мирен начин. Застоят в промишлеността и следващата го мизерия предизвикали в Лион през 1834 г. бунта в името на републиката, а през 1842 г. в Манчестер — общата стачка за народна харта и висока работна заплата. Но че за една стачка е нужна също смелост, и то значителна, дори често и много по-голяма смелост, много по-смела, по-твърда решителност, отколкото за един бунт — това се разбира от само себе си. Наистина за работника, който от опит познава мизерията, не е дребна работа да върви към нея с жена и деца, да понася месеци наред глада и неволята и да остава твърд и непоколебим. Какво е смъртта, какво са галериите, които очакват френския революционер, в сравнение с бавната гладна смърт, в сравнение с ужаса всеки ден да гледаш умиращото си от глад семейство, в сравнение с увереността в бъдещото отмъщение на буржоазията, което английският работник предпочита пред подчинението на ярема на имотната класа? По-долу ще видим един пример от тази упорита, непреодолима смелост на английския работник, който отстъпва пред силата едва тогава, когато всякаква съпротива би била безцелна и безсмислена. И тъкмо в тази спокойна издръжливост, в тази непоколебима решителност, която всеки ден трябва да издържа стотици изпитания — тъкмо в това английският работник развива оная страна на своя характер, която най-много вдъхва уважение. Хора, които понасят толкова много, за да сломят съпротивата на един единствен буржоа, ще бъдат в състояние също да сломят мощта на цялата буржоазия. Но независимо от това английският работник доста често е проявявал смелост. Че стачката от 1842 г. нямала понагатащи последици, се дължи на това, че работниците отчасти били вкарани в нея от буржоазията, отчасти и самите те не били нито на ясно, нито солидарни по отношение на своята цел. Но пък иначе там, където се касаело за определени *социални* цели, те достатъчно

често показвали своята смелост. Да не говорим за уелското въстание от 1839 г., през време на моето пребивание в Манчестер (през май 1843 г.) там стана истинско сражение. Една тухларна фабрика (Полинг и Хенфри) беше именно увеличила формата на тухлите, без да повиши заплатата, и естествено продаваше уголемените тухли на по-висока цена. Работниците, на които била отказвана по-голяма заплата, напуснали фирмата и сдружението на тухларите обявило бойкот на фирмата. Обаче на последната с голяма мъка се удало да си набави работници от околността и измежду knobsticks. Първоначално сдружението се опитало да ги заплаши. За охрана на двора фирмата поставила дванадесет души — всички бивши войници и полицейски служители — и ги въоръжила с пушки. Когато и заплатата не помогнала, една вечер в десет часа група тухлари приближила във войнишки строй с авангард, въоръжен с пушки, и нападнала двора на фабриката, който се намира на едва четиристотин крачки далеч от пехотинската казарма.* Те нахълтали вътре и щом забелязали пазачите, стреляли по тях, изпогазили наредените мокри тухли, съборили натрупаните редици от вече изсушени тухли, разрушили всичко, което им се изпречило на пътя, и нахълтали в една сграда, където разстрошили мебелите и малтретирали жената на живеещия там надзирател. Между това пазачите се разположили зад един плет, откъдето сигурно и безпрепятствено можели да стрелят; нахълталите стояли пред горящата тухларска пещ, която така ясно ги осветлявала, че всеки куршум на противниците им ги улучвал, докато от тяхна страна всеки изстрел отивал напразно. Но стрелбата продължила повече от половин час, докато мунициите били изстреляни и целта на нападението — разрушаването на всички разрушими предмети във фабриката — постигната. Тогава пристигнала войска и тухларите се оттеглили към Еклс (три мили от Манчестер). Малко преди Еклс те се събрали на проверка, при което всеки бил повикан по номера си в поделението, след което се разпръснали, разбира се, само за да паднат още по-сигурно в ръцете на приближаващата от всички страни полиция. Броят на ранените трябва да е бил твърде значителен, но известен станал само броят на ония, които след това били заловени. Един от тях бил ранен с три куршума: в бедрото, прасеца и рамото, и се влачил с тях повече от четири мили. — Наистина тези хора доказали, че имат и революционна смелост и не се боят от градушката куршуми; но ако невъоръжена маса, която дори и сама не знае какво собствено иска, може — обкръжена в пазарен площад — да бъде обуздана от няколко заемащи входовете драгуни и полицейски служители, както е станало в 1842 г.,

* На ъгъла на Крос Лейн и Риджент род — виж плана на Манчестер.

Plan von Manchester und seinen Vorstädten.

1. die Börse
 2. die alte Kirche
 3. das Adelshaus
 4. der Armenanstalt
- Zwischen Posten der Liverpooler & Londoner S. B. Hof
5. St. Michael's Kirche
 6. Sattelmacher Brücke über die Irk
- Die Sonne von 2 nach 6 Uhr
Lung Millgate
7. Dunc Bridge über die Irk
 8. Little Ireland

engl. Meilen
8000 = 10000 Sazhen

Die unvollständige Karte ist zur Unterbreitung von der linken zur rechten Hand abwärts schief

План на град Манчестер

това съвсем не означава липса на смелост; тази маса не би предприела нищо, дори ако служителите на държавната, т. е. на буржоазната власт, не биха били там. Там, където народът имал пред очи определена цел, той е показвал достатъчен кураж, например при нападението на фабриката на Бърли, която по-късно е трябвало да бъде защитена чрез докарване на артилерия.

Да кажем по този случай няколко думи за светото съблюдаване на закона в Англия. Несъмнено, че за буржоата законът е свет, защото той е негово собствено дело, издаден с негово съгласие и в негова защита и полза. Той знае, че ако някой отделен закон се окаже вреден за него, все пак законодателството изцяло покровителствува неговите интереси. Той преди всичко знае, че светостта на закона, неприкосновеността на реда, установен веднаж от активното изявление на волята на една част от обществото и от пасивното — на другата част, е най-силната опора на неговото социално положение. Английският буржоа смята закона за свет, защото както в него, така и в своя бог той намира сам себе си. Затова и палката на полицейския служител, която всъщност е негова собствена палка, има такава чудно успокояваща сила за него. Но за работника това далеч не е така. Работникът твърде добре знае и твърде често е изпитал от опит, че за него законът е камшик, приготвен от буржоата, и затова той се обръща към закона само когато е принуден. Смешно е да се твърди, че английският работник се страхува от полицията, когато в Манчестер всяка седмица полицаи ядат бой, а миналата година дори веднаж е бил направен опит да се вземе с шум един полицейски участък, защитен с железни врати и тежки капаци на прозорците. Силата на полицията във време на стачката през 1842 г. се дължала, както казахме, само на нерешителността на самите работници.

Тъй като сега работниците не зачитат закона, а само му се подчиняват и когато нямат силата да го изменят, най-естественото нещо е да искат да внасят поне предложения за неговото изменение, да поставят пролетарски закон на мястото на буржоазния закон. Този предложен от пролетариата закон е *народната харта* (people's charter), документ, който по форма е чисто политически и изисква реорганизирането на камарата на общините върху демократическа основа. *Чартизмът* е концентрирана форма на опозицията срещу буржоазията. В дейността на сдруженията и в стачките опозицията винаги оставала единична; отделни работници или работнически групи са се борели против отделни буржоа; ако борбата понякога е вземала общ характер, това най-често е ставало независимо от намерението на работниците; а ако то е ставало преднамерено, в основата на това намерение лежал чартизмът. Но чартизмът обхваща

цялата работническа класа, която въстава против буржоазията и преди всичко напада нейната политическа власт, тази законна стена, с която тя се е обградила. Чартизмът е произлязъл от *демократическата* партия, която се развила през 80-те години на XVIII век *едновременно с пролетариата и в рамките на самия пролетариат*. През време на френската революция тя се усилила, а след мира се появила като „*радикална*“ партия. Тогава главният ѝ център бил в Бирмингам и Манчестер, а по-рано в Лондон. Чрез обединението си с либералната буржоазия тя изтръгнала от олигарсите на стария парламент закона за реформата и оттогава все повече и повече укрепвала като работническа партия в противовес на буржоазията. В 1835 г. един комитет на общото лондонско работническо сдружение (Working Men's Association), начело с Уилям Ловет, набелязал проекта на народната харта, чиито „шест точки“ са следните: 1) общо изборително право за всеки пълнолетен мъж, който притежава здрав разсъдък и не е уличен в престъпление; 2) ежегодно преизбиране на парламента; 3) възнаграждение за членовете на парламента, за да могат и незаможни хора да приемат да бъдат избирани; 4) избори чрез тайно гласуване, за да се избягнат подкупвания и заплашвания от страна на буржоазията; 5) равни изборителни райони, за да се осигури равномерно представителство, и 6) премахване на и без това чисто формалния поземлен ценз от 300 лири стерлинги, така че всеки изборител да бъде и избираем.— Тези шест точки, които всички се отнасят до устройството на камарата на общините, колкото и да изглеждат невинни, са все пак достатъчни, за да сринат английската конституция заедно с кралицата и с камарата на лордовете. Така наречените монархически и аристократически елементи в конституцията могат да бъдат запазени само защото буржоазията има интерес от тяхното *призрачно* съществуване; и двата имат само привидно съществуване. Но когато камарата на общините ще има зад себе си цялото обществено мнение, когато тя ще изразява волята не вече само на буржоазията, а и на цялата нация, тогава тя така напълно ще завладее цялата власт, че монархът и аристокрацията ще изгубят и последните следи от своя ореол на светост. Английският работник не почита нито лордовете, нито кралицата, докато буржоазията не дотам зачита мнението им, но благоговее пред техните личности: Английският чартист е в политическо отношение републиканец, макар че никога или пък рядко произнася тази дума. Той нанстина симпатизира на републиканските партии от всички страни, но по-охотно се нарича демократ. Но той е нещо повече от републиканец; неговата демократичност не е само политическа.

От самото си възникване в 1835 г. чартизмът наистина бил движение главно сред работниците, но той тогава не бил още рязко отделен от радикалната дребна буржоазия. Радикализмът на работниците вървял ръка за ръка с радикализма на буржоазията; хартата била лозунг и за двете страни; те всяка година устройвали заедно своите „национални конвенции“, сякаш че били една и съща партия. Вследствие на разочарованието от резултатите на закона за реформата и поради лошите търговски години 1837/1839 дребната буржоазия тъкмо тогава била настроена твърде воинствено и кръвожадно и следствие на това силната чартистка агитация ѝ допадала твърде много. Никой в Германия няма представа за силата на тази агитация. Народът бил призоваван да се въоръжава, а често дори и направо да въстава; изготвяли се пики, както по-рано във времето на Френската революция. В 1838 г. се подвизавал между другите и някой си Стифенс — методистки духовник, който казвал на насъбралия се народ от Манчестер:

„Вие няма защо да се бонте от силата на правителството, от войниците, щикове и топсвите, които са на разположение на вашите потисници; вие имате средство, което е много по-мощно от всичко това — оръжие, срещу което нито с щикове, нито с топове може да се направи нещо; дори и едно десетгодишно дете може да овладее това оръжие. Вие трябва само да вземете няколко кибритени клещи и връзка слама, напоена със смола, и тогава бих искал да видя какво ще постигнат правителството и неговите стотици хиляди войници против това единствено оръжие, стига само то да бъде смело употребено.“*

Но в същото време тогава се показал вече своеобразният, *социалният* характер на чартизма на работниците. Същият този Стифенс казал на едно събрание от 200,000 души на Керсол Мур, поменатата вече от нас „Свещена планина“ на Манчестер:

„Чартизмът, приятели мои, не е политически въпрос, при който е важно да получите избирателно право и пр., но чартизмът е въпрос на *виллица и нож*; хартата — това значи добро жилище, добро хранене и пиене, добра заплатата и къс работен ден.“

По този начин вече по онова време движението против новия закон за бедните и за закона за десетчасовия работен ден били в най-тясна връзка с чартизма. На всички митинги от тази епоха участвувал *торият* Остлер и покрай приетата в Бирмингам национална петиция за народната харта били приети стотици петиции за подобрене на социалното положение на работниците; в 1839 г. агитацията продължавала да се води все тъй оживено и когато в края на годината тя започнала малко да отслабва, Бъси, Тейлър и Фрост

* Ние видяхме как присърце работниците са взели това.

побързали да предизвикат избухването на едно въстание едновременно в северна Англия, в Йоркшайр и в Уелс. Фрост бил принуден да започне въстанието преждевременно, тъй като плановите му били предателски разкрити и поради това починът му не сполучил: организаторите на въстанието на север доста рано узнали за злополучния изход на опита на Фрост и могли да се откажат навреме. Два месеца по-късно, през януари 1840 г., в Йоркшайр избухнали няколко така наречени полицейски бунтове (spy-outbreaks)¹¹⁴, например в Шефилд и Брядфорд, и вълнението постепенно отслабнало. Междувременно буржоазията се впуснала в по-практични, поизгодни за нея проекти, особено в борба с житните закони; сдружението против житните закони било образувано в Манчестер и резултатът от него бил отслабването на връзката между радикалната буржоазия и пролетариата. Работниците скоро разбрали, че премахването на житните закони малко щяло да ги ползува, докато за буржоазията то наистина щяло да е много изгодно и поради това те не могли да бъдат спечелени за този проект. Настъпила кризата от 1842 г. Агитацията пак наново се оживила, както в 1839 г. Но този път в нея взела участие и богатата индустриална буржоазия, страдаща много тежко тъкмо от тази криза. Лигата против житните закони — така се наричало сега организираното най-напред от фабрикантите на Манчестер сдружение — получила много радикален, боеви характер. Нейните вестници и агитатори държали неприкрит революционен език, причината за който било това, че от 1841 г. на кормилото на управлението застанала консервативната партия. Както по-рано чартистите, така и сега Лигата почнала да призовава направо към въстание. Работниците, които страдали най-много от кризата, също така не оставали бездейни, както ни показва това националната петиция от тази година със своите 3½ милиона подписа. Накратко, ако и двете радикални партии да се били много отчуждили една от друга, сега те пак се съюзили; на 15 февруари 1842 г. в Манчестер, при съвместно събрание на либерали и чартисти, била съставена една проектопетиция, с която настоятелно се искало както премахване на житните закони, така и въвеждане на хартата, и която на следващия ден била приета от двете партии. Пролетта и лятото преминали при силна агитация и увеличаваща се мизерия. Буржоазията била решена да проведе отменянето на житните закони, като използва кризата и предизвиканите от нея неволя и общо възбуждение. Тъй като този път на кормилото на управлението били торите, тя наполовина била готова даже да се откаже от почвата на законността; тя искала да прави революция, но с помощта на работниците. Работниците трябвало за нея да вадят кестените от огъня и да си изгорят пръстите за бла-

гото на буржоазията. От много страни вече наново бил подет лозунгът за „свещения месец“ — за всеобща стачка на работниците, — лозунг, издигнат още през 1839 г. от чартистите; но този път не работниците искали да стачкуват, а фабрикантите искали да затворят фабриките си, да изпратят работниците си по селата, в именията на поземлената аристокрация и с това да принудят торийския парламент и правителството да премахнат митата върху житото. Естествено, че резултатът от това би бил въстание, но буржоазията стояла защитена в дъното на сцената и можела да изчака успеха, без да се компрометира в случай на неуспех. В края на юли работите започнали да се подобряват; било вече крайно време и за да не би да пропуснат този случай неизползуван, три фирми в Стейнбридж, при повишаваща се конюнктура (сравни търговските доклади от Манчестер и Лидс, края на юли и началото на август) намалили работните заплати. Дали те са направили това по свой почин или в съгласие с останалите фабриканти, а особено в съгласие с Лигата — не мога да се произнесе. Двете фирми отстъпили, обаче третата, фирмата на Уйлям Бейли и братя, останала непоколебима и казала на работниците, които се оплаквали, че ако това не им понасяло, шели да направят може би по-добре, ако си поиграят за известно време. Работниците посрещнали това подигравателно изявление с възгласи на възмущение, напуснали фабриката, преминали в строй през селището и призовали всички работници да стачкуват. След няколко часа спрели всички фабрики и работниците тръгнали в шествие към Мотрам Мур, за да устроят митинг. Това било на 5 август. На 8 август те, на брой 5,000 души, потеглили към Аштън и Хайд, спрели работата във всички фабрики и мини и устроили митинги, в които обаче не ставало и дума за отменяне на житните закони, както се надявала буржоазията, а за „справедлива надница за справедлив работен ден (a fair day's wages for a fair day's work)“. На 9 август те потеглили за Манчестер, били допуснати от властите, всички от които били либерали, и спрели там работата във фабриките; на 11 август те дошли в Стокпорт, където им била оказана съпротива, едва когато шурмували приюта за бедни — любимата рожба на буржоазията; същия ден в Болтън започнали всеобща стачка и смутове, на които властите също така не се провъпоставили; скоро въстанието се разпространило във всички индустриални райони и всяка работа, с изключение на прибирането на реколтата и на приготвянето на хранителни продукти, била спряна. Но и въстаналите работници останали спокойни. Те били вкарани в това въстание не по своя воля; фабрикантите, с изключение на един единствен — *торият* Бърли в Манчестер, — *свсвсем про-*

тивно на своя обичай, не се противопоставяли на стачката; всичко това започнало, без работниците да имат определена цел. Ето защото всички били съгласни тъкмо в това, че не искали да бъдат избивани за благото на своите фабриканти, които изисквали да бъдат отменени житните закони; но иначе някои от тях искали да прокарат народната харта, а други, които смятали това за преждевременно, искали само да бъдат възстановени заплатите от 1840 г. Поради това пропаднало цялото въстание. Ако то от самото начало е било организирано, съзнателно работническо въстание, наистина щяло да бъде проведено; но ония маси, които въпреки желанието си били изхвърлени на улицата от своите работодатели и които нямали никакво определено намерение, не могли да направят нищо. А между това буржоазията, която не помръдвала пръст, за да приложи на дело съюза от 15 февруари, разбрала много скоро, че работниците не искали да допуснат да станат нейни оръдия и че непоследователността, с която тя се отдалечавала от своето „законно“ становище, заплашвала самата нея; затова тя отново се върнала на своята стара почва на законност и застанала на страната на правителството срещу работниците, които самата тя най-напред подбудила, а по-късно принудила към въстание. Тя и нейните верни слуги се записали като специални полицейски агенти — също и германските търговци в Манчестер взели участие в това и съвсем пенужно парадирали из града с дебелите си бастуни и с пури в уста; в Престън тя заповядала да стрелят по народа и по този начин срещу стихийното народно въстание застанала изведнаж не само военната сила на правителството, но и цялата имотна класа. Работниците, които и без това нямали никаква определена цел, се разпръснали постепенно и въстанието протекло без лоши последици. След това буржоазията извършила редица подлости; тя се помъчила да си измие ръцете, изказвайки отвращение от насилническите действия на народа, което не се съгласувало с революционния ѝ език от пролетта, прехвърлила вината за въстанието върху чартистки „подстрекатели“ и т. н., макар тя самата да е направила много повече от последните, за да предизвика въстанието, и с едно безсрамие, което няма равно на себе си, отново заела старото си становище за свето пазене на закона. Чартистите, които почти нищо не били допринесли за това въстание, вършейки същото, което възнамерявала да върши и буржоазията, именно да използват този случай, били изправени пред съда и осъдени, докато буржоазията излязла невредима от всичко това и през време на застоя на производството продавала своите запаси от стоки с печалба.

Резултатът от въстанието бил окончателното отделяне на пролетариата от буржоазията. Чартистите и по-рано съвсем не скри-

вали, че са готови да прокарат хартата си с всякакви средства, дори с революция; буржоазията, която сега изведнаж разбрала опасността за своето положение от всяка насилствена революция, не искала вече и да знае за „физическа сила“, но искала да осъществи целите си само с „морална сила“ — като че ли тя е нещо друго, а не пряката или косвена заплаха за прилагане на физическа сила. Това била само една от спорните точки, която прочее по същество фактически била отстранена чрез по-късното твърдение на чартистите — които все пак заслужават толкова доверие, колкото либералната буржоазия, — че и те не са призовавали към физическа сила. Но втората, най-главната спорна точка, която спомогнала за оформянето на чартизма тъкмо в неговия чист вид, бил въпросът за житните закони. В отмяната на тези закони била заинтересована радикалната буржоазия, но не и пролетариатът. Поради това досегашната чартистка партия се разцепила на две партии, политическите принципи на които напълно се съгласували на думи, но иначе били съвършено различни и несъвместими. На бирмингамския национален конвент през януари 1843 г. *Стърдж*, представителят на радикалната буржоазия, предложил да се премахне *името* на хартата от устава на чартисткия съюз под предлог че уж това име след въстанието било свързано със спомени за насилнически революционни действия — връзка, която впрочем съществувала вече от години и срещу която г-н Стърдж дотогава не е имал какво да възрази. Работниците не искали да бъде премахнато това име и когато Стърдж пропаднал при гласуването, този станал изведнаж лоялен квакер, излязъл с малцинството от заседателната зала и организирал от радикалната буржоазия някакъв „Съюз за борба за пълно изборително право“. Тези спомени станали толкова противни за този буржоа, до неотдавна още якобинец, че той дори изменил името общо изборително право (*universal suffrage*) със смешното название: пълно изборително право (*complete suffrage*)! Работниците му се присмели и продължили спокойно своя път.

От този момент нататък чартизмът станал чисто работническо движение, освободено от всякакви буржоазни елементи. Печатните органи, които били за „пълното“ изборително право „*Weekly Dispatch*“, „*Weekly Chronicle*“, „*Examiner*“ и др. — постепенно изпаднали в безцветния тон на останалите либерални вестници, защищавали свободата на търговията, нападали закона за десетчасовия работен ден и всички изключително работнически искания и въобще малко проявявали радикализъм. Във всички стълкновения радикалната буржоазия се присъединявала към либералите срещу чартистите и изобщо превърнала в своя главна задача въпроса за житните закони, който за англичанина е въпрос за свободна конку-

ренция. С това тя попаднала напълно под влиянието на либералната буржоазия и сега играе крайно жалка роля.

Работниците-чартисти, напротив, с удвоено усърдие поели всички борби на пролетариата срещу буржоазията. Свободната конкуренция причинила достатъчно страдания на работниците, за да им стане омразна; нейните привърженици, буржоата, са техни отявлени врагове. От пълната свобода на конкуренцията работникът може да очаква само вреда. Неговите досегашни искания: законът за десетчасовия работен ден, защитата на работника от капиталиста, добрата работна заплата, обезпеченото положение, премахването на новия закон за бедните — всички тези искания, които са най-малко толкова съществени за чартизма, колкото и „шестте точки“, са насочени срещу свободната конкуренция и свободата на търговията. И така, нищо чудно, че — нещо, което цялата английска буржоазия не може да разбере — работниците не искат и да знаят за свободната конкуренция, за свободата на търговията и премахването на житните закони и са най-малко крайно равнодушни спрямо последните, но към техните защитници — крайно озлобени. Тъкмо този въпрос е точката, по която пролетариатът се разделя от буржоазията, чартизмът от радикализма, а буржоазният разсъдък не може дори и да разбере това, защото не може да разбере пролетариата.

Но в това се състои и разликата на чартистката демокрация от всякаква досегашна политическа буржоазна демокрация. *По своето същество чартизмът има социален характер.* „Шестте точки“, които са всичко за радикалния буржоа и които биха предизвикали най-много още няколко реформи на конституцията, са за пролетариата само средство. „Политическата власт — наше средство, социалното благополучие — наша цел“ — такъв е сега ясно изразеният избран лозунг на чартистите. „Въпросът за вилицата и ножа“ на пастора Стифенс е бил истина само за част от чартистите от 1838 г.; в 1845 г. той става истина за всички. Няма повече само политици сред чартистите. И ако техният социализъм е още твърде малко оформен, ако досега главното им средство срещу мизерията се състои в парцелирането на поземлената собственост (allotment-system), което пък е било вече преодоляно от индустрията (виж увода), ако изобщо повечето им практически предложения (защита на работника и пр.) привидно са от реакционен характер, то, от една страна, вече в самите тези мероприятия се корени необходимостта, щото те или отново да паднат под властта на конкуренцията и да възстановят старото положение, или да причинят премахването на самата конкуренция; а, от друга страна, сегашното неясно положение на чартизма, отцепването му от чисто политиче-

ската партия, повелява по-нататък да се развият именно *отличителните белези* на чартизма, които са обусловени от неговата социална същност. Приближаването му към социализма не може да закъснее, особено когато следващата криза, която трябва да настъпи след сегашното оживено състояние на индустрията и търговията не по-късно от 1847 г.*, а вероятно още и идната година — криза, която по сила и острота далеч ще надмине всички по-раншни и във връзка с неволята на работниците ще ги тласка да търсят изход все повече със социални, отколкото с политически средства. Работниците ще прокарат своята харта; това е естествено; но дотогава ще им станат ясни още много неща, които могат да прокарат чрез хартата и за които сега имат още твърде смътна представа.

А между това и социалистическата агитация продължава да върви напред. Английският *социализъм* може да се разглежда тук само дотолкова, доколкото влияе на работническата класа. Английските социалисти искат постепенното въвеждане на общността на имуществата чрез създаване на „колонии“ в страната от 2,000 до 3,000 души, които да се занимават с индустрия и земеделие, да се ползват с равни права и да получават еднакво образование; английските социалисти искат улесняване на развода и въвеждане на разумно управление с пълна свобода на мненията и премахване на наказанията, които трябва да бъдат заменени с разумно третиране на престъпника. Това са техните *практически* предложения; теоретическите им принципи тук не ни интересуват. — Родоначалникът на английския социализъм е фабрикантът *Оуен*; и поради това, докато неговият социализъм фактически стои над противоречието между буржоазия и пролетариат, по своята форма той все пак се отнася с голяма снизходителност към буржоазията и в много отношения несправедливо към пролетариата. Социалистите са съвсем кротки и миролюбиви; колкото и да е лош съществуващият строй, те го признават за оправдан дотолкова, доколкото отхвърлят всякакъв друг начин за неговото изменение освен пътя на убеждаване на обществото в това. Но техните принципи същевременно са толкова абстрактни, че в сегашната си форма те никога не биха спечелили това обществено мнение. При това те непрекъснато се оплакват от деморализацията на низшите класи, не виждат прогресивния елемент в това разлагане на обществения порядък и не вземат под внимание това, че деморализацията вследствие лицемерието и преследването само на частния интерес е далеч по-лоша у имотните класи. Те не признават историческо развитие и поради това искат

* (1892 г.) Предсказанието се сбъдна точно. (*Бележка на Енгелс към немското издание от 1892 г.*)

да въведат нацията в комунистическия строй веднага, незабавно, а не чрез по-нататъшно разгръщане на политическата борба до нейното завършване, при което тя сама ще се премахне [sich selbst auflöst].* Те наистина разбират защо работникът е озлобен срещу буржоата, но смятат за безплодно това озлобление, което обаче е единственото средство да се водят работниците все по-напред, и им проповядват филантропия и всеобща любов — много по-безплодни за съвременната английска действителност. Те признават само психологическото развитие, развитието на абстрактния човек, който стои без всякаква връзка с миналото, докато целият свят и заедно с него отделният човек са израсли на почвата на това минало. Ето защо те са твърде учени, твърде метафизични и нямат голям успех. Те се набират отчасти из работническата класа, от която са привлели обаче само една твърде малка част — наистина ония елементи, които са най-образовани и с най-твърд характер. В сегашната си форма социализмът не ще може никога да получи всеобщо разпространение сред работническата класа; той ще трябва дори да се понижи, да се върне за известно време на чартисткото становище; но преминалият през чартизма, прочистен от буржоазните елементи истински пролетарски социализъм, който и сега вече се оформя у много социалисти и у много чартистки водачи, почти всички от които са социалисти**, ще играе наистина, и то много скоро, значителна роля в историята на развитието на английския народ. Английският социализъм, който има много по-широка база, отколкото френският комунизъм, но изостава от него в своето развитие***, ще трябва временно да се върне към френското становище, за да го надмине по-късно. Дотогава, разбира се, и французите ще напреднат в своето развитие. Социализмът е едновременно най-решителният израз на господстващото сред работниците безбожие, и то толкова рязък, че *несъзнателно*, само на практика безбожните работници често се стъписват, уплашени от рязкостта на този израз. Но и тук неволята ще принуди работниците да се откажат от такава вяра, като все повече и повече се убеждават, че тя служи само за да ги прави слаби и покорни на съдбата им, послушни и верни на имотната класа, която ги изсмуква.

* В английските издания от 1887 и 1892 г. втората част на фразата е изменена по следния начин: „а не в резултат на нейното по-нататъшно закономерно политическо развитие чак до момента, когато това преминаване ще стане и възможно, и необходимо“. *Ред.*

** (1892 г.) Социалисти, разбира се, в общия смисъл на думата, но не в специално оуенистки смисъл. (*Бележка на Енгелс към немското издание от 1892 г.*)

*** В английските издания от 1887 и 1892 г. пред думата „развитие“ стои думата „теоретическо“. *Ред.*

И така, ние виждаме, че работническото движение е разделено на две направления — чартисти и социалисти. Чартистите са много изостанали, те са по-малко развити, но затова пък са истински, чисти пролетарии, представители на пролетариата. Социалистите виждат по-нашироко, предлагат практически средства против неволята, но по начало те са произлезли от буржоазията и поради това не са в състояние да се слоят с работническата класа. Сливането на социализма с чартизма, възпроизвеждането на френския комунизъм по английски начин ще бъде това, което ще последва в най-скоро време и което вече отчасти е започнало. Когато това се осъществи, чак тогава работническата класа действително ще бъде владетелка на Англия. Политическото и социално развитие в това време ще върви напред и ще благоприятствува тази нововъзникваща партия, този прогрес на чартизма.

Тези различни, ту сливащи се в един поток, ту разделени групи от работници — членове на сдруженията, чартисти и социалисти — са основали със свои средства множество училища и читални за повдигане на духовното развитие на работниците. Всяка социалистическа и почти всяка чартистка организация, а също и много отделни професионални съюзи имат такива заведения. Тук на децата се дава истинско пролетарско възпитание, свободно от всякакви влияния на буржоазията, а в читалните има на разположение само или почти само пролетарски списания, вестници и книги. Тези заведения са твърде опасни за буржоазията, на която се е удало да отсрани пролетарското влияние в известен брой подобни институти, а именно в „Mechanics' Institutions“¹¹⁵ и да ги превърне в органи за разпространение сред работниците на полезни за буржоазията науки. Тук се преподават естествените науки, изучаването на които отвлеча работниците от борбата против буржоазията и може би им дава на ръка средства за такива изобретения, които докарват доходи на буржоазията. За самия работник *сега* изучаването на природата е наистина съвсем безполезно, тъй като в своя голям град и при своята продължителна работа той често дори и съвсем не вижда природата; тук се проповядва оная политическа икономия, чийто идол е свободната конкуренция и чийто единствен резултат за работника е това, че той не може да направи нищо по-разумно, освен и тихо примирение да умре от глад; тук цялото образование е насочено към смирение, покорност и услужливост спрямо господстващата политика и религия, така че за работника то собствено е само непрекъснатата проповед на безмълвна послушност, пасивност и покорност към собствената му съдба. Естествено, работническата маса не иска и да знае за тези институти, а отива в пролетарските читални и обсъжда въпросите, които непосредствено засягат ней-

ните собствени интереси. И тогава самодоволната буржоазия изрича своето *Dixi et salvavi** и се отвърща с презрение от класата, която „предпочита страстните изблици на ярост от злонамерени демагози пред солидното образование“. Че работниците впрочем ценят и „солидното образование“, когато то им се дава непримесено с користната мъдрост на буржоазията — доказват честите лекции на естественонаучни, естетически и политикоикономически теми, които често се четат във всички пролетарски институти, особено в социалистическите, и които се посещават много добре. Понякога съм слушал работници, чиито кадифени куртки бяха съвсем окъсани, да говорят на геоложки, астрономически и други теми с повече познания, отколкото притежават много образовани буржоа в Германия. И колко много се е удало на английския пролетариат да придобие самостоятелно образование — се вижда особено от това, че епохалните произведения на по-новата философска, политическа и поетическа литература се четат почти само от работниците. Буржоата — роб на съществуващия социален строй и на свързаните с него предразсъдъци — се плаши, заклана и се кръсти пред всичко онова, което действително означава прогрес; пролетариатът гледа на това с открити очи и го изучава с наслада и успех. В това отношение особено социалистите са направили безкрайно много за образованието на пролетариата; те са превели френските материалисти, *Хелвеций*, *Холбах*, *Дидро* и т. н. и чрез евтини издания са ги разпространили наред с най-добрите съчинения на английски автори. „Животът на Исус“ от *Щраус* и „Собственост“ от *Прудон* се разпространяват също така само сред пролетарните¹⁶. Шели, гениалният пророк *Шели*, и *Байрон* със своята чувствена жар и с горчивата си сатира върху съвременното общество имат най-много читатели сред работниците; буржоата притежават само кастрирани издания, така наречените „семейни издания“, които са приспособени според днешния лицемерен морал. Произведенията на двамата най-големи философи-практици на последното време, *Бентам* и *Годуин*, а особено на последния, са почти изключителна собственост на пролетариата; *Бентам*, ако и да има школа сред радикалната буржоазия, все пак само на пролетариата и на социалистите се е удало да развият по-нататък неговото учение. Върху тези основни пролетариатът си е създавал собствена литература, която се състои главно от вестници и брошури и по съдържание далеч превъзхожда цялата буржоазна литература. Но по това друг път.

Трябва да бъде отбелязано и още едно нещо: ядрото на работническото движение съставляват фабричните работници и сред тях

* *Dixi et salvavi animam meam* — казах и спасих душата си. *Ред.*

особено работниците от памучните райони. Ланкашайр и специално Манчестер са седалище на най-силните работнически сдружения, център на чартизма, мястото, което брой най-много социалисти. Колкото повече фабричната система е проникнала в някой клон на труда, толкова повече работниците вземат участие в движението; колкото повече се изостря антагонизмът между работниците и капиталистите, толкова повече се развива, толкова повече се проявява пролетарското съзнание у работника. Макар и дребните майстори на Бирмингам да страдат от кризите, при все това те стоят на злочестата средина между пролетарския чартизъм и бакалския радикализъм. Но общо взето всички индустриални работници са спечелени в една или друга форма за борбата против капитала и буржоазията. Те всички са съгласни с това, че като „working men“* — звание, с което се гордеят и което е обикновеното обръщение в чартистките събрания — те съставляват отделна класа със собствени интереси и принципи, със собствен мироглед, класа, противоположна на всички имотни класи и същевременно, че у тях се съхранява силата и способността за развитието на нацията.

* — „работници“. Ред.

МИННИЯТ ПРОЛЕТАРИАТ

Добиването на сурови и горивни материали за толкова огромна индустрия като английската ангажира също така значителен брой работници. Но от материалите, необходими за индустрията, в самата Англия се добиват — освен вълната, която се пада на земеделските райони — само минералите, металите и каменните въглища. Докато в Корнуел има богати медни, калаени, цинкови и оловни мини, в Стафордшайр, Северен Уелс и други райони се добиват големи количества желязо, а почти цяла Северна и Западна Англия, Средна Шотландия и няколко области в Ирландия — дават в изобилие каменни въглища.*

* Според преброяването от 1841 г. броят на заетите в мините работници в: в Великобритания (освен Ирландия) възлиза на:

	Мъже		Жени		Общо
	над 20 г.	под 20 г.	над 20 г.	под 20 г.	
Каменовъглени мини	83,408	32,475	1,185	1,165	118,233
Медни мини	9,866	3,428	913	1,200	15,407
Оловни мини	9,427	1,932	40	20	11,419
Железни мини	7,773	2,679	424	73	10,949
Калаени мини	4,602	1,349	68	82	6,101
Разни други и такива, при които минералът не е посочен . .	24,162	6,591	472	491	31,716
Общо	139,238	48,454	3,102	3,031	193,825

Тъй като в каменовъглените и железните мини работят повечето едни и същи хора, част от работниците, посочени като каменовъглени копачи, освен това и твърде значителна част от посочените в последната рубрика работници, трябва да бъдат отнесени към железните мини.

В мините на *Корнуел* са заангажирани около 19,000 мъже и 11,000 жени и деца, които работят отчасти под земята и отчасти на повърхността. В самите мини работят почти само мъже и момчета от дванадесет години нагоре. Материалното положение на тези работници, съдейки по доклада на комисията за обследване на детския труд, изглежда да е доста сносно и англичаните доста често парадират със силните си и смели корнуелски рудокопачи, които разработват рудни жили дори под самото морско дъно. Но докладът дава по-други отзиви относно силата на тези хора. Там, в смислено съставения доклад на д-р *Барем*, се доказва, че вдишването на намиращия се в дъното на мините въздух, съдържащ малко кислород и примесен с праха и дима от употребения при взривове барут, сериозно засяга белите дробове, смущава дейността на сърцето и отслабва органите на храносмилането; че напрегнатата работа, а особено качването и слизането по стълби, което в някои мини дори и на млади, силни мъже отнема над един час време и става всеки ден преди и след работа, допринася много за развитието на тези недъзи и че вследствие на това мъжете, които рано отиват в мините, съвсем не придобиват онова физическо оформяне, което се среща у жените, работещи на повърхността; че мнозина умират млади от скоротечна туберкулоза, а болшинството — в най-хубавите си години — от бавна туберкулоза; че те рано остаряват и между 35 и 45 години стават негодни за работа и че твърде много от тях поради това, че бързо преминават от топлия въздух на шахтата в студения въздух на повърхността, след като с мъка и при силно потене са се изкатерили по стълбите, си навличат остри възпаления на и без друго болнавите си дихателни органи. Тези възпаления много често водят до смърт. Работата на повърхността — трошенето и сортирането на рудите — се изпълнява от момичета и деца и се описва като твърде здравословна, тъй като се извършва на чист въздух.

В Северна Англия, на границата на Нортумберленд и Дърхем, се намират богатите оловни мини на *Олстън Мур*. Данните за тази област, поместени също така в „Доклад на комисията за обследване на детския труд“ — в доклада, съставен от члена на комисията *Мичъл*, се схождат почти напълно с данните за *Корнуел*. И тук също се посочват липса на кислород, изобилие на прах, барутен дим, въгледвуокис и серни газове във въздуха на галериите. Вследствие на това миньорите тук, както и в *Корнуел*, са дребни на ръст и почти всички от тридесетата си година нагоре страдат от гръдни заболявания, които в края на краищата, особено когато болният — както става почти винаги — продължава да работи, се превръщат в истинска туберкулоза и по този начин значително съ-

кращават средната продължителност на живота на тези хора. Ако миньорите от тази област живеят малко по-дълго, отколкото корнуелските миньори, това се обяснява с обстоятелството, че те почват да слизат в шахтата едва от деветнадесетата си година, докато в Корнуел, както вече видяхме, тази работа се започва още от 12-годишна възраст. Но и тук, според показанията на лекарите, мнозинството умира между 40 и 50 години. От 79 миньори, чиято смърт била записана в официалния регистър на областта и които били допитвали средно до 45-годишна възраст, 37 умрели от туберкулоза, а 6 от астма. В околните селища: Алендейл, Станхоп и Мидлтън, средната продължителност на живота била респективно 49, 48 и 47 години, а смъртните случаи вследствие на гръдни заболявания съставлявали респективно 48, 54 и 56 процента от общата смъртност. Трябва да се има предвид, че всичките данни се отнасят само до такива миньори, които постъпили на работа *не преди деветнадесетата си година*. Нека сравним с това така наречените шведски таблици — подробни таблици за смъртността на всички жители на Швеция, — които в Англия се смятат за най-верния досега мащаб на средната продължителност на живота на британската работническа класа. Според тях мъжете, ако са минали 19-годишна възраст, достигат до една средна възраст от 57½ години и следователно животът на северноанглийските миньори се съкращава чрез тяхната работа със средно 10 години. Но шведските таблици се смятат за мащаб на средната продължителност на живота на *работниците* и значи изразяват изгледи за живот при и без друго вече неблагоприятните условия за съществуване на пролетарната — следователно вече посочват една продължителност на живота, която е по-малка от нормалната. В тази област пак срещаме домовете за подслоняване и местата за спане, с които се запознахме вече в големите градове. И тук те най-малко са толкова мръсни, отвратителни и претъпкани, както и там. Мичъл бил в една такава стая, която била 18 фута дълга и 15 фута широка и която можела да приютява 42 мъже и 14 момчета, значи всичко 56 души, на 14 легла, разположени в два реда едно над друго като в кораб. Нямамо никакъв отвор за отвеждане на лоша въздух навън; макар че никой не бил спал там три нощи, миризмата и въздухът били такива, че Мичъл не можал да ги понесе нито за минута. А какво ли може да бъде там през гореща лятна нощ между 56 нощуващи! И това не е междинната палуба на някой американски кораб за роби, а жилището на „свободно родени британци“!

Нека преминем сега към най-важните клонове от английското миньорство — железните и каменовъглените мини, които заедно се разглеждат в доклада на комисията за обследване на детския труд,

и то с всичките подробности, които изисква важноста на предмета. Почти цялата първа част от този доклад се занимава с положението на заангажираните в тези мини работници. Но след подробното описание, което дадох за положението на индустриалните работници, тук ще ми бъде възможно да бъда толкова кратък, колкото изискват рамките, които трябва да се поставят на обема на тази книга.

В каменовъглените и железните мини, които се експлоатират приблизително по еднакъв начин, работят деца от 4, 5 и 7 години; но повечето от тях са над 8 години. Те се използват, за да пренасят отломения материал от мястото на неговото къртене до конския път или до главната шахта и при минаването на работници и материал да отворят и затварят вратите, които преграждат разните отделения на мината. За наглеждането на тези врати обикновено се използват най-малките деца, които по този начин трябва да седят самотни в тъмнината 12 часа на ден в тесен, обикновено влажен вход, без да имат дори и толкова работа, колкото е необходима, за да ги запази от оглупяващата, оскотяващата скука на безделнето. И, напротив, пренасянето на въглищата и на железната руда е много тежка работа, тъй като този материал трябва да се влачи в доста големи сандъци без колела по грапавата почва на галериите, понякога върху влажна глина или през вода, а често и нагоре по стръмни склонове или през коридори, които понякога са толкова тесни, че работниците трябва да лазят на ръце и крака. Поради това за тази напрегната работа се вземат по-големи деца и подрастващи момичета. Според обстоятелствата се пада или по един възрастен работник на сандък, или по две деца, едното от които тегли, а другото тласка. Разкопаването, което става от възрастни мъже или от силни млади момчета на 16 и повече години, също така е много изморителна работа. Обикновеното работно време е 11—12 часа, често повече, в Шотландия до 14 часа, а много често се работи и двойно време, така че всички работници прекарват в работа под земята 24, дори не рядко и 36 часа подред. Определени часове за ядене — те обикновено не познават, така че тези хора ядат, когато са гладни и когато имат време.

Външното положение на минните работници се описва въобще като доста добро и работната им заплата — като висока в сравнение с работната заплата на заобикалящите ги земеделски работници-надничари (които просто гладуват), с изключение на някои части от Шотландия и ирландския каменовъглен район, където цари голяма нищета. Ние ще имаме случай по-късно да се върнем на тази и без друго относителна оценка на положението на минните работници, дадена впрочем само в сравнение с положението на най-бедната класа на цяла Англия. Засега нека разгледаме недъзите, които след-

ват от съвременния способ на минната експлоатация, а след това читателите да решават дали някое парично възнаграждение може да обезщети работниците за такива страдания.

Децата и младежите, които са заети с влачене на въглищата и на желязната руда, изобщо се оплакват от голяма умора. Дори и в индустриалните предприятия, отличаващи се с най-безогледна експлоатация, не срещаме такова всеобщо изтощение, доведено до такава крайност. Целият доклад дава на всяка страница редица примери за това. Децата, едва върнали се в къщи, често се случва да се хвърлят на каменния под пред огнището и веднага да заспиват, да не са в състояние да хапнат дори залък и да трябва техните родители по време на съня им да ги измиват и слагат в леглото. Дори и нещо повече: от умора те падат по пътя и късно през нощта родителите им ги търсят и намират заспали. Изглежда, че е обикновено нещо тези деца да прекарват по-голямата част от неделния ден на легло, за да си отпочинат донякъде от напрежението през седмицата; само малцина посещават черквата и училището и учителите се оплакват, че въпреки всичката им жажда за наука, те са много сънливи и затъпели. С по-възрастните момичета и жени става същото нещо. Те биват пресилвани с работа по най-брутален начин. Тази умора, която почти винаги достига до крайно болезнена степен, не остава без последници и върху телосложението. Най-непосредствената последница от такова извънредно напрежение е, че всичката жизнена сила се изразходва за едностранчиво развитие на мускулите, така че особено мускулите на ръцете и краката, гърба, раменете и гърдите, които при влаченето и тласкането главно се поставят в действие, получават извънредно силно развитие, докато цялото останало тяло страда от липса на храна и осакатява. Преди всичко ръстът остава малък и се задържа; почти всички минни работници са ниски, с изключение на работниците от Уорукшайр и Лестършайр, които работят при особено благоприятни условия. Освен това както у момчетата, така и у момичетата, пубертетът се задържа, у първите — често до 18 години. Членът на комисията Саймънс срещнал дори едно деветнадесетгодишно момче, което с изключение на зъбите в никоя част на тялото си не било развито повече от едно момче на 11—12 години. Това удължаване на детския период не е в основата си нищо друго освен доказателство за спънато развитие и то не закъснява да даде своите последствия в по-късна възраст. Изкривяване на краката, огъване на коляното навътре и огъване на краката навън, изкривяване на гръбначния стълб и други деформирания при тези условия и при тъй отслабналите организми се явяват още повече като последица от почти винаги неестественото положение на тялото при работа и са толкова чести, че както в Йорк-

шайр и Ланкашайр, така и в Нортумберленд и Дърхем дори и лекари твърдят, че човек би могъл да познае минния работник сред сто други само по неговото телосложение. Изглежда, че особено жените много страдат от тази работа и рядко или изобщо никак не са толкова изправени, както другите жени. В доклада също са приведени доказателства, че работата в мините предизвиква у жените също деформирания на таза и вследствие на това — тежки, дори смъртоносни раждания. Но освен от тези местни осакатявания минните работници страдат още от редица специални болести, които доста се схождат с болестите на другите рудничари и лесно могат да се обяснят с характера на работата. Те страдат преди всичко от болки в корема; апетитът се загубва, в повечето случаи се явяват болки в стомаха, повдигане и повръщане, освен това — силна жажда, която трябва да се уталожил само с мръсната, често пъти топла вода на мината; храносмилателната дейност бива възпрепятствувана и с това се способствува за развитие на други болести. Болести на сърцето, особено хипертрофия, възпаление на сърцето и на перикардия, свиване на аурикуло-вентрикуларните комуникации и на входа на аортата се посочват също така от много страни като чести недъзи на минните работници и лесно се обясняват с пресилване от работа. Също тъй и килата е почти общо явление и пряка последица от извънмерно голямо напрежение на мускулите. Отчасти поради същата тази причина, отчасти поради лошия въздух в мините, който тук би могъл да се избегне много лесно и който е примесен с въгледвуокис и въгледороден газ и е изпънен с прах, възникват множество тежки и опасни белодробни болести, особено астма; тя се появява в някои области у повечето минни работници към четиридесетата им година, а в други — още от тридесетата и в късо време ги прави неспособни за работа. У ония, които са принудени да работят в мокри галерии, задухът се явява, разбира се, много по-рано, в някои области на Шотландия — между 20 и 30-годишна възраст, през което време атакуваните бели дробове са освен това много предразположени и към възпаления и заболявания от треска. Една специфична болест за този вид работници е черното храчене (black spittle), което се причинява от изпълването на целите дробове с въглищен прах и се проявява в обща слабост, главоболие, задух и отделяне на черни, гъстослужести храчки. В някои области тази болест се явява в лека форма, в други, напротив, тя е съвсем неизлечима, особено в Шотландия; тук освен засилването на споменатите симптоми се появява и едно много късо, свирещо дишане, по-бърз пулс (над 100 в минута), прекъснатата кашлица; измършавяването и слабостта се увеличават и от тях пациентът скоро става неработоспособен. В Шотландия тази болест във всички случаи е смъртоносна. Д-р Мак-Келар в Пен-

кейтленд, Ист-Лотиан, заявява, че в добре проветриваните мини тази болест не се среща никак, докато ония работници, които са преминали от добре проветривани в лошо проветривани мини, доста често заболявали от нея. Значи жаждата за печалби на минопридетелите, която е причина да не се прокарават вентилационни шахти, е виновна за това, че тази болест въобще съществува. Ревматизмът, с изключение на Урункшайр и Лестършайр, е също така всеобщ недъг на минните работници; той почти винаги се причинява от мокрите места за работа. Вследствие всички тези болести минните работници *без изключение* във всички области рано остаряват и скоро след 40-та си година стават — различно според различните области — неработоспособни. Крайно рядко се среща минен работник, който след 45-та или 50-та си годишна възраст е все още способен за работа. Според общите данни такъв работник на 40-та си година започва да навлиза в старческата си възраст. Това важи за ония, които копаят въглищата; а тия, които ги товарят и които трябва непрекъснато да дигат тежки блокове въглища в сандъците, остаряват още от 28-та или 30-та си година, така че в каменовъглените области съществува една поговорка: товарачите остаряват, преди да са били млади. Че това ранно остаряване на минните работници докарва и ранна смърт — се разбира от само себе си и затова сред тях много рядко се срещат шестдесетгодишни старци; нещо повече — дори в Южен Стафордшайр, където мините са сравнително здравословни, само малцина достигат 51-та година. Тъй като миньорите остаряват много рано, напълно естествено е, че тук, както и във фабриките, често се срещат такива безработни родители, които се издържат от своите често пъти още твърде малки деца. Ако сега обобщим още веднаж резултатите от работата в каменовъглените мини, ще установим — за да говорим с думите на д-р Саутууд Смит, един от членовете на комисията, — че чрез удължаване на детския период, от една страна, и чрез ранно остаряване, от друга страна, значително се съкращава този период на живота, в който човек е в пълен разцвет на своите сили, а именно зрялата възраст, и че въобще чрез ранната смърт се намалява продължителността на живота. И това да се пише на сметката на буржоазията!

Всичко това е само средното положение в английските мини. Но има много мини, в които положението изглежда да е още по-лошо, а именно ония, в които се експлоатират тънки въглищни пластове. Ако от въглищните залежи се почистваше оная част от граничещите с тях пясъчни и глинени пластове, въглищата щяха да струват твърде скъпо и затова собствениците нареждат да се изкопават само тънките въглищни пластове, като се оставят на място пясъкът и глината, и поради това тия коридори, които иначе са високи само 4, 5 и

псвече фута, тук са толкова ниски, че изправеното стоене в тях е абсолютно невъзможно. Работникът лежи на една страна и кърти с кирката си въглищата, подпирайки се на лакътя си като на опорна точка. От това се получава възпаление на ставата на лакътя, а в случай че работникът трябва да коленичи, същата болест се появява и в ставата на коляното. Жените и децата, които трябва да влачат въглищата, пълзят по ръце и крака през ниските галерии, впрегнати за сандъка с хомот и верига, която в много случаи минава между краката им, а друг някой бута отзад с глава и ръце. Натискането с главата причинява локално дразнене, болезнени подувания и пришки. В много случаи галериите са и мокри, така че тези работници трябва да пълзят през мръсна или солена вода, дълбока няколко цола и също така причиняваща дразнене на кожата. Човек лесно може да си представи до каква степен тази толкова отвратителна робска работа благоприятствува болестите, които и без това са свойствени на минните работници.

Това далеч не са още всичките злини, които се стоварват върху главата на минния работник. В цялото Британско кралство няма друга работа, при която човек да може да загине по толкова разнообразни начини, както при тази. Каменовъглената мина е арена на множество ужасни злополуки и тъкмо тия злополуки трябва да се впишат в сметката на буржоазното користолюбие. Въгледородният газ, който се появява толкова често в мините, чрез смесването си с атмосферния въздух образува един вид избухлив газ. При допиране с пламък този газ се запалва и убива всекиго, който се намира в неговия обсег. Такива експлозии се случват почти всеки ден тук, ту там; на 28 септември 1844 г. станала една такава експлозия в Хасуелските мини в Дърхем, която убила 96 души. Въглеокисният газ, който се образува също така в изобилие, се разстила в най-дълбоките места на мините често над човешки ръст и задушаваша всекиго, който попадне вътре. Вратите, които разделят отделните части на мините, трябва да възпрепятствуват разпространението на експлозиите и движението на газовете, но тъй като пазенето им е предоставено на малки деца, които често заспиват или са немарливи — тази предпазна мярка е илюзорна. Вредното действие и на единия, и на другия газ би могло напълно да се избегне чрез добра вентилация на мините посредством въздушни шахти, но буржоата не си дава парите за това, а предпочита да заповядва на работниците да използват само лампата на Дейви, която поради слабата си светлина често е съвсем безполезна за тях и поради това те предпочитат да я сменят с обикновена свещ. Ако след това стане някоя експлозия, виновна бива небрежността на работника, докато буржоата би могъл да направи всяка експлозия почти невъзможна посредством

една добра вентилация. Освен това постоянно напълно или отчасти се срутват по някоя галерия и заравя или смазва работниците; интересът на буржоата е пластовете да се изкопават колкото е възможно повече и от това произлизат тия злополуки. Освен това възжетата, по които работниците слизат в шахтата, често пъти са лоши и се скъсват, така че тези нещастници падат долу и биват смазвани. Всички тези злополуки — нямам място за отделни примери — според „Mining Journal“¹¹⁷ отнасят всяка година около 1,400 човешки живота. „Manchester Guardian“ съобщава всяка седмица най-малко за два или три подобни случая, станали само в Ланкашайр. Почти във всички райони журито за оглед на мъртвите във всички случаи е зависимо от минопритежателите; а там, където не е така, силата на навика се грижи съдът да се произнесе: „Смърт поради случайност.“ И без това журито малко се интересува за състоянието на минята, защото то нищо не разбира от това. Но докладът на комисията за обследване на детския труд направо, без колебание, хвърля отговорността върху притежателите на мините за огромното мнозинство от тези случаи.

Що се отнася до образованието и морала на минното население, според доклада на комисията за обследване на детския труд в Корнуел тяхното състояние било достатъчно добро, а в Олстън Мур — дори отлично; и, напротив, в каменноуглеините области и образованието, и моралът били на много ниско равнище. Работниците живеят на село в занемарени местности и когато изпълняват своята тежка работа, никой не се интересува за тях освен полицията. Вследствие на това, а и поради крехката възраст, в която децата започват да работят, тяхното духовно развитие е съвършено занемарено. Седмичните училища не са отворени за тях, вечерните и неделните училища не им дават нищо — учителите са негодни. На това се дължи, че само малцина могат да четат, а още по-малко — да пишат. Единственото нещо, което те още могат да разбират, било — според показанията на членовете на комисията — това, че заплатата им е твърде малка за техния тежък и опасен труд. На църква те никога не ходят или ходят рядко; всички духовници се оплакват от една безбожност, която няма равна на себе си. В действителност ние срецаме сред тях такова невежество по религиозни и светски въпроси, в сравнение с което бледнее по-горе изложеното с примери невежество на много индустриални работници. Религиозните понятия са им известни само от клетвите и ругатните. Тяхната нравственост се руши вече от самите условия на техния труд. Че преумората на всички минни работници неизбежно трябва да породила пиянство — е очевидно. Що се касае до нравствеността в техните полови отношения — то в мините, поради царящата там горещина, мъжете, жените и де-

цата в много случаи работят съвсем голи, а най-често — полуголи; и какви са последиците от това сред тъмната уединена галерия в рудника — всеки може да си представи. Броят на извънбрачните деца, който тук е несъразмерно голям, говори за онова, което става там, долу, сред тях, станали полудиви хора, но той също тъй показва, че извънбрачното полово общуване тук не е стигнало още, както в градовете, до проституцията. Трудът на жените има същите последици, каквито има и във фабриките: той разлага семейството и лишва жените от възможността да изпълняват майчинските и домашните си задължения.

Когато отчетът на комисията за обследване на детския труд бил представен на парламента, лорд *Ашли* побързал да предложи един законопроект, с който напълно се забранявал трудът на жените в мините и доста много се ограничавал трудът на децата. Този законопроект бил прокаран¹¹⁸, но в повечето области той останал мъртва буква, защото не били назначени дори и минни инспектори, които да следят за неговото изпълнение. Заобикалянето на закона в селските области, където се намират мините, е и без това вече много улеснено и не бива да се учудваме, че миналата година на министъра на вътрешните работи било направено официално съобщение от страна на сдружението на минните работници, че в мините на херцог Хамилтън в Шотландия работели над 60 жени. Не бива да се учудваме, когато „Manchester Guardian“ съобщил веднаж, че, ако не греша, при Уиган загинало едно момиче от експлозия в мината и никой по-нататък не обърнал внимание, че този факт разкривал едно нарушение на закона. Може в отделни случаи старото положение да е премахнато, но общо взето то продължава да съществува непроменено.

Но това далеч още не са всички тежести, които трябва да понесат минните работници. Буржоазията, недоволна само от това, че опропастява здравето на тези хора, че всеки час подлага на опасност техния живот, че им отнема всяка възможност за образование, ги експлоатира още и иначе по най-безобразен начин. Системата на плащане в стоки тук не е изключение, а правило, и се практикува по най-неприкрит, най-пряк начин. Системата на котеджите е също така повсеместна и тук тя обикновено е една необходимост, но се прилага и за по-пълно експлоатиране на работниците. Освен това работниците биват измамвани и по друг начин. Докато въглищата се продават според теглото, заплатата на работника се пресмята обикновено според определения обем и когато работникът не напълни догоре сандъка си, не получава *никаква заплата*, а когато препълни мярката, той не получава нито грош за излишъка. Ако в сандъка има повече от определеното количество пясък, което

пък не зависи толкова от работника, колкото от качеството на каменовъглените пластове, той губи не само цялата си работна заплата, но плаща и глоба. Системата на глобите в мините изобщо е развита до такова съвършенство, че понякога някой нещастник, който е работил цяла седмица и идва да си получи заплата, узнава от надзирателя — а последният определя глобите съвсем произволно и без да предупреждава работника, — че не само няма да получи никаква заплата, но че трябва и да заплати още толкова и толкова за глоби! Изобщо надзирателят напълно се разпорежда с работната заплата, той отбелязва предадената работа и може да плати на работника каквото си иска, а последният е длъжен да му вярва. В някои мини, където се плаща според теглото, се употребяват фалшиви децимални везни, които не е нужно да бъдат проверявани от официалната власт; в една мина имало дори правило, че всеки работник, който искал да се оплаче от невярност на везните, *трябвало да съобщи за това на надзирателя три седмици по-рано!* В много области, особено в Северна Англия, има обичай работниците да се ангажират за една година; те се задължават да работят през това време само за своя собственик, но собственикът съвсем не се задължава да им дава работа; така че те често с месеци стоят безработни и ако потърсят работа някъде другаде, те заради своеволно напусчане на службата биват изпращани за шест седмици в затвора. В други договори на тях се осигурява работа до 26 шиллинга за всеки 14 дни, но това не се изпълнява; в някои области собствениците заемат на работниците малки суми, които те после трябва да отработят, и чрез това ги обвързват към себе си. На север има всеобщ обичай винаги да се задържа заплата за една седмица, за да се обвързват с това работниците. И за да довършат робството на тези прикрепени работници, почти всички мирови съдии на каменовъглените области биват или сами минопритежатели, или роднини и приятели на последните и имат почти неограничена власт в тези некултурни, бедни области, където има малко вестници — а и последните са в служба на господстващата класа — и където политическата агитация е слаба. Едва ли би могъл човек да си представи как тези нещастни минни работници са били изсмуквани и тиранизирани от тези мирови съдии, разглеждащи собствените си дела.

Работите вървели така дълго време. Работниците не знаели нищо друго освен това, че съществуват, за да им бъде смъквана кожата. Но постепенно и всред тях, особено във фабричните райони, където допирът с по-интелигентните фабрични работници не е останал без влияние, се появил опозиционен дух против безсрамното потисничество на *„каменовъглените крале“*. Тези работници започ-

нали да образуват сдружения и от време на време да устройват стачки. В по-културните области те дори изцяло се присъединили към чартистите. Но голямата каменновъглена област в Северна Англия, която била изолирана от всякакво съобщение с индустрията, все още изоставала назад, докато най-после през 1843 г. след много опити и усилия отчасти и на чартистите, отчасти на самите по-интелигентни минни работници и тук се пробудил общият дух на съпротива. Движението обхванало работниците от Нортумберленд и Дърхем до такава степен, че те застанали начело на един общ съюз на минните работници на цяла Великобритания и назначили за свой „главен пълномощник“ един чартист — адвокатът У. П. Робертс от Бристол, който вече се бил отличил при по-раншните чартистки процеси. Този съюз скоро се разпрострял над значително мнозинство от областите; навсякъде били назначавани дейци, които провеждали събрания и вербували членове; при първата конференция на депутатите в Манчестер през януари 1844 г. членовете били над 60,000, а при втората в Глазгоу, половин година по-късно, те вече били над 100,000. На тези конференции били обсъдени всички работи на минните работници и били взети решения относно по-значителните стачки. Били основани няколко периодични списания, особено месечното списание „The Miner's Advocate“ в Нюкясъл на Тайн, и в тях били защитавани правата на минните работници.

На 31 март 1844 г. изтекли трудовите договори на всички минни работници в Нортумберленд и Дърхем. Те накарали Робертс да им състави нов договор, в който искали: 1) заплащане според теглото, а не според обема; 2) определяне на теглото чрез обикновени, ревизираны от официалните инспектори везни и тегла; 3) половингодишен срок на службата; 4) премахване системата на глобите и заплащане на действително изпълнената работа; 5) задължение на собствениците да гарантират на работниците, намиращи се на служба изключително при тях, работа поне за четири дни в седмицата или заплата за четири дни. Договорът бил изпратен на каменновъглените крале и била назначена депутация, за да преговаря с тях; но те отговорили, че това сдружение не съществува за тях, че те имали работа само с отделните работници и че никога не ще признаят сдружението. Те също предложили и друг договор, който игнорирал всички по-горни точки и, разбира се, бил отхвърлен от работниците. И по тоя начин войната била обявена. На 31 март 1844 г. 40,000 минни работници захвърлили кирките и всички мини в двете графства останали празни. Фондовете на съюза били толкова значителни, че в продължение на няколко месеца на всяко семейство могла да бъде осигурена една помощ от 2½ ши-

линг седмично. Докато по този начин работниците поставяли на изпитание търпението на своите работодатели, Робертс с безпобедна неуморност организираше стачката и агитацията. Той нареждаше да се устройват събрания, надлъж и нашир прекосявал Англия, събирал помощи за стачкуващите, проповядвал спокойствие и законност и едновременно повел поход срещу деспотичните мирови съдии и собствениците на предприятия, практикуващи системата на плащане в стоки — поход, какъвто още никога досега не бил виждан в Англия. Той го започнал още в началото на годината. Ако някой минен работник бивал осъден от мировите съдилища, Робертс незабавно издействувал от съда на кралската скамейка¹¹⁹ един Habeas Corpus¹²⁰, довеждал своя клиент пред съда в Лондон и винаги постигал оправдаването му. По този начин съдията Уйлямс от съда на кралската скамейка оправдал на 13 януари трима минни работници, осъдени от мировите съдии в Билстън (Южен Стафордшайр); престъплението на тези хора се състояло в това, че отказали да работят на такова място, което било застрашено от срутване, и действително, преди те още да се върнат, се срутило! При един по-раншен случай съдията Патесън оправдал шест работници, така че името на Робертс постепенно започнало да става страшно за притежаващите минни мирови съдии. В Пресън също така били затворени четирма от неговите клиенти; в първата седмица на февруари той се отправил там, за да проучи делото на самото място, но когато пристигнал, намерил осъдените пуснати на свобода, преди още да изтече срокът на наказанието. В Манчестер били затворени седем души; Робертс получил Habeas Corpus и пълно оправдание на подсъдимите от съдията Уайтман. В Прескот били затворени девет минни работници, които, обвинени в мнимо нарушение на спокойствието в Сент Еленс (южен Ланкашайр), чакали своята присъда; щом пристигнал Робертс, те веднага били освободени. Всичко това се случило през първата половина на февруари. През април Робертс по същия начин освободил един минен работник от затвора в Дерби, четирма от затвора в Уейкфилд (Йоркшайр) и четирма от затвора в Лестър. Това продължавало така известно време, докато на тези „Dogbergies“ — както били наричани мировите съдии по името на известното действащо лице в „Много шум за нищо“ от Шекспир — не бил вдъхнат малко респект. Това станало също и със системата на плащане в стоки. Един по един Робертс повлякъл пред съда тези безчестни минопритежатели и изтръгнал от мировите съдии против волята им присъди срещу тях самите; сред тях се вселил такъв страх от този бърз като вятъра генерален пълномощник, който изглеждал да е едновременно навсякъде, че например в Белпър при

Дерби една фирма, която практикувала системата на плащане в стоки, щом пристигнал Робертс, наредила да се залепи следното обявление:

„Съобщение. Каменовъглени мини — Пентрич.

Господа Хазлем смятат за необходимо да съобщят (за да предотвратят всякакви недоразумения), че всички миньори, заети в техния рудник, ще получават заплатата си напълно изплатена в пари и ще могат да я изразходват, където и както искат. Ако купуват стоките си от магазина на господата Хазлем, те ще ги получават, както досега, по цени на едро. Но съвсем не е необходимо те да ги купуват оттам и безразлично дали ще купуват от този или от кой да е друг магазин, те ще получават същата работа и същата заплата.“

Тези победи възбудили най-шумно ликуване сред цялата английска работническа класа и привлекли към съюза множество нови членове. В това време стачката на север все още продължавала. Някоя ръка не се помръднала да работи и Нюкясл, главното експортно пристанище за въглища, бил до такава степен лишен от въглища, че там те трябвало да бъдат превозвани от шотландския бряг, макар че на английски поговорката *to carry coal to Newcastle** означава същото, каквото у гърците — „да носиш кукумявки в Атина“, а именно: да вършиш нещо, което е съвсем излишно. В началото — докато съюзът имал още достатъчно средства — всичко вървяло добре, но към лятото борбата станала много трудна за работниците. Всред тях царяла крайна нужда; те нямали повече пари, защото вноските на работниците от всички клонове на индустрията в цяла Англия в сравнение с големия брой стачкуващи все пак съставлявали малка сума; те били принудени да заемат от бакалите със загуба; цялата преса; с изключение на няколко пролетарски ежедневници, била против тях; буржоазията, а дори и малцината от нея, у които би се намерило достатъчно чувство на справедливост, за да поддържат стачкуващите, узнавали от продажните либерални и консервативни вестници само лъжи по въпроса за стачката; една депутация от дванадесет минни работници, която отишла в Лондон, събрала от тамошния пролетариат известна сума, която също тъй малко помогнала на масата нуждаещи се от помощ. Въпреки всичко това, минните работници останали непоколебими и — нещо, което е от много по-голямо значение — спокойни и мирни, въпреки всичката враждебност и предизвикателност на минопритежателите и техните верни слуги. Не бил извършен никакъв акт за отмъщение, нито един ренегат не бил изтезаван, не била извършена нито една единствена кражба. Така стачката продължавала вече около четири месеца и за собствениците все още нямало никакви изгледи да добият надмощие. Оста-

* — да превозваш въглища в Нюкясл. *Ред.*

вал им още само един открит път. Те си спомнили за системата на котеджите; сетили се, че къщите на непокорните работници са собственост на техните *работодатели*. През юли работниците били предупредени за прекратяване на наемния договор и след една седмица всички четиридесет хиляди работници били изхвърлени на улицата. Тази мярка била приложена с възмутително варварство. Болни и слаби, старци и кърмачета, дори и раждащи жени били безмилостно гребани от леглата и изхвърлени в канавките край шосето. Някакъв агент си направил дори удоволствието да хване за косите една жена в напреднала бременност и да я изхвърли от леглото ѝ на улицата. Там масово стояла войска и полиция, готова да се нахвърли с оръжие при първия признак на съпротива и при първия знак на мировите съдии, които ръководели цялата жестока процедура. Работниците изтърпели и това, без да окажат ни най-малка съпротива. Минопритежателите се надявали, че работниците ще прибягнат към насилие, подтиквали ги с всички сили към непокорство, за да имат само претекст с наместа на войската да сложат край на стачката; бездомните минни работници, не забравяйки напомнанията на своя пълномощник, останали неподвижни, мълчаливо поставили мебелите си върху мочурливите полета и ожънатите ниви и издържали. Някои от тях, които нямали друго място, се настанили в канавките край шосето, а други — в места на чужди хора, за което след това били дадени под съд, и тъй като били нанесли „щети в размер от половин пени“, били осъдени на разноски от една лира, които те, естествено, не могли да изплатят, и били изпратени в затвора. Така живели те със семействата си повече от осем седмици под открито небе през влажното късно лято на миналата (1844) година без друг покрив за себе си и за своите деца освен памучните завеси на своите легла, без други средства освен малките помощи от съюза и намаляващия се кредит от бакалите. След това лорд Лондондери, който притежава значителни мини в Дърхем, накарва да заплашат бакалите на „своя град“ Сиет с височайшия му гняв, в случай че те продължават да дават кредит на „неговите“ непокорни работници. Този „благороден“ лорд станал въобще комичната фигура на цялата стачка благодарение на своите смешни и надути, лошо съчинени „укази“ до работниците, които издавал от време на време, но без да постигне друг ефект освен развеселяването на цялата нация.* Когато видели, че нищо не помага, собствениците с големи разноски докарвали

* (1892 г.) Нищо ново под слънцето, поне в Германия. Нашите „кrale Шумовци“ са само копия на английски образци, отдавна забравени и станали невъзможни в своята родина. (*Бележки на Енгелс към немското издание от 1892 г.*)

хора от Ирландия и от по-отдалечените части на Уелс, където още няма работническо движение, и ги заставили да работят в мините. Когато по този начин конкуренцията помежду работниците била отново възстановена, силата на стачниците била сломена. Собствениците ги принудили да се откажат от съюза, да напуснат Робертс и да приемат диктуваните от тях условия. Така завършила в началото на септември тази голяма петмесечна борба на минните работници против собствениците — борба, която от страна на потиснатите била водена с издръжливост, смелост, съзнателност и благородие, предизвикващи у нас най-голямо удивление. Каква степен на истинска човешка култура, въдушевление и сила на характера предполага такава борба у една маса от четиридесет хиляди мъже, които, както видяхме, още в 1840 г. в „Доклад на комисията за обследване на детския труд“, се описват като съвършено груби и безнравствени! Но колко тежък трябва да е бил и гнетът, който е докарал тези четиридесет хиляди души дотам, че те да се вдигнат като един човек и като една не само дисциплинирана, но и въдушевена армия, с една единствена воля — да продължат борбата с най-голямо хладнокръвие и спокойствие, и то чак до момента, когато по-нататъшната съпротива би била безсмислена! И каква борба! — не против видими врагове, които могат да бъдат сразени, а против глад и нужда, мизерия и липса на подслон, против собствените си страсти, доведени до безумие от бруталността на богатите. Ако работниците пуснеха в ход насилието, те — невъоръжените — щяха да бъдат разстреляни и за няколко дни щеше да се реши победата на собствениците. Тази законност, на която те се опирали, не била страх от полицейската палка, а чиста разсъдливост; тя била най-доброто доказателство за съзнателността и самообладанието на работниците.

По такъв начин и този път работниците, въпреки безпримерната си издръжливост, били победени от капиталистите. Но борбата не била напразна. Преди всичко тази стачка, продължила 19 седмици, завинаги изтръгнала минните работници на Северна Англия от духовната летаргия, в която те се намирали досега; те се пробудили, осъзнали своите интереси и се присъединили към хода на цивилизацията и по-специално към работническото движение. Стачката, която сега разкрила цялото варварство на собствениците спрямо работниците, завинаги закрепила духа на протест сред тези работници и превърнала най-малко три четвърти от целия им брой в чартисти, а тридесет хиляди души такива енергични, такива изпитани хора са наистина много ценна придобивка за чартистите. Но освен това упоритостта и законността на цялата стачка заедно с придружаващата я дейна агитация, все пак привлекли вниманието

на обществото върху минните работници. По случай дебатите по повод износното мито върху каменните въглища Томас Дъикъмб, единственият истински чартистки депутат в камарата на общиците, повдигнал в парламента въпроса за минните работници. Той застапил да се прочете високо от трибуната на камарата тяхната петиция и чрез една реч принудил и буржоазната преса веднаж да помести поне в парламентарните разисквания едно вярно изложение на въпроса. Веднага след тази стачка станала експлозията на Хасуел; Робертс отпътувал за Лондон, получил аудиенция при Пил и като представител на минните работници настоял за основно разследване на случая. Неговото постижение се състояло в това, че първите английски знаменитости по геология и химия, професорите Лайел и Фарадей, били натоварени да тръгнат за самото местопроизшествие. Но тъй като скоро след това последвали още няколко експлозии и документите на Робертс пак били представени на министър-председателя, последният обещал, ако това бъде възможно, да предложи в следващата парламентарна сесия (т. е. в сегашната, 1845 г.) необходимите мерки за защита на работниците. Всичко това не щяло да стане, ако през време на стачката миньорите не бяха се проявили като свободолюбиви и вдъхващи уважение мъже и ако не бяха ангажирали Робертс в своя съюз.

Щом станало известно, че минните работници на север били принудени да разтурят съюза и да се откажат от услугите на Робертс, минните работници от Ланкашайр се обединили в един съюз от около десет хиляди работници и гарантирали на своя генерален пълномощник една заплата от 1,200 лири стерлинги годишно. През миналата есен те събирали повече от 700 лири месечно, от които около 200 лири употребявали за заплати, съдебни разноски и пр., а остатъкът отивал най-много за подпомагане на стачкуващи работници, отчасти безработни, отчасти прекратили работата си поради спречквания със собствениците. По този начин работниците все повече разбират, че обединени, те представляват достатъчно внушителна сила и в случай на крайна нужда те нанстина могат да се противопоставят на силата на буржоазията. И ето това разбираше — придобивка от всички работнически движения — е станало благодарение на съюза и стачката от 1844 г. общо за всички минни работници на Англия. Не ще мине много време и ще изчезне разликата в съзнателност и енергия, която сега все още съществува в полза на индустриалните работници, и миньорите от кралството ще се приравнят с тях и ще могат във всяко отношение да вървят рамо до рамо с тях. По този начин неотклонно ще се подравя почвата под краката на буржоазията и колкото и да трае това, нейната цяла

държавна и обществена сграда ще рухне заедно с основата, върху която тя стои.

Но буржоазията не обръща внимание на предупреждения. Съпротивата на минните работници само я е озлобила още повече; вместо да види в нея известен прогрес в движението сред работниците въобще, вместо да се опомни чрез нея, имотната класа намерила в нея само повод да излее гнева си върху една класа от хора, които били толкова глупави, за да не се съгласяват повече с досегашния начин на третиране. В справедливите искания на безимотните буржоазията е видяла само безсрамно недоволство, безумна съпротива срещу „установения от бога и хората порядък“ и в най-благоприятния случай — един подлежащ на потушаване с всички сили успех на „злонамерени демагози, които живеят от агитация и са много лениви за работа“. Тя се мъчила — разбира се, без успех — да представи на работниците хора като Робертс и дейците на съюза, които съвсем естествено били поддържани от последния, за хитри измамници, които измъквали *от техния* — на бедните работници — джоб и последната парã. Ако у имотната класа съществува такова безумие, ако тя е толкова заслепена от временните си изгоди, че самата не вижда повече и най-ясните знамения на времето, човек наистина трябва да се откаже от всякакви надежди за мирно разрешение на социалния въпрос в Англия. Единствен възможен изход остава насилствената революция, която сигурно няма да закъснее много.

ЗЕМЕДЕЛСКИЯТ ПРОЛЕТАРИАТ

Ние видяхме още в увода как едновременно с дребната буржоазия и с благосъстоянието на тогавашните работници било разорено и дребното селячество, как било унищожено тогавашното съчетание на индустриалния със земеделския труд, как изоставените от дребните селяни поля били събрани в ръцете на едри арендатори, а дребните селяни — изтласкани от преобладаващата конкуренция на едрите стопанства. Вместо дребните селяни да притежават земя или да бъдат арендатори, както досега, те били принудени да се отказват от стопанствата си и да се уславят като ратаи при едрите арендатори и земевладелци. За известно време тяхното ново положение, макар и влошено в сравнение с по-раншното, било все пак поносимо. Разширяването на индустрията вървяло в крак с прираста на населението. Но с течение на времето индустриалният напредък започнал да става малко по-бавен, а постоянното усъвършенствувание на машините поставило индустрията в невъзможност да поглъща целия излишък от работни ръце, прииждащи от земеделските райони. От този момент и в земеделските райони се появила оная нищета, която досега съществувала само във фабричните области, и то в известни периоди. Тук се прибавило и обстоятелството, че приблизително около това време се прекратила двадесет и пет годишната война с Франция; намалилото се производство на местата на военните действия, спирането на вноса и необходимостта да се продоволствува британската армия в Испания предизвикали изкуствен подем на английското земеделие и освен това изтръгнали от работа множество работни ръце. Това спиране на вноса, тази необходимост от износ и недостатъкът от работници престанали сега из един път, а неизбежната последица от всичко

това било онова, което англичаните наричат *agricultural distress*. бедствено положение на селското стопанство. Арендаторите били принудени да продават житото си на ниски цени и поради това можели да плащат само ниски заплати. За да бъдат поддържани цените на житото високи, в 1815 г. били приети житните закони, които забранявали вноса му дотогава, докато цената на житото бъде под 80 шилинга за квартал. По-късно тези естествено безрезултатни закони били изменявани още няколко пъти, но това не облекчило бедственото положение на земеделските области. Единственият резултат било това, че болестта, която при свободна конкуренция от чужбина би станала остра и би имала своите кризи, се превърнала в хроническа, упражняваща равномерен, но все пак тежък гнет върху положението на земеделските работници.

В първите времена от възникването на земеделския пролетариат тук се развили патриархалните отношения, които в същото време били разрушени в индустрията — това са същите отношения на селянина към неговите ратаи, каквито и сега все още съществуват почти навсякъде в Германия. Дотогава, докато това съществувало, нуждата сред работниците била по-малка и по-рядка, ратаите споделяли съдбата на арендаторите и бивали уволнявани само в случай на крайна нужда. Но сега това е променено. Почти всички работници са надничари, които получават работа при арендаторите, когато последните имат нужда от тях, и поради това често с цели седмици, особено през зимата, те остават съвсем без работа. При патриархалните отношения, когато ратаите и техните семейства живеели в двора на арендатора и децата им израствали там, когато значи арендаторът се стараел, разбира се, да намери в своето имение работа на подрастващото поколение и когато надничарите били изключение, а не правило — във всяко стопанство се срещал по-голям брой работници, отколкото строго взето било необходимо. Поради това в интереса на арендатора било да се прекратят тези отношения, да се изгони ратаят от двора и да бъде превърнат в надничар. Това станало почти навсякъде към края на двадесетте години на този век и последицата от това била, че сега, за да употребим израза на физиката, латентното досега „излишно“ население било освободено, работната заплата намалена, а данъците за бедните — извънмерно увеличени. Оттогава нататък земеделските области станали главни огнища на *хроническия*, а фабричните области — на *периодическия пауперизъм*, и реформирането на законите за бедните било първата мярка, която правителството трябвало да вземе против всекидневно нарастващото обедняване на селските общини. Но към това се прибавило още и обстоятелството, че и тук, при непрекъснатото разширение на системата на едрото

стопанисване, въвеждането на вършачки и други машини в земеделието и честото прилагане в земеделието на женския и детския труд, който е толкова много разпространен, че последиците му неотдавна били проучвани от една специална официална комисия — и тук остават безработни значителен брой работници. И така ние виждаме, че системата на индустриалното производство и тук си пробила път чрез едрото стопанство, чрез премахване на патриархалните отношения — което тъкмо тук е от най-голямо значение — и чрез въвеждането на машините, на парната сила, на женския и детския труд тя увлякла в революционното движение последната, най-инертната част на трудещото се човечество. Но колкото по-продължително земеделието доказвало своята устойчивост, толкова по-тежко сега паднало бремето върху работника и толкова по-силно тук се проявила дезорганизацията на старите социални връзки. „Сврѣхнаселението“ изведнаж излязло на показ и не могло — както в индустриалните райони — да бъде отстранено чрез увеличаване на производството. Винаги можели да бъдат основани нови фабрики, щом имало купувачи за техните произведения, но не можело да бъде създадена нова земя. Обработването на незасяваните общински земи било твърде рискована спекулация, за да се хвърли след сключването на мира много капитал в нея. Неизбежната последица от това било засилване до максимална степен на конкуренцията между работниците и падане до минимум на работната заплата. Докато съществувал старият закон за бедните, работниците получавали някои добавки от касата за бедните. Естествено, че поради това работната заплата спаднала още повече, защото арендаторите сега се стараели да прехвърлят на касата за бедните колкото се може по-голяма част от нея. Увеличаването на данѣка за бедните, станало вече необходимо поради излишното население, било още повече засилено с това и по този начин станало необходимо създаването на нов закон за бедните, за който ще говорим по-нататък. Това обаче не подобрявало положението. Работната заплата не се покачвала, „излишното“ население не можело да бъде отстранявано, а жестокостта на новия закон служела само за да озлоби народа до крайност. Дори данѣкът за бедните, който отначало намалял, достигнал след няколко години същия размер, който имал по-рано. Единственият резултат от новия закон бил само този, че ако по-рано съществували 3—4 милиона полупаупери [полубедни], сега се появили един милион напълно паупери, а другите — полупаупери — останали пък без всякаква помощ. Нищетата в земеделските райони нараствала с всяка година. Хората живеят в най-голяма нищета, цели семейства трябва да преживяват с 6, 7 или 8 шилинга седмично, а през известни периоди те нямат дори

и това. Нека чуем описанието, което още в 1830 г. е направил един либерален член на парламента за състоянието на това население:

„Английски селянин“ (т. е. един земеделски работник-надничар) „и английски паупер — това са думи синоними. Баща му бил паупер и млякото на майка му било без питателна сила; от дете той се хранел зле, никога не си дояждал до насита и сега почти винаги той, когато е буден, чувствава мъката на незадоволения глад. Той е полуоблечен, горивото му стига само колкото да стотви оскъдното си ядене и по този начин студът и влагата постоянно го навестяват заедно с лошото време и го напускат пак заедно с него. Той е женен, но не познава радостите на съпруг и на баща. Неговата жена и децата му са гладни, рядко сгрети, често болни и безпомощни, постоянно отрупани с грижи и отчаяни като самия него, те са естествено алчни, егоистични и досадливи и за да се изразим с неговите собствени думи, той мрази техния вид (hates the sight of them) и се връща в бараката си само защото тя все още му дава малко повече защита срещу дъжд и вятър, отколкото някой храсталак. Той е длъжен да издържа семейството си, а не може; това тласка към просня, всякакъв род прикрити замисли и стига до завършено лукавство. Дори и да има желание, липсва му смелост, за да стане — както други по-енергични хора от неговата класа — браконьер или контрабандист на едро; но при случай той краде и учи децата си да лъжат и да крадат. Неговото покорно и раболепно държане спрямо богатите му съседни показва, че те се отнасят с него сурово и с подозрение; затова той се бои от тях и ги мрази, но никога няма да се реши да извърши насилне над тях. Той е съвършено покварен, твърде много потиснат, за да притежава още енергия за отчаяние. Неговият мизерен живот е кратък, ревматизмът и астмата го водят в трудовия дом, където той, без нито един единствен приятен спомен за миналото, ще изпусне последното си дихание и ще направи място за някой друг нещастник, който да живее и умре точно като него.“

Нашият автор добавя, че освен тази категория на земеделските работници-надничари имало още една втора категория, която се състояла от хора, малко по-енергични и повече надарени физически, интелектуално и морално, а именно от ония, които живеели също така мизерно, но които не били родени в такива мизерни условия. Те били по-добри членове на семейството си, но контрабандисти и браконьерни, които често имали кървави конфликти с горските пазачи и бреговата охрана. В затворите, които често ставали тяхно местопребивание, те се научавали още повече да мразят обществото и в омразата си към имотните те стояли на съвсем еднакво равнище с първата категория.

„И от учтивост (by courtesy)“ — заключава нашият автор — „цялата тази категория е наречена по Шекспир „смело селячество на Англия“ (bold peasantry of England)“*

* E. G. Wakefield, M. P. „Swing unmasked, or the Cause of Rural Incediarism.“ London 1831 [E. Г. Уейкфилд, член на парламента. „Изобличеният Суинг или причините за палежите в село“. Лондон, 1831г. — Памфлет. Горните цитати се намират на стр. 9—13; в превода са изпуснати местата, които в оригинала се отнасят до съществуващия още тогава стар закон за бедните

И до ден днешен това описание важи за по-голямата част от работниците-надничари в земеделските райони на Англия. „Times“ изпратил през юни 1844 г. един кореспондент в тези области, за да докладва за положението на тази категория хора, и докладът, който той дава, се съгласува напълно с горното. В някои области заплатата била не по-висока от 6 шилинга седмично, значи не по-висока, отколкото в много области на Германия, докато пък цените на всички съестни продукти в Англия са най-малко двойно по-високи, отколкото в Германия. Какъв е животът, който водят тези хора — можем да си представим. Храната им е лоша и оскъдна, облеклото дрипаво, а жилището им тясно и жалко — малка мизерна къщурка, без всякакви удобства, а младите хора живеят в домове за подслоняване, в които мъжете и жените почти не са отделени едни от други — нещо, което съблазнява към незаконно съжителство. Ако останат само няколко дни безработни в месеца, те неизбежно изпаднат в най-дълбока мизерия. При това те не могат да се сдружават, за да задържат работната си заплата висока, защото живеят разпръснато. Ако някой откаже да работи за ниска заплата, има дюзини безработни и обитатели на трудовия дом, които се радват, когато им се предлага и най-малкото нещо, докато на отказващия се като на мързелив и безпътен негодяй службата за бедните отказва всякаква друга подкрепа освен омразната помощ на трудовия дом; защото в службата за бедните се настаняват тъкмо арендаторите, от които или от чинто съседи и колеги по съсловие той може само да получава работа. И ние получаваме такива доклади не само от тоя или оня земеделски район на Англия; напротив, неволята е еднакво голяма на юг и на изток, на север и на запад; положението на работниците в Съфолк и Норфолк напълно е еднакво с положението в Девоншайр, Хампшайр и Съсекс; заплатата в Дорсетшайр и Оксфордшайр е толкова ниска, колкото в Кент и Съри, Бъкингамшайр и Кембриджшайр.

Едно варварство спрямо земеделския пролетариат, което заслужава да бъде по-специално отбелязано, са законите за лова, които в Англия са по-строги, отколкото всякъде другаде, докато едновременно с това тук многобройността на дивеча надминава всяка представа. Английският селянин, който по стар обичай и навик вижда в браконьерството само съвършено естествен и благороден израз на кураж и смелост, бива още повече подтикван към него от контраста между собствената си нищета и *car tel est notre plaisir* (защото така ни е угодно) на лорда, който за свое частно удоволствие развъжда хиляди зайци и птици за лов. Селянинът слага примки, а може би понякога убива и някакъв дивеч; всъщност това нанстина с нищо не вреди на лорда, защото той има ди-

веч в изобилие, а на селянина това носи по някое печено за гладуващото му семейство. Ако го хванат, той отива в затвора, а в случай че повтори това, той бива изпратен на заточение най-малко за седем години. Строгостта на тези наказания често предизвиква кървави конфликти с горските пазачи, от което всяка година произлизат редица убийства. Поради това длъжността горски пазач става не само опасна, но се ползува с лошо име и е заклеймена. През миналата година имало два случая, при които горските пазачи предпочели да си теглят куршума в главата, отколкото да упражняват повече занаята си. Това е „евтината“ цена, на която земевладелската аристокрация си откупва благородното удоволствие на лова — но какво важи това за благородните „lords of the soils“*? Нали е крайно безразлично дали няколко излишни хора живеят повече или по-малко и ако дори половината от „излишните“ бъдеха премахнати вследствие на законите за лова, то оставащата половина би живяла още по-добре — така разсъждават филантрогите от английската имотна класа.

Но макар условията на селския живот, изолираността на жилищата, ограничеността на околната среда, на работата, значи и на идеите да са решително неблагоприятни за всяко развитие, беднотата и неволята и тук дават своите плодове. Индустиалните и минните работници скоро надминали първия стадий на опозицията против обществените порядки — стадий на непосредствения протест на отделния човек, изразяващ се чрез престъплението; селяните и до ден днешен са останали все още на този начален стадий. Техният любим начин за водене на социалната война е подпалвачеството. През зимата, която последвала юлската революция, зимата на 1830—1831 г., тези палежи за пръв път станали повсеместно явление. Още в началото на октомври в Съсекс и съседните графства станали някои безредици поради усилването на бреговата охрана (чрез което контрабандирането било затруднено, а брегът, както се изразил един арендатор, бил разорен), поради някои нововъведения в службата за бедните, поради ниски заплати и въвеждане на машини и хвърлили цялата област в тревога. И така през зимата били подпалени купи от снопи жито и сено по бивите на арендаторите, дори и плевниците и оборите под прозорците им. Почти всяка нощ пламвали по няколко такива пожари и всявали ужас сред арендаторите и собствениците на земи. Подпалвачите никога не бивали откривани или пък това ставало твърде рядко и народът приписал тези подпалвания на една митична личност, която той нарекъл „Суинг“ („Swing“). Всички напругали мо-

* — „господари на земята“. *Ред.*

зъците си над въпроса, кой може да бъде този „Суинг“, откъде произлиза тази ярост сред бедняците от селските райони; за голямата движеща сила — *нищетата*, за потисничеството, помислили само малцина, а в самите земеделски области — навярно никой. От тази година насетне палежите се повтаряли всяка зима — безработният за работниците-надничари сезон. През зимата на 1843—1844 г. те станали пак извънредно чести. Аз разполагам с редица броеве на в. „Northern Star“ от онова време и всеки от тях съдържа по няколко съобщения за палежи с указване на източника. Липсващите броеве в следващия тук списък от този седмичен вестник не притежавам, но те във всеки случай съдържат съобщения за още множество палежи. И без това такъв един вестник не може да ни даде всички случаи. В „Northern Star“ от 25 ноември 1843 г. се говори за два случая и за няколко други, станали по-рано. — „Northern Star“ от 16 декември: в Бедфордшайр от 14 дни цари всеобщо вълнение поради чести палежи, каквито стават всяка нощ по няколко. В последните дни били опожарени *две* големи ферми на арендатори. В Кембриджшайр изгорели *четири* големи ферми, в Хертфордшайр — *една*; освен това имало още *петнадесет* палежа в различни области. — На 30 декември в Норфолк имало *един* палеж, в Съфолк — *два*, в Есекс — *два*, в Хертфордшайр — *три*, в Чешайр — *един*, в Ланкашайр — *един*, в Дерби, Линколн и на юг — *дванадесет* палежа. — На 6 януари 1844 г. — общо десет, на 13 януари — седем, на 20 януари — четири палежа. Оттогава вестникът всяка седмица съобщава средно по три-четири пожара и това продължава не само до пролетта, както преди, а и до късно през юли и август. Че с приближаването на зимата 1844—1845 г. този вид престъпления е получил ново разпространение — доказват достигналите до мен оттогава английски вестници и съобщенията в немските вестници.

Какво ще кажат моите читатели за такова положение в тихите, идилични селски области на Англия? Това социална война ли е, или не? Това положение естествено ли е, може ли то да трае дълго? И при все това тук арендаторите и земевладелците са също тъй тъпи и закоравели, също тъй слепи спрямо всичко онова, което не им пълни джобовете с пари — както в индустриалните райони фабрикантите и буржоата изобщо. Ако последните с *премахването* на житните закони обещават на своите работници пълно спасение, то земевладелците и голяма част от арендаторите обещават на своите работници целия рай на земята със *запазването* на тези закони, но и в двата случая на имотните не се удава да спечелят работниците на своя страна. Както фабричните работници, така и земеделските работници-надничари са свършено равнодушни

спрямо премахването или запазването на житните закони. При все това този въпрос е важен както за едните, така и за другите. Работата е там, че чрез премахването на житните закони свободната конкуренция и съвременният строй на общественото стопанство се довеждат до своето крайно развитие; тогава престава всяко по-нататъшно развитие в границите на съществуващите условия и единственият възможен напредък след това става радикалният преврат в целия социален строй. За земеделските работници-надничари въпросът има още и следното значение: освободеният внос на житото обуславя — по причини, върху които *тук* аз не мога да се спра — еманципацията на арендаторите от земевладелците, с други думи — превръщането на тористките арендатори в либерални. Лигата против житните закони достатъчно здраво работила вече предварително за това и това е нейната единствена заслуга. Но ако арендаторите станат либерали, т. е. съзнателни буржоа, работниците-надничари по необходимост ще станат чартисти и социалисти, т. е. съзнателни пролетарии. Едното влече след себе си другото. Но че и сега вече започва да се забелязва някакво ново движение сред земеделските пролетарии — показва събранието, което *граф Раднър*, един либерален земевладелец, наредил да се състои през октомври 1844 г. при *Хайуорт*, където се намират именията му, за да прокара резолюции против житните закони. Там работниците, съвсем апатични спрямо тези закони, искали съвършено други неща за себе си, а именно малки арендни парцели срещу евтина аренда, и казали в лицето на *граф Раднър* всякакви горчиви истини. — По този начин движението на работническата класа нахлува дори и в най-затънтените, най-изостанали и духовно мъртви земеделски райони; и тук, при тази господстваща мизерия, то много скоро също тъй ще укрепи и заживее, както във фабричните области.

Що се отнася до религиозното равнище на земеделските работници-надничари, те са несъмнено по-религиозни от индустриалните работници, но при все това са доста скарани с църквата — в тези райони почти изключително господствуват само последователи на англиканската църква. Един кореспондент на „Morning Chronicle“, който с подписа: „*Някой, който сам е ходил след плуга*“*, дава дописки за пропътуваните от него земеделски райони, разказва между другото и за следния разговор с няколко работници-надничари след църковна служба:

„Аз запитах одного от тях дали днешният проповедник е техният постоянен свещеник. — Да, дявол да го вземе (Yes, blast him) — да, той е на-

* — Псевдоним на Александер Сомървил. *Ред.*

ият собствен поп; той непрекъснато проси и винаги е просил, откато го познавам. — (Беше държана проповед за мисията сред езичниците). — Откогато и аз го познавам също — добави друг — никога не съм познавал поп, който да не е просил постоянно това или онова. — Да — каза една жена, която току-що излизаше от църква, — вижте как спада работната заплата, а гледайте богатите безделинци, с които поповеете ядат и пият и ходят на лов. Ей богу, ние сме по-скоро готови да идем в трудовия дом и да гладуваме, отколкото да плащаме за попове, които отиват при езичници. — А защо — каза друга, — защо не изпращат там ония попове, които реват всеки ден в катедралата в Солсбъри, където не ги слуша никой освен голите камъни? Защо не отиват те сред езичниците? — Те не отиват там — каза старецът, с когото заговорих отначало, — защото са богати, защото имат повече земя, отколкото им е нужна, а те искат да съберат пари, за да се отърват от бедните попове; аз зная какво искат те; аз ги и познавам от твърде отдавна. — Но, приятелю мой — запитах аз, — нали все пак вие не излизате винаги от църква с такива горчиви чувства спрямо проповедника? Иначе защо ходите въобще там? — Защо ходим? — каза жената. — Ние сме принудени да ходим там, за да не загубим всичко — работа и всичко; да, ние сме принудени. — По-късно се убедих, че те, ако ходели на църква, получавали малки привилегии за гориво и малко земя за картофи, за които трябвало да плащат!“

След като описва тяхната бедност и невежество, нашият кореспондент заключава:

„И сега аз смело твърдя, че положението на тези хора, тяхната бедност, тяхната омраза към църквата, външната им покорност и вътрешната им злоба към църковните сановници са станали правило в селските общини на Англия, а обратното е само изключение.“

Селячеството на същинска Англия ни показва какви биват последиците за състоянието на селските общини от многобройния земеделски пролетариат при едрите имения. В Уелс ние виждаме как западат дребните арендатори. Ако в английските селски общини се възпроизвежда антагонизмът между пролетарии и едри капиталисти, то състоянието на уелските селяни съответствува на прогресиращото разорение на дребната буржоазия в градовете. В Уелс предимно съществуват само дребни арендатори, които не са в състояние да продават земеделските си продукти с еднаква печалба и толкова евтино, както едрите, намиращи се при по-добри условия английски арендатори, с които те си конкурират на същия пазар. При това свойствата на почвата на много места позволяват само скотовъдство, което е малко доходно. Освен това тези уелски селяни — вече поради своята обособена националност, на която те държат — са много по-консервативни от английските арендатори. Но преди всичко конкуренцията между тях и с техните английски съседи, а и предизвиканото от нея увеличение на поземлената аренда са ги разорили дотолкова, че те едва могат да живеят. И тъй като не разбират истинската причина на своето тежко положение, те я търсят във всевъзможни дреболии, във ви-

соки пътни мита и пр., които наистина пречат на развитието на земеделието и на търговията, но които всеки, който взема арендна земя, туря в сметката като постоянни разходи и които значи все пак се изплащат от собственика на земята. Освен това тук новият закон за бедните е станал страшно омразен на арендаторите, защото самите арендатори се намират винаги в опасност да попаднат под него. През февруари 1843 г. недоволството на уелските селяни се разразило в известния „бунт на Ребека“; мъжете обличали женски дрехи, мажели си лицата със сажди и на многобройни, въоръжени тълпи нападали вратите, заместващи бариерите в Англия, разбивали ги с радостни викове и стрелба, разрушавали също къщурките на бирниците, събиращи пътните мита, пишели заплашителни писма от името на въображаемата „Ребека“ и веднаж дори нападнали трудовия дом в Кармартен. Когато по-късно била повикана войска, а полицията — подсилена, те с извънредна ловкост подвели последната на погрешен път и на едно място разрушавали врати, а войската, за приближаването на която сигнални тръби предварително известявали от всички планини, марширувала в обратната посока. На края, когато войската била твърде много подсилена, те преминали към отделни палежи и дори към опити за убийства. Както винаги, тези по-големи нарушения на закона били и краят на движението. Мнозина се отказали от него поради несъгласие с методите на борба, други поради страх, и спокойствието настъпило от само себе си. Правителството изпратило комисия за разследване на тази история и на нейните причини и с това всичко се свършило. Бедността на селяните обаче продължава и тъй като при съществуващите обществени отношения тя може да стане само по-голяма, но не по-малка, то кога и да е при удобен случай тя ще предизвика по-сериозни събития, отколкото тези хумористични „Ребека—маскаради“.

Ако в Англия видяхме системата на едрото стопанство и нейните резултати, а в Уелс — резултатите от системата на наемането на по-дребните арендни парчета, в Ирландия имаме пред нас последиците от раздробяването на земята. Голямата маса от населението на Ирландия се състои от дребни арендатори, които са взели срещу аренда по някоя жалка глинена къщурка без вътрешно разпределение и по едно парче земя за картофи, големината на което е толкова, колкото е необходимо да им достави за зимата най-оскъдната храна. При голямата конкуренция, която господства между тези дребни арендатори, арендата е достигнала до нечувани размери; тя е двойно, тройно и четворно по-голяма, отколкото в Англия, защото всеки земеделски работник-надничар се стреми да стане арендатор, и макар разделението на

земите вече да е станало толкова значително, все пак е останало голямо количество работници-надничари, които искат да получат арендни земи. Макар във Великобритания да са обработени 32 милиона акра земя, а в Ирландия — само 14 милиона, и макар Великобритания всяка година да произвежда земеделски продукти за 150 милиона лири стерлинги, а Ирландия — само за 36 милиона, все пак в Ирландия има 75,000 земеделски работници-надничари *повече*, отколкото в съседния остров.* Значи до каква степен трябва да е голяма конкуренцията за земя в Ирландия — се вижда от тази извънредна несъразмерност, особено когато човек има предвид, че вече и в Англия земеделските работници-надничари живеят в крайна нужда. Последицата от тази конкуренция естествено е такава висока аренда, че арендаторите не могат да живеят много по-добре от работниците-надничари. По този начин ирландският народ е принуден да живее сред гнетяща бедност, от която той не може да се измъкне при съвременните социални отношения. Ирландците живеят в най-мизерните къщурки от глина, които дори не са годни за обори, и едва ли имат какво да ядат през цялата зима. Или пък, както е вече изразено в цитирания по-горе отчет, ирландците имат картофи само колкото да се нахранват до полуситост през тридесет седмици в годината, а за останалите 22 седмици те нямат абсолютно нищо. След това, с настъпването на пролетта, когато запасът от картофи се свърши или когато поради поникващите зародиши той става негоден за консумация, жената отива да проси заедно с децата си и с чайник в ръка преброява цялата област, докато мъжът след извършване на сеитбата търси работа било в самата страна или в Англия, а за прибиране реколтата на картофи той пак се връща в семейството си. В това състояние живеят девет десети от ирландското селско население. Те са бедни като църковни мишки, носят най-жалките дрипи и стоят на най-ниското културно стъпало, което е възможно в някоя полуцивилизована страна. Според цитирания отчет сред едно население от 8½ милиона 585,000 глави на семейства живеят в абсолютна бедност (destitution), а според други източници, посочени от шерифа Алисън**, в Ирландия има 2,300,000 души, които не могат да живеят без обществена или частна помощ; значи 27% от населението са наупери!

Причината за тази бедност са съществуващите социални отношения, а особено конкуренцията, която тук приема друга фор-

* Отчет върху Ирландия, представен от комисията по закона за бедните. Парламентарна сесия от 1837 г.

** „Основите на народонаселението“, том II.

ма — формата на парцелиране на земята. Някои са се помъчили да открият други причини; те твърдят, че положението на арендатора към собственика на земята, който дава земите си на големи парцели под наем на едри арендатори, които пък имат свои подарендатори и под-подарендатори, така че често има по десет междинни лица между собственика на земята и оня, който действително я обработва — те твърдят, че причина за бедността е действително позорният закон, който дава право на собственика на земята — в случай че най-непосредствено наемащият от него арендатор не плаща — да изгони действително обработващия земята, дори и когато последният е платил наема си на арендатора, от който той непосредствено е наел земята. Но всичко това обуславя вече само *формата*, в която се проявява нищетата. Какъв ще бъде резултатът, ако самите дребни арендатори се превърнат в собственици на земя? Болшинството, дори тогава, когато то не ще е принудено повече да плаща аренда, няма да може да живее от своя парцел онова, което малко ще се подобри, пак ще изчезне в няколко години вследствие на непрекъснатото бързо нарастване на населението. И тогава на ония, чиито условия ще се подобрят от това, ще подрастват децата, които сега, вследствие на неволята и лишенията, умират в първите години на живота си. От друга страна, твърдяло се е, че причината за това било позорното потисничество на народа от страна на англичаните. Разбира се — причина за *по-бързото* настъпване на бедността, но не въобще за нейното настъпване. Или пък за причина се е схващало още и това, че протестантската официална църква била натрапена на католическата нация — но разпределете между ирландците онова, което тя взема от тях, и на глава ще се паднат едва ли по два талера. И без това десетъкът е данък върху *поземлената собственост*, а не върху арендатора, макар че последният го плащал; сега, след закона за комутацията от 1838 г., собственикът на земята сам плаща десетъка, а заради него той увеличава в същия размер и арендата; поради това положението на арендатора не се е подобрило. И по този начин се привеждат още стотици други причини, които не доказват нищо повече от това. Бедността е неизбежна последица от съвременния социален строй и извън него може да се търси причина само за една или друга форма, в която се проявява бедността, но не за самата бедност. Но че бедността в Ирландия се проявява в тази, а не в някоя друга форма, за това е причина националният характер на този народ и неговото историческо развитие. Ирландците по целия свой характер са народ, който е сроден с романските нации — с французите, а особено с италианците. Лошите страни на тяхната националност ние видяхме по-горе, описани още от Карлайл; нека чуем

сега един ирландец, който има поне малко повече право, отколкото иристрастният към германския характер Карлайл:

„Те са неспокойни и при все това лениви (indolent); будни и несдържани, буйни, нетърпеливи и непредвидливи; храбри по природа, необмислено великодушни; бързи в действията си, когато отмъщават и прощават за оскърбления, когато завързват приятелство и му слагат край; разточителни надарени с гениалност, а пестеливо — с разсъдливост.“^a

У ирландците напълно преобладава чувството, страстта, а разумът е длъжен да им се подчинява. Техният чувствен, лесно възбудим характер не позволява да се развие разсъдливостта и пречи на спокойната издръжлива дейност. Такъв народ не е годин никак за индустрията, каквато изисква днешното време. Затова той е останал земеделски народ, и то на най-ниско стъпало. При дребните парцели земя, съществуващи тук открай време, а не както във Франция и на Рейн, където те са изкуствено произлезли от раздробяването на едри имения**, не можело и да се помисли за подобрене на почвата чрез вложен капитал. И така, според данните на Алисън биха били нужни 120 милиона лири стерлинги, за да се подобри почвата на Ирландия дотам, че тя да достигне равнището на тази още не чак толкова висока производителност, което е достигнала почвата в Англия. Английските преселници, които биха могли да повдигнат културното равнище на ирландския народ, се задоволили с най-бруталната експлоатация на същия и докато ирландските преселници внесли сред английската нация оня елемент на брожение, който в бъдеще ще донесе своите плодове, Ирландия, напротив, има малко да благодари на английските преселници.

Опитите на ирландската нация да се спаси от съществуващия упадък са, от една страна, престъпления, които тук в селските области са обичайно явление и особено често се срещат в Южна и Западна Ирландия. Почти всички те се състоят от убийства на най-преките неприятели — агентите на собствениците на земята или техните послушни слуги, протестантските натрапници, едрите арендатори, чиито владения се състоят от нивите за картофи на стоици изгонени семейства, и т. н. От друга страна, те се състоят в агитацията за отменение на унията с Великобритания¹²¹. Според ка-

* The State of Ireland. London 1807, 2nd edition, 1821 [„Положението на Ирландия“, Лондон 1807; 2-о изд. 1821]. Памфлет.

** (1892 г.) Грешка. Дребното земеделие е останало още от средните векове господстваща форма на стопанство. Дребните селски стопанства съществували значи още преди революцията. Онова, което последната изменила, било само *собствеността* върху тях; тя отнела собствеността на феодалните господари и я дала пряко или косвено в ръцете на селяните. (*Бележка на Енгелс към немското издание от 1892 г.*)

заното по-горе, е ясно, че необразованите ирландци трябва да виждат в лицето на англичаните най-непосредствените си врагове и че най-непосредственият напредък за тях се състои в извоюването на национална независимост. Но и също така е ясно, че бедността не може да бъде премахната чрез никакво отменение на унията; но че то може само да докаже, че причината на ирландската мизерия, която изглежда да се намира вън от Ирландия, трябва да се търси вътре в нея. Аз обаче не ще разгледам дали действително е нужно провеждането на отделянето на Ирландия, за да се помогне на ирландците да дойдат до това разбиране. Досега нито чартизмът, нито социализмът е имал особен успех в Ирландия.

С това приключвам моите бележки за Ирландия, толкова повече че в резултат на агитацията през 1843 г. за отменението на унията и от процеса на О'Конел бедственото положение на Ирландия става все повече и повече известно в Германия.

Впрочем по този начин ние проследихме положението на пролетариата на Британските острови във всички отрасли на неговата дейност и навсякъде срещнахме нищета и мизерия, навсякъде — съвършено нечовешки условия на живот. Ние видяхме как заедно с пролетариата възниква, расте, как се оформява и взема организирани форми недоволството; ние видяхме открити, кървави и безкръвни борби на пролетариата против буржоазията. Ние изследвахме принципите, определящи съдбата, надеждите и опасенията на пролетариите, и установихме, че няма изгледи за подобрене на тяхното положение. Ние имахме случаи тук и там да наблюдаваме буржоазията и нейното държане към пролетариата и установихме, че тя е имала предвид само себе си и е следвала само своите собствени изгоди. Прочее, за да не бъдем несправедливи, нека изследваме малко по-подробно нейния начин на действие.

ОТНОШЕНИЕТО НА БУРЖОАЗИЯТА КЪМ ПРОЛЕТАРИАТА

Когато говоря тук за буржоазията, аз включвам веднага и така наречената аристокрация, защото последната е само аристокрация, привилегирована само по отношение на буржоазията, но не и по отношение на пролетариата. Пролетарият вижда и в двете само имотната класа, т. е. буржоата. Пред привилегията на собствеността изчезват всички други привилегии. Разликата е само тази, че същинският буржоа се противопоставя на индустриалния, отчасти и на минния пролетарий, а като *арендатор* — и на земеделския работник-надничар, докато така нареченият аристократ влиза в допир само с една част от минните и със земеделските пролетарии.

Никога не съм срещал класа, която да е толкова деморализирана, толкова непоправимо покварена от користолюбие, вътрешно разядена и станала неспособна за всякакъв прогрес, както английската буржоазия. И тук аз преди всичко имам предвид същинската буржоазия, особено либералната, която агитира за премахването на житните закони. За нея в света няма нищо, което да не съществува само заради парите, и самата тя не прави изключение: тя живее само, за да печели пари, тя не познава друго щастие освен щастието от бързата печалба и друга болка освен от загубата на пари*.

При тази алчност и това сребролюбие е невъзможно да остане неопетнено нито едно-единствено движение на човешката душа. Не-

* В своята книга „Past and Present“, London, 1843 [„Минало и настояще“, Лондон, 1843] Карлайл превъзходно рисува английската буржоазия и нейната отвратителна алчност. Част от тая книга аз преведох и поместих в „Deutsch-Französische Jahrbücher“, към които и отправям читателя.¹²²

съмнено тези английски буржоа са добри съпрузи и членове на семейството си и иначе притежават всякакъв вид така наречени лични добродетели и в обикновеното си общуване се явяват също така почтени и порядъчни хора, както всички други буржоа; дори в търговията с тях може по-добре да се преговаря, отколкото с немците, те не придирват и не се пазарят толкова, колкото нашите дребни търгашески душици, но каква полза от това? В края на краищата единственият решаващ момент си остава все пак собственият интерес и особено печеленето на пари. Аз ходих веднаж с един такъв буржоа в Манчестер и говорих с него за лошия, нездравословен начин на строеж в работническите квартали, за тяхното отвратително състояние и му заявих, че никога не съм виждал толкова лошо построен град. Този човек спокойно изслуша всичко това и на тъгла, където се раздели с мен, каза: and yet, there is a great deal of money made here — и при все това тук се печелят огромна маса пари. Сбогом, господине! — На английския буржоа му е съвършено безразлично дали работниците му умират или не умират от глад, стига той само да печели пари. Всичко в живота се измерва според възможността за печелене на пари, а онова, което не допринася пари, е глупост, то е непрактично, идеалистическо. Затова и политическата икономия, науката за печелене на пари, е любимата наука на тези търгаши. Всеки от тях е политикономист. Отношението на фабриканта към работника не е човешко, а чисто икономическо. Фабрикантът е „капиталът“, работникът е „трудът“. И когато работникът не иска да бъде вмъкнат в тази абстракция, когато той твърди, че не е „труд“, а е човек, който между другото наистина има и свойството да работи, когато работникът си позволява да мисли, че не е длъжен да позволи да го купуват и продават на пазара като „труд“, като стока, тогава умът на буржоата престава да работи. Той не може да разбере, че освен отношенията на покупка и продажба той има с работниците и някакви други отношения, той не вижда в тях хора, а „ръце“ (hands), както непрекъснато ги нарича в лицето им; той не признава друга връзка между човек и човек, както казва Карлайл, *освен плащане в брой*. Дори връзката между него и жена му в деветдесет и девет случая на сто е само „плащане в брой“. Позорното робство, в което парите държат буржоата, е наложило чрез господството на буржоазията своя отпечатък и върху езика. Парите определят стойността на човека; този човек струва десет хиляди лири стерлинги — he is worth ten thousand pounds, т. е. той има толкова пари. Онзи, който има пари, е „respectable“ (почтен човек), той принадлежи към „по-добрия сорт хора“ (the better sort of people), той е „влиятелен“ (influential) и онова, което той върши, създава епоха в неговия

кръг. Духът на търгащество пронизва целия език, всички отношения се изразяват в търговски термини и се обясняват в икономически понятия. Търсене и предлагане, supply and demand — тази е формулата, по която логиката на англичанина преценява целия човешки живот. На това се дължи свободната конкуренция във всяко отношение, на това се дължи режимът на laissez faire, laissez aller¹²³ в управлението, в медицината, във възпитанието, а скоро може би и в религията, където господството на официалната църква все повече и повече рухва. Свободната конкуренция не търпи ограничение, не търпи държавен контрол, цялата държава е в нейна тежест, тя би била най-съвършена при липса на всякаква власт — положение, при което всеки може да експлоатира другия колкото си иска, както например в „съюза“, проповядван от нашия приятел Щирнер. Но тъй като буржоазията не може да се лиши от държава, макар и само за да обуздава тъй необходимия за нея пролетариат, тя я насочва срещу пролетариата и се старее да я държи колкото е възможно по-далеч от себе си.

Но не мислете, че „образованият“ англичанин излага толкова открито на показ този свой егоизъм. Напротив, той го прикрива с най-низко лицемерие. Как може да се говори, че английските богаташи не мислели за бедните? Те, които са основали благотворителни заведения, каквито няма в никоя друга страна? — Да, разбира се, благотворителни заведения! Сякаш помагате на пролетария с това, че най-напред го изсмуквате до кръв, за да можете след това да начешете чрез него вашия самодоволен, фарисейски гъдел за благотворителност и да застанете пред света като велики благодетели на човечеството, когато връщате на изсмукания от вас стотната част от онова, което му се пада! Благотворителност, която обезчовечава повече онзи, който я раздава, отколкото онзи, който я получава; благотворителност, която още повече тъпче в праха потъпкания, която изисква обезчовеченият, отхвърленият от обществото парий да се откаже и от последното, което му остава — от своето звание на човек, *да проси най-напред милостта* на обществото, преди то да има милостта чрез милостиня да сложи на челото му печата на обезчовечаването! Но каква полза от всичко това? Да чуем самата английска буржоазия. Още няма година, от както прочетох в „Manchester Guardian“ следното писмо до редактора, което беше напечатано без всякаква друга бележка като съвсем естествено, разумно нещо:

„Господин редакторе!

От няколко време по главните улици на нашия град се срещат маса просяци, които често по най-безсрамен и угнетяващ начин се стараят да предизвикат състраданието на минаващите ту с дрипавото си облекло и болния си

вид, ту с отвратителни открити рани и осакатявания. Струва ми се, че когато човек не само е платил своя данък за бедните, но и предостатъчно внася в касата на благотворителните дружества, все пак е направил достатъчно, за да има правото да бъде запазен от такива неприятни и безсрамни обезпокоявания; защо прочее плащаме такъв висок данък за издръжка на градската полиция, когато последната не ни запазва дори и толкова, че да можем спокойно да отиваме в града или да излизаме навън? — Надявам се, че публикуването на тези редове във вашия много четен вестник ще накара официалната власт да премахне това зло (*puissance*). Оставам

Ваша предана служителка

Една дама"

Виждате ли! Английската буржоазия е благодетелна от интерес, тя нищо не подарява, тя смята своите подаяния за търговска сделка, сключва с бедните *сделка* и им казва: ако изразходвам толкова и толкова за благотворителни цели, *стова си изкупувам правото* да не бъда по-нататък обезпокоявана, а вие се задължавате срещу това да останете във вашите тъмни дупки и да не разстройвате нежните ми нерви чрез откритото излагане на вашата нищета! Вие пак можете да идвате до отчаяние, но трябва да се отчайвате на скрито; за това съм се спазарила, изкупувам го с моята подписка от 20 лири за болницата! О, проклета да бъде тази позорна благотворителност на християнина-буржоа! И така пише „една дама“! Да, разбира се, дама! Тя е постъпила добре, като се е подписала така. За щастие тя няма повече куража да се нарича *жена*! Но ако „дамите“ са такива, какви трябва да бъдат „господата“? Някой ще каже, че това е единичен случай. Не, горното писмо изразява именно менталитета на значителното мнозинство от английската буржоазия, защото иначе и редакторът не би го приел, иначе би последвало, разбира се, какво и да е възражение, каквото аз напразно търсих в следващите броеве. А що се отнася до ефикасността на благотелянието, самият каноник *Паркинсън* казва, че бедните много повече биват подпомагани от подобните на себе си, отколкото от буржоазията; и по този начин помощта от някой честен пролетарий, който сам знае какво е глад, който, разделяйки оскъдния си обед, прави жертва, но я прави с радост — такава помощ има тогава и съвсем друго значение в сравнение с милостинята, хвърлена от буржоата, който тъне в разкош.

Буржоазията лицемери с безграничната си хуманност и в други случаи — но само тогава, когато собственият ѝ интерес изисква това. Тя лицемери и в своята политика, и в политическата си икономия. Ето вече пета година тя се мъчи да доказва на работниците, че желае да отмени житните закони само в интерес на пролетариите. Но истината по този въпрос е следната: житните закони, които поддържат цената на хляба по-висока, отколкото в другите страни, пови-

шават с това и работната заплата и затрудняват за фабриканта конкуренцията с други страни, в които цената на хляба, а вследствие на това и заплатата, е по-ниска. Ако се премахнат сега житните закони, цената на хляба ще падне, а работната заплата ще се приближи до работната заплата на другите цивилизовани страни на Европа. Всичко това трябва да стане ясно на всекиго след изложението по-горе принципи, регулиращи работната заплата. Значи фабрикантът ще може по-лесно да издържи конкуренцията, търсенето на английски стоки ще расте, а заедно с това ще расте и търсенето на работни ръце. Вследствие на това увеличено търсене заплатата наистина пак ще се покачи донякъде, а работниците, които са без работа, ще бъдат заангажирани; но колко време ще трае това? „Излишното население“ на Англия и особено на Ирландия е достатъчно, за да снабди английската индустрия с необходимите работници, дори и ако размерите ѝ се удвоят. Нищожните изгоди от премахването на житните закони отново ще изчезнат, ще последва нова криза и ние пак ще бъдем там, където сме били и преди, защото първият тласък, даден на индустрията, би ускорил и увеличението на населението. Пролетариите много добре разбират всичко това и са го казвали стотици пъти в лицето на буржоата; но въпреки това родът на фабрикантите, който има предвид само *непосредствената* изгода, която би му донесло премахването на житните закони, този род, който е достатъчно тъп, за да не разбере дори и това, че и за него тази мярка не може да създаде *трайна* изгода, защото конкуренцията между самите фабриканти скоро би довела до старото равнище печалбата на всекиго поотделно — въпреки това, този род и до днес продължава да гърми в ушите на работниците, че всичко това ставало само заради самите тях, че само заради гладуващите милиони хора богатшите от либералната партия внасяли своите стотици и хиляди лири в касата на Лигата против житните закони, докато всеки знае, че те жертвуват малко, за да спечелят много, че си правят сметка пак да спечелят всичко това десеторно и стократно още в първите години след премахването на житните закони. Но работниците повече не се поддават на заблуда от страна на буржоазията, особено след въстанието от 1842 година. От всекиго, който си дава вид, че се грижи за тяхното добро, те изискват като доказателство за искреността на своите намерения той да се обяви за народната харта. С това те протестират срещу всяка чужда помощ, защото в хартата те изискват само да им се даде *власт*, за да *си помагат сами*. На онзи, който не е съгласен с това, бил той открит враг или фалшив приятел, те с пълно право обявяват война. Впрочем Лигата против житните закони е употребила спрямо работниците най-презрението лъжи и хитрини, за да ги спечели на своя страна.

Тя искала да ги заблуди, че паричната цена на труда била обратно пропорционална на цената на житото, че работната заплата била висока, когато житото било евтино, и обратно. Тази е тезата, която тя се мъчила да докаже с най-смешните аргументи и която сама по себе си е по-смешна от кое и да е друго твърдение, излязло някога из устата на някой икономист. Когато това не помогнало, на работниците било обещано най-голямо благоденствие, което щяло да бъде последица от увеличеното търсене на работни ръце; някои дори и не се посвенили да носят из улиците два модела хляб — един по-голям, на който било написано: *американски хляб за осем пенса, работна заплата — 4 шиллинга на ден*, а на другия, много по-малкия: *английски хляб за осем пенса, работна заплата — 2 шиллинга на ден*. Но работниците не допуснали да бъдат заблудени. Те познават много добре работодателите си.

А ако на някого се иска добре да опознае лицемерието на тези хубави обещания, нека се вгледа в житейската практика. В течение на нашето изложение ние видяхме как буржоазията по всички възможни начини експлоатира пролетариата в своя полза. Но досега ние видяхме само как на своя глава отделните буржоа изтезават пролетариата. Да преминем сега към разглеждане на условията, при които буржоазията се явява против пролетариата като партия, дори като държавна власт. Очевидно е, че цялото законодателство преди всичко е насочено към защитата на имотните срещу безимотните. Законите са необходими само защото има безимотни; и макар това да е направо изразено само в малко закони, например в закона против скитничеството и бездомничеството, където пролетариатът като такъв е обявен за противозаконен, при все това враждебността срещу пролетариата толкова много лежи в основата на закона, че съдиите, особено мировите съдии — които сами са буржоа и с които пролетариатът най-често влиза в допир, — направо намират този смисъл в закона. Ако някой богаташ бъде доведен или по-скоро призован в съда, съдията изказва съжаление, че е бил принуден да му създаде толкова труд, и доколкото е възможно обръща делото някак в негова полза, а ако трябва да го осъди, той пак безкрайно много съжالياва за това и т. н. И резултатът от това се свежда до една незначителна глоба, която буржоата с презрение хвърля на масата и се отдалечава. Но ако се случи някой бедняк да се яви пред мировия съдия, той преди това почти винаги е прекарал нощта в арестантското помещение заедно с множество други като него; по начало на него гледат като на виновен и го ругаят, а опитите му да се оправдае биват отхвърляни с едно презрително: „О, знаем ние тези извинения“, и му налагат такава глоба, която той не може да плати и трябва да я изкупува с един или няколко месеца затвор. А когато

престъпленията му не могат да бъдат доказани, той въпреки това бива изпратен в затвора като негодяй и скитник (a rogue and a vagabond — тези изрази се срещат почти винаги заедно). Пристрастието на мировите съдии, особено на село, действително надминава всяка представа и е толкова обичайно явление, че всички немного сензационни случаи се съобщават от вестниците съвсем спокойно и без всякакви коментарии. Но не може и да бъде другояче. От една страна, тези „Dogbergies“ тълкуват закона само според смисъла, който се съдържа в него, а, от друга страна, самите те буржоа, виждат основния стълб на всеки истински порядък преди всичко в интересите на своята класа. Каквито са мировите съдии, такава е и полицията. Буржоата може да върши каквото си иска; спрямо него полицейският служител е винаги вежлив и строго се придържа към закона; но пролетарият бива третиран грубо и жестоко, вече самата негова бедност хвърля върху него *подозрението* за всевъзможни престъпления и едновременно му прегражда пътя към правна защита от всички произволи на властниците; поради това за него не съществуват защитните форми на закона: полицията влиза направо в дома му, арестува го и го изтезава. И само когато някое работническо сдружение, като например това на минните работници, ангажира някой Робертс, тогава става явно колко малко законът защитава пролетария, колко често той трябва да носи на плещите си всички тежести на закона, без да използва някоя от неговите изгоди.

Имотната класа и до ден днешен все още се бори в парламента срещу по-добрите чувства на ония, които още не са напълно погълнати от егоизъм; тя води тая борба с цел все повече и повече да зароби пролетариата. Общинските мери една след друга се изземват и се разорават — нещо, което наистина повишава културата, но и много уврежда на пролетариата. Там, където е имало общински мери, беднякът можел да пуща своето магаре, свиня или няколко гъски, там децата и младежите имали свое място, където можели да играят и да се гонят на свобода; това сега все повече и повече престава да съществува, печалбата на бедняка се намалява и младежта, на която е отнето игрището, тъкмо поради това отива в кръчмите. Във всяка сесия се прокарват множество такива парламентарни закони за разработване на общински мери. Когато в сесията от 1844 г. правителството решило да принуди монополизиращите целия трафик железопътни дружества да направят пътуването достъпно и за работниците срещу такава такса, която е съизмерна с тяхното положение (един пенс на миля, около 5 сребърни гроша на германска миля), и за това предложило да се въведе такъв трето-класен влак на всяка железопътна линия, който да циркулира всеки

ден, „преподобният отец“, епископът на Лондон, предложил да не се пуща подобен влак в неделя — единствения ден, в който изобщо могат да пътуват заетите работници, и по този начин в неделя да пътуват само богатите, но не и бедните. Това предложение било обаче много прямо, много неприкрито, за да можело да се прокара, и то било оставено да пропадне. Аз нямам достатъчно място, за да изброя множеството прикрити атаки срещу пролетариата, макар и в течение само на една единствена сесия. Ще посоча само още един случай от същата сесия на 1844 година. Една съвсем тъмна личност — член на парламента, някой си господин Майлс — предложил законопроект за регулиране на отношението между господари и слуги, който изглеждал да има доста невинен характер. Правителството приело законопроекта и той бил предаден за разглеждане на една комисия. В това време избухнала стачката на минните работници в Северна Англия и Робертс извършвал из Англия триумфални шествия със своите оправдани от съда работници. Когато законопроектът излязъл от комисията, оказало се, че били вмъкнати няколко крайно деспотични клаузи, от които особено забележителна била една; чрез нея на работодателя било дадено правото да привлече към отговорност пред някой (any) мирови съдия всеки работник, който устно или писмено е сключил с него договор за каквато и да е работа, дори и за случайна дребна услуга, в случай че откаже да работи или въобще прояви *някакво непристойно поведение* (misbehaviour); въз основа на дадените под клетва показания на работодателя или на неговите агенти и надзиратели — значи показания на ищеца — съдията можел да осъди работника на затвор или на принудителна работа за срок до два месеца. Този законопроект възбудил у работниците крайна ярост, още повече че по същото време в парламента се разглеждал законопроектът за десетчасовия работен ден и по тоя повод се водела усилена агитация. Били устроени стотици събрания, били изпратени стотици работнически петиции в Лондон до защитника на пролетариата в парламента — Томас Дънкъмб. Освен представителя на „Млада Англия“ Феранд той бил единственият енергичен опонент на този законопроект. Но когато останалите радикали видели, че народът се обявил против законопроекта, един след друг препълзели и се наредили на страната на Дънкъмб, а тъй като либералната буржоазия поради вълнението на работниците не се осмелила да се изкаже в полза на законопроекта, тъй като изобщо никой не бил живо заинтересован да се застъпва за него против волята на народа, той блестящо се провалил.

Но най-откритото обявяване на война от страна на буржоазията срещу пролетариата е *Малтусовата теория за народонаселението* и опирацията се на нея *нов закон за бедните*. За Малтусовата тео-

рия е ставало дума вече няколко пъти. Да повторим тук накратко главния неин извод, че на земята винаги имало пренаселеност и поради това винаги щели да царят неволя, мизерия, бедност и безнравственост; че това е участта и вечното предназначение на човечеството: да съществува в твърде голям брой и поради това да се разпада на различни класи, от които едните са повече или по-малко богати, образовани и морални, а другите повече или по-малко бедни, окаяни, невежи и безнравствени. Прочее оттук следва практическият извод — и този извод прави сам Малтус, — че благодеянията и касите за бедните били всъщност безсмислица, тъй като те служели само, за да запазват „излишното население“, чиято конкуренция подбива работната заплата на другите, и да насърчават размножаването му. Снабдяването на бедните с работа от службата за бедните било също така безсмислено, защото — тъй като само определено количество от продуктите на труда можело да бъде консумирано — за всеки безработен, който бивал ангажиран, трябвало да остане безработен друг работник, който е работил досега; по този начин частната индустрия търпи загуби, а работата в службата за бедните се увеличава. Значи не се касае за изхранването на „излишното население“, а по възможност за неговото намаляване по един или друг начин. Малтус без забикалки обявява признаването досега право върху средствата за съществуване на всеки съществуващ на света човек за чиста безсмислица. Той цитира думите на един поет: Беднякът идва на празничния пир на природата и не намира свободен прибор за себе си — и природата — добавя Малтус вече от себе си — му заповядва да се махне (*she bids him to be gone*), „защото той нанстина не е запитал обществото преди раждането си дали то иска да го приеме“. Тази теория сега е любима теория на всички истински английски буржоа, и то напълно естествено, тъй като тя е най-удобна за последните и освен това съдържа нещо много вярно за съществуващите условия. Значи щом повече въпросът не се състои в това, „излишното население“ да бъде използвано, да бъде превърнато в *полезно* население, а само в това, по възможно най-лекия начин да се заставят хората да умират от глад и същевременно да им се попречи да създават голям брой деца — това, разбира се, е дребна работа. Но при това е важно едно условие: „излишното население“ само да разбере своята собствена излишност и да се съгласи да умре от глад. Но за това сега още няма никакви изгледи, въпреки че хуманната буржоазия прави най-напрегнати усилия да го внуши на работниците. И, напротив, пролетарните са си втъпили, че тъкмо те са необходими със своите трудолюбиви ръце, а богатите господа капиталисти, които не правят нищо, са всъщност излишните.

Но докато властта е още в ръцете на богатшите, пролетариите са принудени да се помирят с обстоятелството, че ако те самите не искат да признаят това доброволно, законът ще ги обяви за действително „излишни“. Това именно е направено в новия закон за бедните. Старият закон за бедните, основан на акта от 1601 г. (43-а година от царуването на Елизабета), все още наивно изхождал от принципа, че грижата за препитанието на бедните е дълг на общината. Онзи, който нямал работа, получавал помощ; с течение на времето беднякът с право почнал да смята, че общината е длъжна да го пазят от гладна смърт. Той изисквал помощта си за всяка седмица като свое право, а не като милостиня. В края на краищата това все пак омръзнало на буржоазията. В 1833 г., когато тя благодарение на избирателната реформа дошла на власт и едновременно с това пауперизмът на селските райони достигнал до своето пълно развитие, веднага пристъпила към реформиране в свой интерес и на законите за бедните. Назначена била една комисия, която проучила прилагането на законите за бедните и открила маса злоупотреби. Оказало се, че цялата работническа класа на селските райони била пауперизирана и че тя напълно или отчасти зависела от касата за бедните, защото последната е дала известни добавки на бедните, когато заплатата им е бивала ниска; установило се, че системата, издържаша безработния, подпомагаща зле платения и благословен с много деца баща, която задължавала бащата на извънбрачните деца с тяхната издръжка, а на бедните изобщо признавала правото за закрила — установило се, че тази система разорвява страната, че е

„препятствие за индустрията, награда за необмислени женитби, стимул за увеличаване на населението и че подбива влиянието на растежа на населението върху работната заплата; че тя е национална институция за обезсърчаване на трудолюбивите и честните и за закрила на ленивите, порочните и безразсъдните; че тя руши връзките на семейството, систематично пречи на натрупването на капитали, разходва съществуващия капитал и разорвява данъкоплатците; на това отгоре и като задължава бащата с издръжката на извънбрачните му деца, тя опеределя премия за тях“ (из доклада на комисията по закона за бедните).*

Това описание на резултатите от стария закон за бедните е несъмнено изцяло вярно; тая помощ благоприятствува за развиването на леността и за увеличаването на „излишното“ население. При сегашните социални условия е съвсем ясно, че беднякът е принуден да бъде егоист и ако има възможност да избира и това не може да повлияе на условията на неговия живот, той предпочита да не пра-

* „Extracts from Information received by the Poor—Law—Commissioners“. Published by Authority, London, 1833 [„Извадки от докладите, представени на комисията по закона за бедните“. Официално издание, Лондон, 1833 г.]

ви нищо, отколкото да работи. Но оттук следва само това, че съвременните социални условия не са добри, но не — както заключавали членовете на комисията, малтусианци — че бедността е престъпление и че борбата с нея трябва да се води по пътя на сплашването.

Но тези мъдри малтусианци били толкова твърдо убедени в непогрешимостта на своята теория, че те нито за момент не се поколебали да хвърлят бедните в прокустовото легло на своите възгледи и съгласно последните да се отнасят към тях с най-възмутителна жестокост. Заедно с Малтус и другите привърженици на свободната конкуренция те били убедени, че е най-добре да се предоставя на всекиго да се грижи сам за себе си и последователно да се провежда *laissez faire* и затова те биха предпочели съвсем да премахнат законите за бедните. Но тъй като те все пак нямали за това нито смелост, нито авторитет, предложили един закон за бедните, който има повече малтусиански характер — закон, който е още по-варварски от простото прилагане на принципа *laissez faire*, защото там, където последният е само пасивен, новият закон за бедните се проявява активно. Ние видяхме, че Малтус, като нарича бедняка или, по-точно, безработния „излишен“, го обявява за престъпник, когото обществото трябва да накаже с гладна смърт. Но членовете на комисията далеч не били толкова варвари; грубата, пряката гладна смърт е много страшно нещо дори и в очите на един член на комисията по закона за бедните. Добре — казали те, — вие, бедните, имате право да съществувате, но *само* да съществувате; вие нямате право да се размножавате, нито имате право на *човешко* съществуване. Вие сте бедствие за страната и ако ние не можем веднага да ви премахнем като всяко друго бедствие за страната, вие все пак трябва да чувствувате, че сте такава; необходимо е да бъдете държани в юзди и лишени от възможността направо или чрез някаква съблазън да създавате други „излишни“ хора, обречени на леност и безработица. Вие трябва да живеете, но да живеете като назидателен пример за всички ония, които биха имали повод да станат също „излишни“.

Тогава те предложили новия закон за бедните, който минал през парламента в 1834 г. и който е в сила и до днес. Била премахната всякаква помощ в пари или в хранителни продукти; единствената помощ, която се давала, било приемането в трудовите домове, които навсякъде били незабавно построени. Уредбата на тези трудови домове (*workhouses*) или, както народът ги нарича — бастии на закона за бедните (*poor-law-bastilles*), е обаче от такъв вид, че тя трябва да сплашва всекиго, който все още има някаква надежда да преживее без този вид обществена благотворителност. За да прибягва беднякът до касата за бедните само в най-наложителните случаи, за да може той, преди да се реши да се обърне за по-

мощ към нея, да изчерпи със собствените си усилия всички възможности да се справи без нея, трудовият дом бил превърнат в най-отблъскващо местопребивание, което може да измисли рафинираният талант на малтусианеца. Храната в него е по-лоша от храната на най-бедните работници, а работата е по-тежка; в противен случай последните нанстина биха предпочели да прекарат в трудовия дом, отколкото въвн от него да водят това жалко съществуване. Месо, а особено пък прясно месо, се дава много рядко, най-вече се дават картофи, колкото е възможно по-лош хляб и каша от овесено брашно, малко или никак бира. Дори и в затворите храната е изобщо по-добра, така че обитателите на трудовия дом често пъти нарочно извършват някакво нарушение, само за да отидат в затвора. Та нали и трудовият дом е затвор. Онзи, който не изпълни определеното му количество работа, не получава нищо за ядене, а онзи, който желае да излезе в града, трябва по-напред да поиска разрешение, което може да му бъде отказано в зависимост от неговото поведение или пък от мнението, което инспекторът има за него; пушенето е забранено, също тъй и приемането на подаръци от приятели и роднини извън дома; пауперите носят униформата на трудовия дом и без всякаква закрила са изложени на произвола на инспектора. За да не конкурира техният труд на частната индустрия, на тях в повечето случаи им дават съвсем безполезна работа; мъжете чукат камъни, и то толкова, „колкото един силен мъж с усилие може да изчука за един ден“; жените, децата и старците нищят стари корабни въжета — забравих за каква незначителна цел. За да не могат да се размножават „излишните“ или за да не могат „деморализираните“ родители да влияят върху своите деца, семействата се разделят; мъжът се изпраща в едно крило, жената в друго, децата в трето. Те могат да се виждат помежду си рядко, само в определено време и само тогава, когато, по преценка на чиновниците, те са се държали добре. И за да може заразата на пауперизма в тези бастилии напълно да се изолира от външния свят, обитателите на същите могат само с разрешение на чиновниците да приемат посещения в приемната стая и въобще да общуват с хора отвън само под техен надзор или с тяхно разрешение.

При всичко това храната по закон трябва да бъде здрава, а третирането на обитателите — човешко. Но духът на закона се налага твърде силно, за да може това изискване някак си да се изпълнява. Членовете на комисията по закона за бедните и цялата английска буржоазия се заблуждават, ако смятат за възможно да проведат принципа без неговите последици. Отношението към обитателите на трудовия дом, предписано от буквата на новия закон, се намира в противоречие с целия дух на същия; щом като законът

по същество обявява бедните за престъпници, трудовите домове за изправителни затвори, а обитателите им за хора, стоящи извън закона, извън човечеството като въплъщение на погнуса и отвращение, то всякакво предписване на друго отношение не може в нищо да помогне. Прочее и на практика чиновниците в своите отношения към бедните се ръководят не от буквата, а от духа на закона. Ето няколко примера:

В трудовия дом в *Гринвич* през лятото на 1843 г. едно петгодишно момче било три нощи затворено за наказание в стаята на мъртъвците, където трябвало да спи върху капациите на погребалните ковчези. — В трудовия дом в *Херн* станало същото с едно малко момиче, което през нощта си намокряло леглото; изобщо този вид наказание изглежда да е доста обичаен. Този трудов дом, който се намира в една от най-хубавите местности на *Кент*, се отличава и с това, че всички прозорци са с изглед навътре, към двора, и само два новоотворени прозорци позволяват на обитателите на същия дом да хвърлят поглед към външния свят. Журналистът, който разказва това във в-к „*Illuminated Magazine*“, свършва описанието си с думите:

„Ако господ наказва човека заради престъпления така, както човекът наказва човека заради бедност, горко на синовете на Адам!“

През ноември 1843 г. в *Лестър* умрял един човек, който два дни преди това бил освободен от трудовия дом в *Ковентри*. Подробностите за третирането на бедните в това заведение са възмутителни. Един човек, *Джордж Робсън*, имал рана на рамото си, лекуването на която било напълно занемарено; той бил поставен на помпата, за да помпи вода със здравата си ръка; при това той получавал обикновената храна на трудовия дом, която не можел да смилва поради това, че тялото му било отслабнало от занемарената рана. Бследствие на това той все повече слабее и колкото повече се оплаквал, толкова по-жестоко се отнасяли с него. Когато жена му, която била също в трудовия дом, поискала да му занесе своя малък дял бира, тя била наругана и трябвало да изпие тази бира в присъствието на надзирателката. Той се разболял, но и тогава отношението към него не станало по-добро. Най-после, по негово искане, той бил освободен заедно с жена си. Напушането му било съпроводено с най-оскърбителни изрази. Два дни след това той умрял в *Лестър* и лекарят, който присъствувал при огледа на трупа, заявил, че това е станало вследствие на занемарената рана и на храната, която е била съвършено несмилаема при състояние като неговото. Когато *Робсън* напушал трудовия дом, предали му писма, в които имало пари за него; тези писма били задържани в продължение на шест седмици и

според едно правило на заведението те били отворени от началника. — В трудовия дом в *Бирмингам* станали такива позорни неща, че най-после през декември 1843 г. бил изпратен един чиновник, за да разследва работите. Той установил, че четирма *trampers* (по-горе ние дадохме обяснение на тази дума)* били затворени голи в един карцер (*blackhole*) под стълбището; държали ги в това състояние 8—10 дни, оставяли ги често гладни, без да им дават нещо за ядене до обед, и това — през най-суровото годишно време. Едно малко момче било изпратено из всичките наказателни затвори на заведението: най-напред в един влажен сводообразен и тесен килер за вехтории, след това два пъти в карцер, където втория път то останало три дни и три нощи; след това то още толкова време стояло в един стар карцер, който бил още по-лош от първия, и най-после в специална стая за скитниците — воняща, отвратително мръсна, тясна дупка с дървени нарове за спане, където чиновникът при ревизията си намерил още две дрипави и сгушени от студ момчета, които вече от четири дни стояли там. В карцера често бивали натъпквани по седем, а в стаята за скитниците често и по двадесет души. Също и жени бивали натъпквани в карцера като наказание за това, че не искали да ходят на черква. Дори една от тях била затворена четири дни в стаята за скитниците, където намерила бог знае какво общество. При това тя била болна и вземала лекарства! Друга жена била за наказание изпратена в лудницата, въпреки че била напълно с ума си. — В трудовия дом в *Бактън*, в *Съфолк*, през януари 1844 г. също имало подобна анкета, от която се оказало, че тук като болногледачка била назначена една малоумна, която вършела с болните всякакви опаки работи, и че ония болни, които нощем били неспокойни или пък често ставали, бивали здраво завързвани с връв, прекарана над завивките и под леглото, за да се спести на прислужниците трудът на дежуренето; един болен бил намерен умрял в това положение. — В трудовия дом в *Сент Панкрас*, в *Лондон*, където щият евтини ризи, един епилептик се задушил в леглото си през време на пристъп, без да му се е притекъл някой на помощ. В същия дом на едно легло спят по четири, шест, дори понякога по осем деца. — В трудовия дом в *Шордич*, в *Лондон*, бил поставен една нош някакъв човек в едно легло заедно с един болен, който лежал с много силна треска, а освен това и самото легло било пълно с паразити. — В трудовия дом в *Бетнал Грин*, в *Лондон*, една жена, която била бременна в шестия месец, без да бъде приета в самия трудов дом, била затворена заедно с детето си, което нямало още две години, от 28 февруари до 20 март 1844 г., в приемната стая, където нямало и

* Виж настоящия том, стр. 430. *Ред.*

следа от легла и място за удовлетворяване на естествените нужди. Нейният мъж също бил доведен в трудовия дом и когато се примолвил да освободят жена му от това затворничество, получил за това нахалство двадесет и четири часов арест на вода и хляб. — В трудовия дом в *Слау* при Уйндзор през септември 1844 г. един мъж бил на умирање; жена му заминала за там и пристигнала през нощта в дванадесет часа; тя побързала за трудовия дом и не била допусната да влезе; чак на следващата сутрин получила позволение да го види, и то само за половин час и в присъствието на надзирателката, която при всяко следващо посещение на жената след половин час се втурвала към нея и ѝ казвала, че вече трябва да си върви. — В трудовия дом в *Мидлтън*, в Ланкашайр, в една стая спели по дванадесет, а понякога осемнадесет паупери от двата пола. Това заведение е подчинено не на новия, а на стария изключителен закон за бедните (закона за Джилберт). Инспекторът инсталирал в този трудовоизправителен дом своя собствена пивоварна. — В *Стокпорт* на 31 юли 1844 г. един 72-годишен старец от приюта за бедните бил довлечен пред мировия съдия, защото отказвал да чука камъни и се оправдавал, че не може да върши тази работа поради възрастта си и схванатото си коляно. Той напразно молил да му дадат друга някоя работа, която да отговаря на физическите му сили; осъден бил на 14 дни принудителна каторжна работа. — В трудовия дом в *Басфорд* един чиновник, който правил ревизия, установил през февруари 1844 г., че чаршафите не били сменявани тринадесет седмици, ризите — четири седмици, а чорапите — от два до десет месеца, така че от 45 момчета само 3 още имали чорапи, а всички ризи били окъсани. Леглата гъмжели от паразити, а чинните за ядене се миели в кофите за урина. — В трудовия дом в западната част на *Лондон* имало един портнер, който бил сифилистик и предал болестта си на четири момичета, но въпреки това не бил уволнен; друг портнер взел едно глухонямо момиче от една от стаите, крил го четири дни в своето легло и спал с него. Също и той не бил изпъден.

Както в живота, така и в смъртта. Бедните се заравят по най-безогледен начин, като умрял добитък. Гробищата за бедните в *Сент Брайдс*, Лондон, са голо мочурище, което от Чарлз II насам се използва за гробища, пълно с купища от кости; всяка сряда там хвърлят умрелите през седмицата паупери в една яма, дълбока 14 фута; попът набързо измъква литургията си, ямата леко се заравя, за да бъде пак отворена следващата сряда и дотогава пълнена с групове, докато не може да се побере нито един труп повече. Миризмата на разлагащите се трупове трови цялата околност. — В *Манчестер* гробищата за бедните се намират срещу стария град на *Ърк* — също така пусто, неравно място. Преди около две годи-

ни тук била прокарана железопътна линия. Ако това бяха гробища за „порядъчни“ хора, как кански щяха да крещят буржоазията и духовенството заради това светотатство! Но това били гробища за бедните, това било мястото за покой на паупери и „излишни“ хора — и затова съвсем не се стеснявали. Никой не си направил дори труда да пренесе на другата страна на гробищата още ненапълно разложените трупове. Разравяли гробовете, когато им дотрябвало, забивали колове в пресни гробове, така че водата от мочурливата почва, наситена с разлагащи се вещества, извираше нагоре и изпълвала околността с най-отвратителните и най-вредните газове. Сега аз не ще описвам повече във всички подробности онамята отвратителна суровост, която се проявявала тук.

Ще се учуди ли някой, че при тези условия бедните отказват да приемат обществена помощ, че те предпочитат да умират от глад, отколкото да отиват в тези бастилии? Аз зная пет случая, при които хората действително и буквално са умирали от глад. Когато няколко дни преди смъртта им службата за бедните отказала да ги подпомага извън трудовоизправителния дом, те предпочели да се върнат обратно в своята мизерия, отколкото да отидат в този ад. В това отношение комисията по закона за бедните напълно постигнала своята цел. Но същевременно повече от коя и да е друга мярка на властващата партия трудовите домове усилили озлоблението на работническата класа против имотната класа, която в по-голямата си част превъзнася новия закон за бедните. От Нюкясл до Дувър този нов закон предизвикал само единодушен глас на възмущение сред работниците. В него буржоазията толкова ясно изразила своето мнение за задълженията си спрямо пролетариата, че дори и най-глупавите го разбрали. Никога още не се е твърдяло толкова направо, толкова неприкрито, че безимотните съществуват само за да бъдат експлоатирани от имотните и за да умират от глад, когато са ненужни на имотните. Ето защо пък този нов закон за бедните е допринесъл толкова много за ускоряване на работническото движение и особено за разпространението на чартизма. Тъй като този закон най-много се прилага в селските райони, той там улеснява предстоящото развитие на пролетарското движение.

Нека добавим още, че от 1838 г. насам и в Ирландия съществува такъв закон за бедните, който е създал също такива приюти за 80,000 паупери. И тук той също е станал омразен и би си навлякъл още повече омраза, ако някак си и тук можеше да добие онова значение, което е достигнал в Англия. Но какво значи лошото третиране на 80,000 пролетарии в една страна, където те достигат до два и половина милиона! — В Шотландия, с изключение на някои местности, не съществуват никакви закони за бедните.

Надявам се, че след това описание на новия закон за бедните и на резултатите от него никой няма да намери за много тежки думите ми, които съм казал за английската буржоазия. В това държавно мероприятие английската буржоазия се явява *in corpore** като власт и изразява ясно какво иска всъщност, какво значение имат всичките ѝ по-незначителни постъпки против пролетариата, привидно хвърлящи укор само върху отделни лица. И че тази мярка не е излязла само от някаква група на буржоазията, но че се ползува с одобрението на цялата класа, доказват между другото и парламентарните дебати от 1844 г. Либералната партия издала новия закон за бедните; консервативната партия начело със своя министър Пил го защищавала и внесла в него само няколко дребни изменения, чрез *Poor-Law-Amendment-Bill*** от 1844 г. Едно либерално мнозинство издало, а друго консервативно мнозинство потвърдило този закон и благородните лордове и двата пъти дали своето „съгласие“. Така пролетариатът бил изключен от държава и общество; по такъв начин открито било обявено, че пролетарите не са хора и че не заслужават да бъдат третирани като хора. Нека спокойно предоставим на пролетарите на Великобритания обратно да извоюват човешките си права.***

* — в пълен състав, в своята съвкупност, като цяло. *Ред.*

** — Допълнения към закона за бедните. *Ред.*

*** За да се предотвратят всякакви неверни тълкувания и произлизаци от тях възражения, искам още да забележа, че говорих за буржоазията като за *класа* и че всички неща, разказани за отделни лица са за мен само доказателства за начина, по който *класата* мисли и действа. Поради това аз не можах да се впусна в разбор на различията между отделните групировки и партии на буржоазията, които имат значение само в историческо и теоретическо отношение; затова и само мимоходом мога да спомена малкото представители на буржоазията, които са се проявили като изключения, достойни за уважение. Това, от една страна, са по-решителните радикали, почти чартисти, каквито са членовете на камарата на общините — фабрикантите Хайндли от Аштън и Филден от Тодморден (Ланкашайр), и от друга страна — хуманните тори, които неотдавна са организирали групата „Млада Англия“ и към които по-специално принадлежат парламентарните членове Дизраели, Бортунк, Феранд, лорд Джон Манърс и др. Техен приближен е също и лорд Ашли. — Целта на „Млада Англия“ е възстановяването на старата „*terra England*“ с всички ѝ блясък и романтичен феодализъм; тази цел е, разбира се, неизпълнима и дори смешна, това е сатира за всяко историческо развитие; но доброто намерение и смелостта, с които тези хора въстават против съществуващия строй и съществуващите предразсъдъци и признават низостта на съществуващото — вече означават нещо. — Съвсем единен стои английският немец *Томас Карлайл*, който първоначално бил тори, но отива по-далеч от всички споменати по-горе. От всички английски буржоа той най-дълбоко е разбрал причините на социалния безпорядък и иска организация на труда. Надявам се, че Карлайл, който е намерил верния път, също ще бъде в състояние и да го следва. Изпращам му най-добри пожелания от мое име и от името на много други немци.

Такова е положението на английската работническа класа, доколкото можах да го опозная чрез собствените си очи и официални и други автентични сведения в течение на двадесет и един месеца. И ако аз, както доста често се изказвах в тази книга, смятам това положение за съвършено непоносимо, не съм единственият, който прави това. Още в 1833 г. Гаскел заявява, че е загубил надежда в мирния изход и че революцията трудно може да се размине. В 1838 г. Карлайл обяснява чартизма и революционното движение на работниците с нищетата, в която те живеят, и само се учудва, че те осем дълги години са седели толкова спокойно на масата на Бармекид¹²⁴, където били хранени с празни обещания от либералната буржоазия. В 1844 г. той заявява, че веднага трябва да се пристъпи към организацията на труда,

„ако Европа, или най-малко Англия, не желае да се превърне в необитаема пустиня“.

А „Times“, първият вестник на Европа“, през юни 1844 г. на право заявява:

„Война на дворците, мир на колибите! — това е боен зов на ужаса, който още веднаж може да прозвучи из нашата страна. Нека богатите се пазят!“

Но нека се занимаем още веднаж с шансовете на английската буржоазия. На чуждестранната, особено на американската индустрия, в най-лошия случай ще се удаде да издържи английската конкуренция дори и след премахването на житните закони; това премахване ще стане след няколко години необходимо. Германската индустрия сега прави големи усилия, а американската се е развила с гигантски крачки. Със своите неизчерпаеми източници, със своите неизмерими каменовъглени и железни залежи, със своето безпримерно богатство на водна енергия и плавателни реки, но особено с енергичното си и дейно население, в сравнение с което англичаните са още флегматични сънливци, Америка в по-малко от десет години е създала такава индустрия, която в по-грубите памучни стоки (главен артикул на английската индустрия) още сега конкурира на Англия и е изместила англичаните от североамериканския и южноамериканския пазар, а в Китай тя продава своите стоки наред с английските. Също така е и с другите клонове на индустрията. Ако има страна, способна да заграби индустриалния монопол, това е Америка. Щом английската индустрия бъде бита по този начин — което неизбежно трябва да се случи в следващите двадесет

(1892 г.) Но Февруарската революция превърна Карлайл в истински реакционер; справедливият гняв срещу филистерите се превърна в кисела филистерска досада от историческата вълна, която го изхвърли на брега. (Добивка от Енгелс към немското издание от 1892 г.)

години, ако не се изменят сегашните социални условия, — то болшинството от пролетариата ще стане завинаги „излишно“ и няма да има друг избор освен да умре от глад или — да направи революция. Мисли ли английската буржоазия за тази възможност? Напротив, нейният най-любим икономист Мак Кълтък ѝ чете следните лекции от своя кабинет: съвсем не може и да се мисли, че толкова млада страна като Америка, която дори още не е населена както трябва, може с успех да се занимава с индустрия, а още повече да конкурира на стара индустриална страна като Англия. Би било безумно от страна на американците, ако биха поискали да опитат това, защото само могат да загубят парите си; нека се занимават със земеделието и чак когато обработят земята в цялата страна, тогава ще настъпи може би времето, когато с успех ще могат да се занимават с индустрия. — Това казва мъдрият икономист и цялата буржоазия подтаря думите му, а през това време американците отнемат нейните пазари един след друг и един смел американски спекулант неоглавна изпратил партида американски стоки за Англия, където те били продадени, за да бъдат отново изнесени!

Но да допуснем, че Англия ще запази индустриалния монопол и че броят на фабриките ѝ непрекъснато ще расте — какъв ще бъде резултатът от това? Търговските кризи ще си останат и с разширяването на индустрията и увеличаването на пролетариата те ще стават все по-остри и по-ужасни. Чрез напредващото разоряване на дребната буржоазия и чрез развиващата се с гигантски крачки централизация на капитала в ръцете на малцина пролетариатът ще се разраства в геометрическа прогресия и скоро ще съставлява цялата нация с изключение на малцина милионери. Но в това развитие ще настъпи такъв момент, когато пролетариатът ще види колко ще му е лесно да катурне съществуващата социална власт и тогава ще последва революция.

Но няма да се случи нито едното, нито другото. Търговските кризи — най-мощният лост на всяко самостоятелно развитие на пролетариата, в съчетание с чуждестранната конкуренция и растящото разоряване на средната класа, ще ускорят процеса. Аз не вярвам, че народът ще се съгласи да понесе повече от още една криза. Вероятно вече следващата криза, която ще настъпи в 1846 или 1847 г., ще донесе премахването на житните закони и приемането на хартата. Какви революционни движения ще предизвика хартата — трудно може да се каже. Обаче след тази и до следващата криза, която по аналогия с досегашните кризи би трябвало да настъпи в 1852 или 1853 г., но настъпването на която може да бъде забавено от премахването на житните закони, както и може да бъде ускорено от други обстоятелства, като например от чуждестранната кон-

куренция и пр., на английския народ наистина ще омръзне да се подлага на експлоатация в полза на капиталистите и да умира от глад, когато капиталистите не се нуждаят повече от него. Ако до това време английската буржоазия не се опомни — а това, както изглежда, наистина няма да се случи, — ще последва революция, с която не ще може да се мери нито една от всички революции преди нея. Доведените до отчаяние пролетарии ще грабнат факела на пожара, за който им е проповядвал Стифенс; народът ще си отмъсти с такава ярост, за която и годината 1793 не ни дава никаква представа. Войната на бедните против богатите ще бъде най-кръвопролитната, която се е водила някога. Не ще помогне дори преминаването на част от буржоазията към пролетарската партия, нито дори и подобряване на нравите на цялата буржоазия. Промяната във възгледите на цялата буржоазия и без това не може да отиде по-далеч от една половинчата *juste-milieu**; ония буржоа, които по-решително се присъединяват към работниците, ще образуват нова жиронда, която ще загине в хода на разгръщането на насилствените действия. Предразсъдъците на цяла класа не се изхвърлят като стари дрехи и най-малко способна на това е консервативната, ограничената и егоистична английска буржоазия. Всичко това са изводи, които могат да се направят с най-голяма положителност, изводи, чинто предпоставки са неоспоримите факти, от една страна, на историческото развитие, а от друга — на човешката природа. Предсказването на събитията никъде не е тъй лесно, както именно в Англия, защото тук съставните елементи на обществото са се разграничили много ясно и рязко. Революцията *трябва* да дойде. Сега вече е много късно, за да се дойде до мирно разрешение на този въпрос. Възможно е обаче тя да не бъде толкова жестока, както е предсказано по-горе. Но това ще зависи не толкова от развитието на буржоазията, колкото от развитието на пролетариата. Колкото повече пролетариатът се прониква от социалистически и комунистически идеи, толкова по-малко революцията ще бъде кръвопролитна, отмъстителна и жестока. Съгласно своя принцип комунизмът стои над враждата между буржоазията и пролетариата, той признава само нейното историческо значение за настоящето, но отрича необходимостта ѝ за бъдещето; той иска да премахне тъкмо тази вражда. Ето защо, докато съществува тази вражда, комунизмът вижда в озлоблението на пролетариата против потисниците му нещо наистина необходимо — най-значителния лост на *начеващото* се работническо движение, но той отива по-далеч от това озлобление, защото той е дело именно на цялото човечество, а не само на работниците. И без това на никой

* — златна среда. *Ред.*

комунист не ще хрумне да си отмъщава на отделни лица или изобщо да мисли, че при съществуващите отношения отделният буржоа може да постъпва другояче освен тъй, както постъпва. Английският социализъм (т. е. комунизъм) изхожда направо от принципа за неотговорността на отделното лице. И така, колкото повече английските работници се проиикват от социалистическите идеи, толкова по-скоро тяхното сегашно озлобление — което, ако се проявява в такива насилствени действия, както досега, не ще доведе до нищо — ще стане излишно, толкова по-малко дивост и суровост ще има в борбата им с буржоазията. Ако до избухването на революцията целият пролетариат въобще може да стане комунистически, тя би протекла много мирно. Но това сега е вече невъзможно; станало е вече твърде късно! Но аз се надявам, че до избухването на *съвършено* откритата, пряма война на бедните срещу богатите, която сега е станала неизбежна в Англия, сред пролетариата ще се разпространят поне толкова ясни идеи по социалния въпрос, че комунистическата партия, възползувайки се от събитията, с течение на времето ще бъде в състояние да преодолее жестоките и груби елементи в революцията и да предотврати повтарянето на девети термидор. Без друго опитът на французите не ще пропадне, а и още сега повечето от водачите на чартистите са комуннисти. А тъй като комунизъмът стои *над* противоречието между пролетариата и буржоазията, то и на по-добрата част от буржоазията — която е обаче крайно малка и може да разчита само на завербуване сред подрастващите младежи — ще бъде по-лесно да се присъедини към него, отколкото към изключително пролетарския чартизъм.

Ако някой каже, че тези изводи тук не са достатъчно обосновани, надявам се, че другаде ще се яви случай, в който те ще бъдат доказани като неизбежни резултати от историческото развитие на Англия. Но аз настоявам на следното: войната на бедните против богатите, която сега се води вече поединично и косвено, ще получи в Англия всеобщ, цялостен и пряк характер. Твърде е късно вече за мирно разрешение. Класите все по-рязко и по-рязко се обособяват, духът на съпротивата все повече и повече прониква у работниците, озлоблението расте, отделните партизански схватки се разрастват в значителни сражения и демонстрации и скоро някой малък повод ще бъде достатъчен, за да се тури лавината в движение. Тогава, разбира се, ще проехти из цялата страна бойният зов: „Война на дворците, мир на колибите!“, но за богатите тогава ще бъде вече твърде късно, за да могат да се предпазят.

⁹¹ Книгата „Положението на работническата класа в Англия“ беше написана от Ф. Енгелс в Бармен през септември 1844 — март 1845 година. С изучаване на условията на живота на английския пролетариат Енгелс се занимава през време на своето пребиваване в Англия (ноември 1842 — август 1844 г.), възнамерявайки да осветли тоя въпрос в една от главите на замисления от него труд по социалната история на Англия; но изясняването на особената роля на пролетариата в буржоазното общество подтикна Енгелс да посвети на изследването на положението на английската работническа класа отделен труд.

Първото издание на книгата излезе на немски език през 1845 г. в Лайпциг. Второто немско издание излезе през 1892 година. По това време се появиха две издания на авторизирания превод на книгата на английски език (НюЙорк, 1887 г. и Лондон, 1892 г.). При подготовката на новите издания на своята книга Енгелс не внесе в текста никакви съществени изменения. Но в „Приложение към амери-

канското издание“ (1887 г.), което почти напълно влезе в предговора към английското и немското издания от 1892 г., Енгелс смегна за необходимо да предупреди читателя, че „Положението на работническата класа в Англия“ не трябва да се разглежда като произведение на зрял марксизъм“. . . В тази книга — пише той — навсякъде може да се намерят следите на произхода на съвременния социализъм от един от неговите предшественици — немската класическа философия. Така например в книгата (особено в края) се прави силно ударение върху това, че комунизъмът не е просто партийна доктрина на работническата класа, а теория, чиято крайна цел е освобождението на цялото общество, включително и капиталистите, от тесните рамки на съвременните отношения. В абстрактен смисъл това твърдение е вярно, но на практика е безполезно и в по-голямата си част дори нещо по-лошо, Доколкото имотните класи не само самите не изпитват никаква нужда от освобождение, но дори се противопоставят с всички сили на самоосвобождението на работническата класа, дотолкова работническата класа трябва сама да подготви и проведе социалната революция.“ Енгелс обяснява по-нататък защо изказаното от него през 1845 г. предположение за близост на социалната революция в Англия не се потвърди: упадък на чартизма след 1848 г. и временната победа на опортюнизма в английското работническо движение. Енгелс поставя в пряка връзка с промишления монопол на Англия на световния пазар и изказва увереност, че със загубването на монополното положение от страна на Англия „социализъмът ще се появи в Англия отново“. — 225.

⁹² Своето обръщение „Към работническата класа на Великобритания“ Енгелс написа на английски език, възнамерявайки да го отпечата отделно и да го разпрати на някои лидери на английските политически партии, литератори и членове на парламента. В немските издания на книгата „Положението на работническата класа в Англия“ от 1845 и 1892 г. обръщението беше възпроизведено на английски език, в американското (1887 г.) и английското (1892 г.) издания то не беше включено. — 229.

⁹³ Има се предвид въстанието на силезийските тъкачи на 4—6 юни 1844 г. — първата голяма класова схватка между пролетарната и буржоазията в Германия, — както и вълненията сред чешките работници, между които и тъкачите в околностите на Прага, през лятото на 1844 година. — 234.

⁹⁴ Днес някои факти, приведени от Енгелс, могат да бъдат уточнени. Така например знае се, че Аркрайт не е бил изобретател на предачната машина, а е присвоил редица чужди изобретения, направени в Англия. Енгелс не е знаел и за редица открития и изобретения, направени в други страни, по-специално в Русия. Така например Енгелс не е знаел за създаването от руския изобретател И. И. Ползунов (1728—1766) на първия парен двигател през 1763 година. Този двигател не намери приложение в условията на крепостна Русия, докато парната машина, изобретена от Дж. Уат, много скоро получи широко разпространение в английската промишленост. — 243.

⁹⁵ „Durham Chronicle“ („Дърхемска хроника“) — ежедневник, издава се в Дърхем (Англия) от 1820 година; през 40-те години на XIX в. имаше буржоазно-либерално направление. — 247.

⁹⁶ Става дума за реформата на избирателното право, проведена от английския парламент през юни 1832 година. Реформата беше насочена против политическия монопол на поземлената и финансовата аристокрация и открит за представителите на промишлената буржоазия достъп до парламента. Пролетариатът и дребната буржоазия, които бяха главната сила в борбата за реформа, бяха излъгнати от либералната буржоазия и не получиха избирателни права. — 251.

- ⁹⁷ За парламентарната сесия през 1844 г. виж и настоящия том, стр. 387—388, 483 и 491. — 251.
- ⁹⁸ Виж настоящото издание, том 1, стр. 523—550. — 254.
- ⁹⁹ Енгелс цитира съобщението на пастора Олстон, първоначално публикувано в буржоазно-радикалния орган „The Weekly Dispatch“ („Ежеседмично съобщение“) и след това препечатано в чартисткия вестник „The Northern Star“ („Северна звезда“) бр. 338, 4 май 1844 година. — 263.
- ¹⁰⁰ „The Times“ („Времена“) — най-голям английски вестник с консервативна насока; основан е в Лондон през 1785 година. — 265.
- ¹⁰¹ Цитираният от Енгелс отчет на комитета, избран от жителите на Хадерсфилд на 19 юли 1844 г. за обследване на санитарните условия в града, бе отпечатан във вестник „The Northern Star“ бр. 352, 10 август 1844 година. — 273.
- ¹⁰² Керсол-Мур — хълм близо до Манчестер, където ставаха събранията на работниците. Енгелс го нарича „Свещената планина“ по аналогия със Свещената планина в древния Рим, където според преданието през 494 г. пр. н. е. се били отеглили плебеите, въстали против патрициите. — 276.
- ¹⁰³ „The Manchester Guardian“ („Манчестерски страж“) — английски буржоазен вестник, орган на привържениците на свободната търговия (на фритредерите), по-късно орган на либералната партия; излиза в Манчестер от 1821 година. — 298.
- ¹⁰⁴ Цитираното от Енгелс съобщение на пастора У. Чампис за положението на лондонските докери, първоначално публикувано в седмичника „The Weekly Dispatch“, беше препечатано във вестник „The Northern Star“ бр. 338, 4 май 1844 година. — 314.
- ¹⁰⁵ Статията на Р. Кауен „Статистика за раждаемостта и смъртността в Глазгоу като илюстрация към санитарното положение на населението“ беше напечатана в „Journal of the Statistical Society of London“ („Списание на Лондонското статистическо дружество“) през октомври 1840 година. — 333.
- ¹⁰⁶ Специалният закон за уреждане на строителството в Лондон (Metropolitan Buildings Act) бе приет от английския парламент през 1844 година. — 336.
- ¹⁰⁷ Законът от 1802 г. ограничаваше работното време на децата-чираци на 12 часа и забраняваше да бъдат използвани за нощна работа. Този закон се разпростираше само върху памучната и вълнената промишленост; той не предвиждаше контрол от страна на фабричната инспекция и фактически не беше спазван от фабрикантите. — 372.
- ¹⁰⁸ Законът от 1819 г. забраняваше в памучните предачници и тъкачните фабрики работа на деца до 9 години, както и нощна работа на деца и юноши до 16 години; и за едните, и за другите работният ден беше ограничен на 12 часа, без да се смятат почивките за хранене; тъй като тези почивки се устройваха от фабрикантите произволно, работният ден фактически се проточваше до 14 часа и повече.
- Законът от 1825 г. установяваше, че почивките за хранене не трябва общо взето да надминават $1\frac{1}{2}$ часа на ден, с оглед работният ден в цялост да не надминава $13\frac{1}{2}$ часа. Както и законът от 1819 г., законът от 1825 г. не предвиждаше контрол от страна на фабричната инспекция и не беше спазван от фабрикантите. — 388.

- ¹⁰⁹ „*The Fleet papers*“ („Флитски записки“) — седмичник във вид на писма-памфлети, който Огилер, който се намразява във Флитския затвор за дължници, издаваше през 1841—1844 години. — 392.
- ¹¹⁰ „*The Northern Star*“ („Северна звезда“) — английски седмичник, централен орган на чартистите; основан е през 1837 година; излизаше до 1852 г., отначало във вестник „*The Northern Star*“ бр. 274, 11 февруари 1843 г., има още две строфи; за настоящото издание българският превод е направен от Ж. Харни. От септември 1845 до март 1848 г. във вестника сътрудничеса Ф. Енгелс. — 399.
- ¹¹¹ Немският превод на стихотворението на Е. Мид „Кралят-пара“ („*The Steam-King*“) беше направен от Ф. Енгелс; в английския текст на това стихотворение, напечатан във вестник „*The Northern Star*“ бр. 274, 11 февруари 1843 г., има още две строфи; за настоящото издание българският превод е направен от Ив. Добрев — 402.
- ¹¹² „*Revue des deux Mondes*“ („Преглед на Стария и Новия свят“) — двуседмично буржоазно-литературно художествено и публицистично списание, издава се в Париж от 1829 г. — 414.
- ¹¹³ Според преданието римският патриций Менений Агрипа уговорил въстаналите през 494 г. пр. н. е. плебеи да се смирят, като им разказал баснята за частите на човешкото тяло, разбунтували се против стомаха. — 437.
- ¹¹⁴ Имат се предвид предизвиканите от провокатори сблъсквания на чартисти с полиция в Шефилд, Брадфорд и други градове. Тези сблъсквания повлияли след себе си многобройни арести на лидери и участници в движението. — 444.
- ¹¹⁵ „*Mechanics' Institutions*“ — вечерни училища, в които на работниците се преподава някои общообразователни и технически предмети; за пръв път такъв училища се появили в Англия през 1823 г. (в Глазгоу) и през 1824 г. (в Лондон). В началото на 40-те години на XIX в. броят им възлизал на повече от двеста, главно във фабричните градове Ланкашир и Йоркшир. Буржоазията използвала тези училища за подготовка на необходимите за промишлеността квалифицирани работници и за подчиняване на тези работници под свое влияние. — 451.
- ¹¹⁶ D. F. Strauß. „*Das Leben Jesu*“. Bd. 1—2, Tübingen, 1835—1836 (Д. Ф. Щраус. „Животът на Исус“. Т. 1—2, Тюбинген, 1835—1836). За книгата на Прудон виж бележка 14. — 452.
- ¹¹⁷ „*The Mining Journal*“ („Минно списание“) — седмично икономическо и техническо списание, основано в Лондон през 1835 година. — 462.
- ¹¹⁸ Законът, който забраняваше да бъдат използвани за работа под земята жени, както и деца по-млади от 10 години, беше приет от парламента на 10 август 1842 година. — 463.
- ¹¹⁹ Съдът на кралската скамейка — едно от най-старите съдилища в Англия; през XIX в. (до 1873 г.) беше самостоятелен висш съд, разглеждаше углавни и граждански дела и имаше правото да ревизира решенията на редица по-ниско стоящи съдилища. — 466.
- ¹²⁰ „*Writ of Habeas Corpus*“ — прието в английската съдебна практика название на документ, който предписва на съответната инстанция по искане на заинтересована лица да се докара арестуваният в съда за проверяване законността на арестуването. След разглеждането на причините за арестуването съдът или освобож-

дава арестувания, или го изпраща обратно в затвора, или го пуска на свобода под гаранция или поръчителство. Посочената процедура, регулирана от акта от 1679 г., не се разпростира върху дела по обвинение в държавна измяна и може да бъде спряна с решение на парламента. — 466.

- ¹²¹ *Англо-ирландската уния* беше натрапена на Ирландия от английското правителство след смазването на ирландското въстание през 17-8 година. Унията, влязла в сила от 1 януари 1801 г., унищожи и последните следи от автономията на Ирландия и премахна ирландския парламент. Искането за отменяването на унията (*Repeal of Union*) стана от 20-те години на XIX в. най-популярният лозунг в Ирландия; през 1840 г. беше основана асоциацията на рипилерите. — 484.
- ¹²² Виж настоящото издание, том 1, стр. 551—575. — 486.
- ¹²³ „*Laissez faire, laissez aller*“ — „предоставете свобода на действие“ — формула на буржоазните икономисти — фритредери, привърженици на свобода на търговията и на ненамеса на държавата в сферата на икономическите отношения. — 488.
- ¹²⁴ *Трапезата (или пирът) на Бармекидите* — израз, заемствуван от приказките „Хиляда и една нощ“. На тоя пир поднасят на гладния едно след друго празни блюда. — 503.